

ISSN 2637-2088

UNIVERZITET U ZENICI
FILOZOFSKI FAKULTET

ZBORNİK RADOVA

XIX
2021.

**ZBORNİK RADOVA
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U ZENICI**

Zbornik izlazi jednom godišnje.

Izdavač
FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U ZENICI

Za izdavača
Alica Arnaut, dekan

Urednik
Enes Prasko

Tehnički urednik
Alen Šabanović

Lektura
autori radova

UDK indeksi
Aras Borić

Redakcija
Bajramović Muris, Ikbal Smajlović, Bikić Naida, Burgić Dževad, Ćaro Amer, Amel Alić,
Ćurković Amela, Delibašić Esad, Džananović Mirza,
Rizvić-Eminović Edina, Solak Edina

SADRŽAJ

BOSNIŠTIKA	4
Ibnel Ramić	
PROZA EDHEMA MULABDIĆA IZMEĐU USMENE TRADICIJE I MODERNOG.....	5
Ikbal Smajlović	
LIJEVO ORIJENTIRANA SOCIO-POLITIČKA USTREPTALOST I ESTETIČKO-KRITIČKA MISAO DŽEMILA DŽEME KRVAVCA	14
ANGLISTIKA	26
Edina Rizvić-Eminović, Azra Hadžić	
USING CORPORA IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING – A BRIEF OVERVIEW AND SAMPLE CORPUS-BASED ACTIVITIES	27
Adnan Bujak, Đelaludina Šukalić	
A CONTRASTIVE ANALYSIS OF IDIOMS WITH A ZOONYM COMPONENT IN ENGLISH AND BOSNIAN/CROATIAN/SERBIAN	36
GERMANISTIKA	46
Almina Lisičić-Hedžić	
UNTERSUCHUNGSMETHODEN DER LINGUISTISCHEN DISKURSANALYSE.....	47
Amela Ćurković, Martina Batić	
WORTBILUNG DER SUBSTANTIVE MIT DEM SUFFIX <i>-HEIT</i> (<i>-KEIT/-IGKEIT</i>) UND IHRE ENTSPRECHUNGEN IM KROATISCHEN.....	62
TURKOLOGIJA	73
Edina Solak, Mirza Bašić	
MORFOLOŠKA I SEMANTIČKA OBILJEŽJA ZAMJENICA I BROJEVA KOJI SE UPOTREBLJAVAJU U PRIDJEVSKOJ FUNKCIJI U DJELU <i>DÎVÂNÛ LÛĠÂTÎ’T-TÛRK</i> 74	
KULTUROLOGIJA	82
Faruk Kozić	
PANDEMIJA – DEMOKRATIJA I LJUDSKA PRAVA	83
Alen Šabanović	
PREPREKE RAZVOJU KULTURNOG TURIZMA ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA	99
Enes Prasko	
MEDIJI KROZ ISTORIJU.....	108
Esad Delibašić	
TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA EVROPSKE KULTURNE POLITIKE	113

Mirza Džananović	
KULTURNA BAŠTINA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U ZENICI	118
Sead S. Fetahagić	
O VREMENU PROŠLOM: MUZIKA NOVOG VALA U SARAJEVU 1978-1984.....	129
Vernes Menzilović	
PREZENTIRANJE RADA JU MUZEJ GRADA ZENICE KROZ MEDIJE /2011-2021/....	150
MATEMATIKA.....	166
Nevzudin Buzadžija, Sanela Mirvić	
PROGRAMSKI JEZIK SCRATCH U OSNOVNIM I SREDNJIM ŠKOLAMA ZA	
EDUKACIJU BUDUĆIH PROGRAMERA	167
Safet Penjić	
Hermina Alajbegović, Almir Huskanović	
NEKE OSOBINE PARAMETARA CDRG-GRAFOVA.....	179
Mediha Piljug-Zahirović, Naida Bikić, Vehid Kurtić, Dževad Burgić	
POVEZANOST MOTIVACIJE I USPJEŠNOSTI STUDENATA NAKON PRIMJENE	
OBRAZOVNOG SOFTVERA KOD OBRADJE IZOMETRIJA U RAVNI.....	185

BOSNISTIKA

Dr. sc. Ibnel Ramić

PROZA EDHEMA MULABDIĆA IZMEĐU USMENE TRADICIJE I MODERNOG***Sažetak***

Edhem Mulabdić nesumnjivo je bio jedan od najvažnijih intelektualaca svoga vremena i avangardna ličnost bošnjačke društvene i kulturne scene na razmeđu važnih epoha bosanskohercegovačke povijesti pred kraj XIX stoljeća.

U okolnostima tranzicijskog razdoblja bošnjačke kulture, odnosno tzv. preporodne književnosti, i traganja za putevima (samo)spoznaje te afirmacije nacionalnog kulturnog identiteta – Mulabdić je bio prinuđen za ishodištima svoga književnog stvaranja posegnuti u usmenu tradiciju naroda kojem je pripadao, ali se, istovremeno, postepeno prilagođavao književnim modelima i poetikama zapadnoevropskog kulturnog miljea i provenijencije.

Kao pripovjedač i kao prvi bošnjački romansijer on je svojim djelom na produktivan način premostio jaz između izražajnosti i duha dviju epoha (starog vremena osmanlijske vlasti i nadolazeće epohe uključenja u zapadnocivilizacijski model organizacije života): oslanjajući se, i u motivskom i u stilskom pogledu, na tradicionalne modele naracije iz usmene književnosti (baladeskni i epski), on je tragao za novim tehnikama i modelima pripovjedačke umjetnosti, otvarajući prostor izražajnosti moderne bošnjačke proze.

Ključne riječi: austrougarski period, bošnjačka književnost tranzicijskog perioda, usmena tradicija, moderna proza

Umjesto uvoda

Edhem Mulabdić nesumnjivo je bio jedan od najvažnijih intelektualaca svoga vremena i avangardna ličnost bošnjačke društvene i kulturne scene na razmeđu važnih epoha bosanskohercegovačke povijesti pred kraj XIX stoljeća.

Mulabdić je cjelokupan život posvetio pedagoškom radu te prosvjetiteljsko-emancipatorskoj misiji uzdizanja pripadnika svoga naroda obezglavljenog i izgubljenog u krupnim društvenim i povijesnim mijenama koje je sa sobom donijela Okupacija.

Završivši Učiteljsku školu u Sarajevu, radio je kao nastavnik u Brčkom, a potom u Sarajevu: u Darul-mualliminu, muslimanskoj vjeroučiteljskoj školi, te, kasnije, i u Šerijatskoj sudačkoj školi. Obavljao je dužnost prefekta konvikta Učiteljske škole, a kasnije i školskog nadzornika. Zahvaljujući društvenom statusu i ugledu, biran je za narodnog poslanika, i tu funkciju je s uspjehom obavljao više od dvadeset godina. Ostat će zabilježeno da je, sa Safvet-begom Bašagićem i Osmanom Nurijem Hadžićem, bio osnivač prvog bošnjačkog književnog lista pod nazivom *Behar* (1900), koji je uređivao od 1901. do 1906. godine. Također, 1903. godine bio je i među osnivačima kulturnog društva *Gajret*.

Ipak, u našoj književnoj i kulturnoj povijesti ostat će upamćen prije svega kao autor prvog bošnjačkog romana (*Zeleno busenje*, 1898) i, faktički, kao prvi bošnjački novelist –

zahvaljujući zbirci *Na obali Bosne* (1910). Napisao je, još, i manje značajan roman *Nova vremena* (1914), te *Izabrane pripovijesti* (1944).

I upravo se u njegovom književn(ičk)om djelovanju zrcali sav društveni i kulturni, prosvjetiteljsko-emancipatorski, angažman, očito *iznuđen* tektonikom kulturno-povijesnih promjena kojima je svjedočio, preživljavajući kako individualnu tako još više kolektivnu dramu traganja za putevima identitarnog i egzistencijalnog (samo)očuvanja. Tako M. Rizvić s pravom primjećuje kako je Edhem Mulabdić po svome pripovjedačkom djelu *pravi izdanak domaćih bosanskohercegovačkih književnih prilika*: „Njegova proza, s jedne strane, izvire iz muslimanskih narodnoprivjedačkih tradicija i opservacije savremenog života, a, s druge strane, svodi se i primjenjuje na aktuelnu problematiku društvenog i kulturnog razvoja bosanskohercegovačkih Muslimana.” (Rizvić 1990: 440)

U okolnostima tranzicijskog razdoblja bošnjačke kulture, odnosno tzv. *preporodne* književnosti, i traganja za putevima (samo)spoznaje te afirmacije nacionalnog kulturnog identiteta – Mulabdić je bio prinuđen za ishodištima svoga književnog stvaranja posegnuti u usmenu tradiciju naroda kojem je pripadao, ali se, istovremeno, postepeno prilagođavao književnim modelima i poetikama zapadnoevropskog kulturnog miljea i provenijencije.

Između romantizma i realizma

Mulabdićev realistički pristup i koncept u pripovjedačkoj evokaciji gotovo u cijelosti posvećen je povijesnom lomu i sudaru dvaju svjetova – do čega je došlo austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine. U *Zelenom busenju* kroz nesretnu sudbinu glavnog lika Ahmeta on je na produktivan način problematizirao i vlastiti (autobiografski element) i kolektivni *identitarni rascjep* – između dviju epoha, od kojih je jedna nepovratno prošla, a druga, tek nastupajuća, nadirala je kao neko posve nepoznato, neprepoznatljivo i “strašno” *sutra*. Ta se polarizacija u sadržajnoj i u kompozicionoj ravni u romanu manifestira kao sučeljavanje pojedinačne, lične sudbine (glavni junaci Ahmet i Aiša, odnosno njihova ljubav) koja ostaje tek u formi potencije (dakle, silom historijskih prilika neostvarena) – naspram kolektivne sudbine bošnjačkog naroda, pod kojim se otvara hijatus zbog smjene vlasti. Na samom početku romana, samo u prva tri poglavlja, razvijen je prvi od dva spomenuta aspekta, i to stilsko-izražajnim sredstvima romantičarskog naivizma i lirizma, a već od početka četvrtog poglavlja pojedinačne sudbine likova utapaju se i nestaju na fonu tragičnih previranja i zbivanja oko smjene vlasti u zemlji: sentimentalno-lirski ton idile početka romana vrlo brzo biva smijenjen realističkim prikazom tragične stvarnosti.

Temeljna je, dakle, kompoziciono-strukturna polarizacija između individualne sreće dvoje mladih kao puke potencije, izražene u lirsko-sentimentalnom idiličnom tonu, i kolektivne tragedije zabludjelosti, lutanja, otpora i žrtvovanja u smjeni epoha, koja je data u maniru psihološkog realizma. U njoj mjesta za *osvrtnje unazad*, u smislu literarne evokacije ambijenta, duševnosti, *normalnosti* nekog ranijeg života i svijeta, za koje se ispostavlja da će se u tragičnom povijesno-socijalnom lomu iz korijena promijeniti, ima samo toliko gdje se i koliko se, u datoj postavci romana, mora oslikati ono što u tradicijskom, u psihološko-mentalitetskom smislu jeste

običajnost, senzibilitet i boja *domaćeg svijeta i života*, sredine u kojoj se radnja odvija kao epohalni prevrat. Upravo zato se, sa aspekta koji nas prvenstveno zanima u ovom radu, o evokaciji senzibiliteta, baštine i običajnosti u romanu *Zeleno busenje* – pa, prema tome, i o okretanju izvorima usmenoknjiževne baštine – može govoriti samo ograničeno, tačno u onoj mjeri u kojoj je i pisac imao potrebu i zadatak da dočara duh tog *nepovratno minulog svijeta i života*. Primjerice, Aišina zebnja nakon date riječi Ahmetu da će za njega pobjeći i strah “što ovako sama o sebi odlučuje” situacija je koja predstavlja i sintezu čestog motiva iz bošnjačke narodne pjesme. Riječ je, dakle, o svojevrsnom *preuzimanju motiva* iz usmenoknjiževne baštine – motiva neostvarene i tragične ljubavi, koji je mnogo puta korišten i u lirskoj i u epsko-lirskoj narodnoj poeziji: dvoje mladih ostaju uvijek silom prilika (ratovi, kojih je u povijesti ovog svijeta bilo bezbroj, koji nikad, faktički, nisu ni prestajali) razdvojeni, sa svojom *običnom ljudskom sudbinom* kao pukom potencijom, bez mogućnosti da ostvare svoj san i odžive svoj život. Posve epski djeluje i unutrašnji lom Ahmetov pred dilemom: kukavičluk *običnog života* – junaštvo otpora zlu (dilemom koja se u njegovom slučaju postavlja kao pitanje izbora: Aiša – ili priključivanje otporu okupatorskoj sili):

“Stilski potez atmosfere započet prvim vijestima o predaji Bosne dobija, nakon podjele stavova muslimanskog stanovništva prema novim vladaocima, oznake neizvjesnosti, predosjećanja, brige u čaršiji, pri čemu se mržnja okreće više prema izdajniku Osmanliji nego prema napadaču i okupatoru Švabi – sasvim epski, u skladu sa epskom narodnom etikom, a otpornici se daju stilski pejorativno, kao bundžije, predstavnici svjetine i nižeg sloja... (...) Psihologija i motivika narodne poezije prisutna je i u sceni sastanka Ahmetovog sa Aišom, u kojoj se polariziraju njegova odluka da se odupre neprijatelju i njeno strahovanje koje se transformira u sjetno blaženstvo, kad mu ona daje čevru da se njome razgovara pošto je prethodno stavi u njedra, a tako isto i u završnoj sceni halala, opraštanja.” (Rizvić 1990: 450-451)

U samom finalu romana ova se scena na simboličan način dovršava i zaokružuje, kad se Aiša, koju otac udaje za *čestitog momka* (naravno, koga ona sama ne voli) uoči udaje razboli i umre. Opis Aišine smrti u završnoj glavi sav je u stilu i tonovima muslimanske narodne lirske i lirsko-epske pjesme: *kad se daje drago za nedrago...* Sama sahrana je pravi pogreb *pod prstenom djevojke*.

Dakako da je u ovom i ovakvom korištenju motiva karakterističnih za usmenoknjiževnu baštinu riječ o potpunoj transformaciji – s obzirom na to da roman već i kao forma i kao izraz duha nadolazeće epohe daje sasvim novi kontekst i novi smisao literarizacije. Sanjin Kodrić, pišući u svojoj obimnoj studiji o kulturalnom pamćenju i reprezentaciji prošlosti u bošnjačkoj književnosti, ovaj roman, između ostalih djela i autora, svrstava u tzv. “austrougarSKU temu” – tako sadržajno-motivski grupirajući djela koja se bave historijskom traumom smjene epoha potkraj 19. stoljeća. Njegovo je objašnjenje konteksta o kome govorimo vrlo indikativno i instruktivno:

“...’austrougarska tema’ baš kao ni devetnaestostoljetni preporodni ‘smisao za historiju’, ne predstavlja primarno realizaciju epske kulturne svijesti i njezina apsolutnog duha, već je i ona – sasvim naprotiv – u trenucima svojeg konstruiranja upravo izraz krize i urušavanja onog što predstavlja epski kulturalni kod, njegove regulatorne zaokruženosti, homogeniziranosti i kompaktnosti, pa je i ona prije simptom traumatičnog i liminalnog prosvjetiteljsko-preporodnog stanja kulturalne svijesti, čija otvorena a goruća pitanja o sudbini zajednice i pojedinca unutar nje, kriza vrijednosti i vrednovanja te nestabilni i krhki kolektivni, personalni i individualni identiteti i sami tek formalno liče stabilnosti epskog svijeta – tek po težnji za izgubljenim kulturalnim ucjelovljenjem, a što se, međutim, i ovdje, za razliku od epskog kulturalnog koda, pokazuje samo kao neostvariva težnja drame ‘transcendentalnog beskućništva’... Otud se i ‘austrougarska tema’, kao i cjelina devetnaestostoljetnog preporodnog ‘smisla za historiju’, i sama javlja kao dio pokušaja detraumatiškog rekonstruiranja književno-kulturne tradicije, pri čemu će se i ona vrlo često vezati za, prije svega, usmenolirski, sevdahlijsko-baladeskni tradicijski tok i njegovu emotivno-dramsku naglašenost.” (Kodrić 2012: 212)

S ovom generalizacijom koja pogađa bit prevrata i stanja kulturalne svijesti unutar njega, odnosno bit izražajnog duha novije bošnjačke književnosti u njenom nastanku (dakle, u okviru preporodno-tranzicijskog razdoblja), može se pristupiti produktivnom promišljanju naše teme – kad je riječ o baštini i prozne književnosti uopće. Naime, u sferi pjesničkog izraza, i u domenu oslanjanja na usmenoknjiževnu tradiciju, i u domenu uključivanja u interliterarne tokove epohe kasnog romantizma u južnoslavenskom okruženju, ali i krčenja novih puteva modernog pjesništva – ukazuju se razumljivijima svi ti *prijelazi*, utjecaji, prelamanja među stilskim epohama i usmjerenjima. Kad je, pak, riječ o prozi, o pripovjedačkoj i romanesknoj književnosti, dodatno se uključuje i aspekt međurodovskih i međužanrovskih prožimanja – kao i nužnost šireg i dubljeg kulturno-povijesnog, civilizacijskog, filozofskog, pa i antropološko-sociološkog kontekstualiziranja književnosti.

Na izvorištima *pripovjedačke Bosne*

Upravo zato se, u vezi sa rečenim, kao važna i zanimljiva javlja problematika utemeljenja, nastanka i razvoja *pripovjedačke Bosne*, o čemu su vrlo instruktivna generalna zapažanja ostavili mnogi naši znalci književnosti. U ovom kontekstu korisno je najprije prisjetiti se promišljanja Enesa Durakovića o navedenoj temi:

“Valja naglasiti da su se umjetnosti pripovijedanja naši pisci ‘učili’ ne samo na proznom nego i na pjesničkom usmenom naslijeđu. Upravo, moglo bi se, unekoliko, ustvrditi da je usmeno pjesništvo bitnije utjecalo na naše pripovjedače nego usmena prozna baština. Takav je slučaj s usmenom epikom, a osobito bošnjačkim baladama otkud su, s jedne strane, crpili teme za heroične, odnosno sentimentalno-ljubavne pripovijesti, a s druge strane preuzimali način fabuliranja, gradnje likova i tekstualnog strukturiranja narativnih elemenata priče uopće (...) pa se ovdje često prepliću i stapaju dva pripovjedačka modela: sentimentalno-romantična ljubavna priča natapa naraciju lirskom atmosferom, poteklom koliko iz onovremene turske zabavne proze, toliko i iz bošnjačke ljubavne lirike, dok je hronološka, epski razvijena fabulacija i kontrastno portretiranje likova naučeno na obrascima epske pjesme. Istina, narativni obrasci epske pjesme više se javljaju u strukturiranju dužih pripovijesti i romana (...), dok će priče i novele obično slijediti baladne modele (...) Otud je i ona naglašena lirska atmosfera što kao konstanta traje u bošnjačkih pripovjedača. Naša je priča više vezana za lično i doživljajno negoli kolektivno-historijsko i događajno.” (Duraković 2003: 78-79)

U ovom zapažanju da se prepoznati i prozni opus Edhema Mulabdića te usmenoknjiževni utjecaji na njega. Ima i u *Zelenom busenju* više romanesknih portreta koji se posve uklapaju u ovaj model tradiranja, preuzimanja i razvijanja epskog kontrastnog obrasca gradnje likova (npr. likovi bundžije haži Selim-age, oportuniste Numan-efendije, nesuđenog Aišinog muža Rašida...) – kao što su prepoznatljive i naprijed spomenute dionice romana gdje se utjecaj sevdalijsko-baladeskne baštine da osjetiti u atmosferi, boji, izražajnosti i emociji dvaju glavnih likova (Ahmet i Aiša), pogođenih povijesnim prevratom koji će zapečatiti njihove pojedinačne sudbine. I kod Mulabdića se još više u novelama, pa i u crticama, daju zapaziti tragovi ovih i ovakvih utjecaja – o čemu su posebno pisali Zdenko Lešić, u svojoj studiji *Pripovjedačka Bosna*, i Safet Sarić, u svojoj monografiji o Edhemu Mulabdiću.

Lešić je možda otišao još dalje od Durakovića u markiranju dosega, dubine i značaja što ga tradicija usmenog pripovijedanja ima za razvoj ne samo preporodne već i kasnije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti:

“...’pripovjedačka Bosna’ (se razvijala) upravo na onim osnovama koje joj je – kao narativne modele – u naslijeđe ostavila velika tradicija usmenog pripovijedanja (epski narativ, baladeskni narativ, predanje, anegdota, ‘priča iz života’)... Prije svega, svi ti rani bosanskohercegovački pripovjedači su se podjednako oslanjali na tradiciju usmene književnosti. Čak i kad su bili obrazovani, oni su u svojim pripovijetkama obnavljali narativne obrasce te tradicije, koji su u to vrijeme bili još produktivni. Čak bismo mogli reći da se upravo preko njih i preko njihovog pripovjedačkog djela izvršilo ono ‘stapanje dva svijeta, svijeta usmenosti i svijeta pismenosti’, o kojem je – na primjeru naše književnosti – više puta govorio Albert B. Lord (...) Čitav se književnohistorijski fenomen *pripovjedačke Bosne* može posmatrati upravo s tog stanovišta: kako se i koliko usmena tradicija integrisala u narativnu strukturu bosanskohercegovačke pripovijetke, koji vidovi tradicije su najčešće profilirali tu pripovijetku i kako se ona postepeno od nje emancipovala i stekla svojstva moderne jezičke umjetnine.” (Lešić 1991: 444; 457)

Iskorak ka modernoj prozi

Mulabdić svakako spada među prve bošnjačke prozaiste koji su i u pripovjedačkom i u romanesknom izrazu svojim djelima napravili, ma kako se on neznatnim činio na prvi pogled, iskorak ka modernoj književnosti. S tim u vezi, prva bitna stvar na koju Safet Sarić ukazuje je strukturno-kompozicioni šablon *priče u priči* – gdje se pripovjedački sadržaj datog teksta, pripovijetke ili crtice, vezuje za *eglen*, za tradicionalni oblik usmene priče koja se pripovijeda na sijelu: “Jedan od vrlo čestih motiva, ujedno i kompoziciono-strukturalnih šablonizama nalazimo u priči koja ‘nastaje na sijelu’. Iz cjelokupnog pripovjedačkog opusa od nešto više od stotinu priča, bar njih dvadesetak se ambijentalno ostvaruje kao ‘priča kroz priču’, zapravo kao naratorski kalup priče koja se stvara sama od sebe, kroz priču, eglen, pripovijedanje.” (Sarić 2002: 147)

Riječ je o onome što bismo mogli nazvati *magičnom snagom usmene priče*. Oralna pripovijest tada je još imala sposobnost, ali u određenom smislu i zadatak, da drži na okupu članove jedne zajednice i da im prenosi kolektivno iskustvo. Kod Mulabdića je primijetno da se ta ukorijenjenost u tradiciji i u ritualu *eglena* pojavljuje kao konstanta – čak i mimo imanentnih principa i zakona razvoja pripovjedačke fabule ili bez obzira na njih. Primjera za to ima mnogo, a posebno bismo mogli izdvojiti pripovijetke-crtice: *Teška sudbina*, *Lov* i *Jedan bid’at*.

Crtica *Teška sudbina* primjer je odustajanja od uspostave standardnog fabulativnog toka, u smislu konstrukcije određenog zapleta – iako je siže pružao izvanredan podsticaj za takvo što: riječ je, naime, o *povratku na mjesto zločina* jednog starca, koji se niotkud našao u čaršiji i kog su radoznala djeca pratila na njegovom strmoglavom usponu do vrha jedne stijene, s koje *puca* prekrasan pogled na cijeli kraj i gdje se rijetko koji odrastao čovjek usuđivao popeti. Umjesto raspleta, starac je tu, na mjestu gdje je, zapravo, došao umrijeti, sam sebi, kao u nekom čudesnom zanosu, ispričao priču vlastitog života i tragične sudbine – o ubistvu što ga je, iz ljubomore, počinio kad je vidio da njemu obećana djevojka ide drugome, i o dugogodišnjoj robiji na koju je zbog toga bio osuđen.

Pored ovog primjera odstupanja od pripovjedačke fabulacije koja se nadomješta *pričom u priči* (koja je, doduše, sama po sebi vrlo podsticajna kao mogući predložak za puniju pripovjedačku ili romanesknu literarnu artikulaciju – iako je data svedeno, kao somnambulni i mucavi rezime jedne životne tragedije), i u crtici pod naslovom *Lov* priča se i ambijentalno, i sadržajno, i formalno (kroz vedri i duhoviti dijalog lovaca-hvalisavaca) situira u sijelo kao tradicionalni oblik okupljanja i društvenog života: “Mulabdićev čest narativni zahvat u prikaz ljudi i njihovih karaktera, u suštinu ‘psihologije jezika i događaja’ – na sijelu – uglavnom je literarno realistično preslikavanje tradicionalnog oblika kolektivnog života Bošnjaka kroz njihovu dugu i bogatu baštinsku povijest. Sijelo je stoljećima u životu i svijesti naših ljudi imalo onu medijalnu i medijsku važnost koja je, bez glorifikacije, usmjeravala i profilirala život generacija i davala ton i određenje življenja i sudbina i pojedinaca i kolektiva. Na njima se ponekad odlučivalo i o životu ili smrti, o sudbini čitavog jednog pokoljenja; na sijelima su ljudi od važnosti donosili sudbonosne i presudne odluke, ne samo za sebe i svoje familije, nego i za čitava sela i gradove (...) Ali, isto tako, sijelo je, u narodnoj, urbanoj i ruralnoj tradiciji

podjednako, imalo katarzični, etnički, etički, pa i estetski smisao života i duhovnost koja je nalagala određena pravila i zakonitosti. Sijelo je značilo ono što je u životu ljudi nezamjenljivo: lagodan, veseo, sretan život; trenutak kad se zaboravljaju brige, napori, nedaće i neuspjesi.” (Sarić 2002: 150)

Iznimno je efektna poenta ove priče: “...ovaj je okrvavio zeca, onaj srnu, tu sad opet neki lisicu, drugi vuka, međeda ili divlju patku, ama svud pusta lova u obilju, a ja... sa žaljenjem se obazrijeh na svoju bilježnicu, u nju ništa nije palo. A i šta bi? Onaj ubio zeca, onaj srnu. Naposljetku bi vrijeme, i mi polegosmo; oni svak s punom torbom lova, a ja prazne bilježnice – moj lov bijaše bezuspješan.” (Mulabdić 1900: 115)

Indikativno je u kojoj je mjeri ovdje autoreferencijalnost pisca (koji se prepoznaje kao takav iza pripovjedačkog subjekta) *preteгла* u procjeni vrijednosti i značaja ove neobične pripovjedačke crtice: *mudračka* poenta, višeznačna i *dalekometna*, predstavlja produktivni i pomalo neočekivani protupol vedro-sjetnoj paleti boja kojima je, nesumnjivo sa uživljavajućom simpatijom pripovjedačkog subjekta (pisca), oslikano sijelo sa lovačkim dogodovštinama kao sadržajem eglena. Pri tome autor neskriveno, sa zavidnim intelektualnim poštenjem, iskrenošću i sa izvjesnom dozom oporosti i autoironije diferencira *tegobu stvaralaštva* spram užitka u okupljanju i u dijalogu ljudi na sijelu (čak i onda kad oboje imaju istu motivsko-sadržajnu osnovu, tojest isti povod i predložak, pa i sličan model izraza, tj. pripovijedanje – ali pisac pripovijedanje kao *pisanje*, a naratori pripovijedanje kao *eglen*), ističući u tom smislu prednost usmenog nad pismenim pripovijedanjem. Međutim, u dubljem promišljanju ove poente, može se razaznati i onaj, uvjetno rečeno, pozitivni ili *pretežući teg na tasu* pisane umjetnosti pripovijedanja – kojoj nije ni ciljani doseg ni *dovoljan razlog* samo sijelo, na kom se pričaju i slušaju zanimljive priče i koja (kao literatura) ima spram umjetnosti usmenog pripovijedanja (kao orature) i mnogo širi domen i mnogo sofisticiraniju *tehnologiju izražajnosti*.

Kao karakterističnu u negativnom smislu spomenut ćemo crticu *Jedan bid'at*, koju Mulabdić, kao i većinu svojih pripovjedačkih tekstova, pod-naslovljuje (kao *Uspomenu iz starog vaktā i zemana*) i koja spada, uvjetno, u humorne novelete, sa sažetim a duhovitim i vještim oslikavanjem karaktera glavnog lika, novog u varoši kajmekama, u kojoj Mulabdić živost, slikovitost i efektnost pripovjedačkog jezika na samom kraju priče potire i literarno obesmišljava didaktičkom poentom.

Pripovjedačka svježina i originalnost u predstavljanju suprotstavljenih polova – neobične kajmekamove tjelesne konstrukcije i žustrine s kojom uvodi reda u zaparloženu svakodnevnicu čaršije, na jednoj, te zapanjenosti i *ibreta* domaćeg stanovništva, koje poput ošamućene životinje pasivno dopušta da se podredi novim adetima, na drugoj strani – bivaju anulirani i obesmišljeni edukativnom poentom na kraju teksta, kad pisac dopušta sebi *objašnjenje onog šta je htio da kaže*, i to kroz dijalog protivnika i pristalica kajmekamovih. Tradicionalistički otpor svim novotarijama ovdje je *preko mjere* i mimo čiste literarizacije ironiziran i podvrgnut ruglu – čime je, u ovom slučaju (koji nipošto nije izuzetak, gledano u cjelini njegovog pripovjedačkog opusa), Mulabdić platio danak edukativnom impulsu u sebi kao intelektualcu i javnom radniku, koji je

nadredio vlastitoj pripovjedačkoj vještini i kreativnosti, ali je to cijena lojalnosti prosvjetiteljsko-didaktičkom preporodnom duhu, tako sklonom funkcionaliziranju književne umjetnosti.

Napokon, u kontekstu Mulabdićevog iskoraka od tradicionalnih formi književnog izražavanja ka modernoj književnosti valja spomenuti i jednočniku “iz bosanskog muhamedanskog života” pod naslovom *Miraska (Bogata baštinica)*, koja se, pripadajući melodrami kao epohalno karakterističnoj formi, žanrovski diferencira kao šaljiva dramska igra (objavljena 1898. godine, pod pseudonimom E. M. Selim). Za nju Josip Lešić u svojoj studiji kaže: “...ne samo da je prvi komedijski intoniran dramski tekst napisan od strane jednog muslimanskog pisca, već je istovremeno i klasičan primjer tzv. *jednopolne (masculinum)* drame (iako je *žena* uzrok svih peripetija ove komedije, ona se *ne pojavljuje* na sceni), napisane specijalno za onovremene muslimanske amaterske pozornice (čitaonice), u kojima se u prvo vrijeme, iz vjerskih razloga, žena-muslimanka nije pojavljivala...” (Lešić 1989: 135-136) Tehnika dramske kompozicije je **situaciono ponavljanje** svojstveno, ne samo po **broju tri**, strukturi usmenoepskih i narativnih tvorevina (trojica *kandidata* pretendiraju da isprose bogatu baštinicu – a pobjedu odnosi treći, Ferhat-beg, iznebuha se pojavljujući i rušeći i Omer-agine i Murad-begove planove, prvog koji “mnogo traži, a malo daje”, i drugog koji “mnogo obećava, ali ništa ne daje”). Prepredeni sluga Hasan obojicu drži u nadi i “zauzima se” za njih – zapravo se sprdajući s njima i s njihovim komički zaošijanim do fizičkog sukoba rivalstvom. Valja zabilježiti i da se 1908. odigrala predstava, na velikoj *Gajretovoj* zabavi u Sarajevu, Mulabdićeve druge šaljive igre *Svak na posao*, isto tako *masculinum*-komedije sa situacionim ponavljanjem – gdje se na duhovit način ismijavaju pasjaluci i nepodopštine rastrošne mladeži sklone raskalašnom životu. Dakle, ne samo kao urednik *Behara*, koji je prvi po zaslugama kao propagator i popularizator dramske književnosti i pozorišne umjetnosti među bošnjačkim književnicima na prijelazu stoljeća – Mulabdić je i svojim autorskim perom dao doprinos fundiranju bošnjačke dramske književnosti u ovoj epohi.

Umjesto zaključka

Edhem Mulabdić slovi za jednog od najvažnijih intelektualaca svoga vremena i avangardnu ličnost bošnjačke društvene i kulturne scene na razmeđu važnih epoha bosanskohercegovačke povijesti pred kraj XIX stoljeća.

U našoj književnoj i kulturnoj povijesti ostat će upamćen prije svega kao autor prvog bošnjačkog romana (*Zelena busenje*, 1898) i, faktički, kao prvi bošnjački novelist – *zahvaljujući* zbirci *Na obali Bosne* (1900).

S obzirom da je djelovao u okolnostima tranzicijskog razdoblja bošnjačke kulture, odnosno tzv. *preporodne* književnosti, i traganja za putevima (samo)spoznaje te afirmacije nacionalnog kulturnog identiteta Bošnjaka – Mulabdić je bio prinuđen, s jedne strane, za ishodištima svoga književnog stvaranja posegnuti u usmenu tradiciju naroda kojem je pripadao, dok se, s druge strane, postepeno priklanjao književnim modelima i poetikama zapadnoevropskog kulturnog miljea i provenijencije.

Mulabdić svakako spada među prve bošnjačke prozaiste koji su i u pripovjedačkom i u romanesknom izrazu svojim djelima napravili, ma kako se on neznatnim činio na prvi pogled, iskorak ka modernoj književnosti.

Zbog toga možemo reći da je Mulabdić i kao pripovjedač i kao prvi bošnjački romansijer svojim djelom na produktivan način premostio jaz između izražajnosti i duha dviju epoha (starog vremena osmanlijske vlasti i nadolazeće epohe uključenja u zapadnocivilizacijski model organizacije života): oslanjajući se, i u motivskom i u stilskom pogledu, na tradicionalne modele naracije iz usmene književnosti (baladeskni i epski), on je tragao za novim tehnikama i modelima pripovjedačke umjetnosti, otvarajući prostor izražajnosti moderne bošnjačke proze.

Literatura

1. Duraković, Enes (2003). *Bošnjačke i bosanske književne neminovnosti*, Zenica: IK "Vrijeme"
2. Kodrić, Sanjin (2012). *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Sarajevo: Slavistički komitet
3. Lešić, Josip (1989). *Vrijeme melodrame*, Sarajevo: "Svjetlost"
4. Lešić, Zdenko (1991). *Pripovjedačka Bosna II*, Sarajevo: Institut za književnost – "Svjetlost"
5. Mulabdić, Edhem (1900). *Na obali Bosne*, Zagreb: Matica hrvatska
6. Rizvić, Muhsin (1990). *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda (1887-1918)*, Sarajevo: El-Kalem
7. Sarić, Safet (2002). *Mulabdić – monografija*, Mostar: Univerzitet "Džemal Bijedić"

EDHEM MULABDIĆ'S PROSE BETWEEN ORAL TRADITION AND MODERN

Abstract

Edhem Mulabdić was one of the most important intellectuals of his time and an avant-garde figure of the Bosniak social and cultural scene at the turn of important epochs of Bosnian history towards the end of the 19th century. In the circumstances of the transitional period of Bosniak culture, the so-called renaissance literature, and the search for ways of (self) cognition and affirmation of national cultural identity - Mulabdić was forced to search for the origins of his literary creation in the oral tradition of the people to whom he belonged, but at the same time he gradually adapted to the literary models and poetics of the Western European cultural milieu and provenance. As a narrator and as the first Bosniak novelist, he bridged in a productive way the gap between the expressiveness and spirit of two epochs (the old times of Ottoman rule and the coming epoch of inclusion in the Western civilization model of life organization): Relying, both motivically and stylistically, on traditional models of narration from oral literature (ballads and epics), he sought new techniques and models of narrative art, opening the space for the expression of modern Bosniak prose.

Key words: Austro-Hungarian period, Bosniak literature of the transitional period, oral tradition, modern prose

Dr. sc. Ikbal Smajlović

LIJEVO ORIJENTIRANA SOCIO-POLITIČKA USTREPTALOST I ESTETIČKO-KRITIČKA MISAO DŽEMILA DŽEME KRVAVCA

Sažetak

Rad donosi kratki pregled kulturnih i socio-političkih prilika u BiH s kraja XIX i početkom XX stoljeća čije se reperkusije neminovno i snažno zrcale i na ukupno bh. književno-umjetničko stvaranje, s posebnim akcentom i usmjerenošću na književnokritički segment, i to onaj s bošnjačkim odrednicom. Iako rad nudi osnovni uvid i u ukupnost međuratnog književnokritičkog stvaranja, otkrivajući generalne smjernice njegovih evolutivnih te oblikovno-kvalitativnih putanja, prvenstveno je usmjeren na konkretne tekstove Dž. Krvavca, koji istovremeno zrcale te potvrđuju i prethodno izdvojene generalne karakteristike – izrazita nerazvijenost književnokritičke prakse (barem u smislu sistematiziranosti i naučnog utemeljenja po savremenim aršinima), njena uslovljenost društveno-političkim prilikama, hibridna forma tekstova koja kombinira i sjedinjuje različite elemente istovremeno: književnost (i umjetnost uopće), etiku, politiku, filozofiju...

Ključne riječi: kulturni i nacionalni identitet, „nacionaliziranje“ Muslimana (Bošnjaka), socijalna angažiranost, klasni sukob, ideologija, književnost i književna kritika između dva rata

Kratki uvid u kulturne i socio-političke prilike s kraja XIX i početka XX stoljeća u BiH i njihovo odražavanje na oblikovanje književnokritičke misli među bošnjačkim piscima i intelektualcima

Razloge bošnjačkog književnokritičkog diskontinuiteta i difuznosti (što možemo donekle prenijeti i na puno širi aspekt književno-kulturne, čak i identitetske povijesne kompleksnosti) Alija Isaković (1998: 105) prevashodno vidi u povijesnim društveno-političkim prilikama te u nacionalnom habitusu Bošnjaka. Riječ je, dakako, o svekolikoj kompleksnosti kako predratne tako i međuratne zbilje (kraj XIX i prva polovica XX stoljeća), kako u globalnom tako i u regionalnom smislu, što je posebno vidljivo na planu multikulturalne i multinacionalne Bosne i Hercegovine te, još očitije, njenog bošnjačkog, jednakosastavnog, ali dotad nepriznatog, korpusa. U najkraćem, podsjećanja radi, riječ je o tranzicijskom vremenu i preslojavanju iz „orijentalno-islamskog u zapadnoevropski kulturno-civilizacijski krug“ (Duraković 2011:39), potom o strahotama Prvog svjetskog rata i postratnim multiplicirajućim devijacijama (stradavanja, glad i siromaštvo, političko-ideološka lutanja i izgubljenost, ponovno jačanje fašizma itd.). Ne umanjujući općenitu dekadentnost ovakvih prilika na čovjeka, ma kojoj vjeri i/ili nacionalnosti pripadao, čini nam se kako su se pomenute nedaće najsnažnije odrazile na bošnjački / muslimanski narod, pokazujući upravo tako i najočitije svu silinu i tragičnost – manipulativne političko-ideološke igrarije i taktiziranja; pokušaj „rješavanja“ nacionalnog pitanja „prisilnim“ i vještačkim nacionaliziranjem pod jednu od tri priznate nacije (Srbi, Hrvati, Slovenci), u čemu također ima i dodatne obremenjenosti „navodnom historijskom krivnjom konvertitstva“

(Duraković 2012: 122); vlastita letargija i dezorijentiranost bošnjačkih intelektualaca te razjedinjenost i nestabilnost političke vizije; veliki broj nepismenog stanovništva; alkoholizam i prostitucija kao pokušaj bijega od nagomilanih problema itd.

Dakako, sve ovo se odrazilo i na ukupno bosanskohercegovačko, posebice bošnjačko, književno-umjetničko stvaralaštvo, jer je, „kao i sama Bosna i Hercegovina, i književno stvaranje“, najšire uzevši, „u Bosni i Hercegovini izrazito (je) složeno“ (Kodrić 2018: 17).

R. Vučković (1991) primjećuje kako u ovom periodu nije bilo posebno razvijene i organizirane kritičke misli te da su njenu ulogu na sebe preuzimali sami pisci, dajući kraće književne osvrte ili obrazlažući vlastite književne ukuse te razumijevanja književnosti i njene uloge. Kada je u pitanju književnokritička misao kod bošnjačkih autora, naglašava kako se tih dvadesetih godina XX stoljeća nije uopće ni pojavio značajniji kritičar, izdvajajući tek nekoliko bošnjačkih pisaca koji su na sebe preuzeli tu ulogu (H. Humo, A. Muradbegović, H. Bjelevac te H. Kikić). Upravo oni su „razvili širu kritičku delatnost i kao prikazivači knjiga ili kao pisci koji razmatraju pitanja književnih smerova za koje su se opredelili, određenih žanrova ili pak muslimanske duhovnosti i specifičnosti duhovnog stvaralaštva u Bosni i Hercegovini“ (Vučković 1991: 153). Širina i kompleksnost društveno-političkih prilika, koje smo ovdje pomenuli i tek donekle objasnili, utjecala je i na razvoj te oblikovanje književnokritičke i književnohistorijske misli međuratnog doba, a naročito kod Bošnjaka, koja se u svojoj difuznosti i polifoničnosti preplita sa socio-kulturnim te dnevno-političkim pitanjima razvijala kao hibridna forma u kojoj su sjedinjeni svi elementi njenog bića istovremeno – književnost (i umjetnost uopće) i etika i politika i filozofija... Zato se i ne može govoriti o postojanju sistematizirane i naučno utemeljene književnokritičke misli gotovo cijelog međuratnog perioda iz današnje perspektive i po današnjim aršinima – to je uglavnom bio „sitni rad“ po svemu – kvantitetom i kvalitetom“ (Leovac 1991: 51).

Par godina nakon Prvog svjetskog rata javit će se, naprimjer, A. Muradbegović i A. H. Bjelevac, koji će se kroz svoje tekstove uključiti u rasvjetljavanje važnih društveno-političkih pitanja, a tako i u pitanja oko koncepta i položaja bošnjačke književnosti unutar vlastitih i širih okvira. Određeni značaj u ovom kontekstu, mada još bez suštinskih promjena, ali kao značajan dokaz makar postojanja svijesti o vlastitom kulturno-književnom naslijeđu, njegovim osobenostima i kontinuitetu, također, imaju i doprinosi H. Hume (*Veličine istočnog Parnasa*, Gajret, 1928, te *Od prelaza na Islam do novih vidika*, Gajret, 1928), M. Handžića (*Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, 1933), A. Mulahalilovića (*Književnici muslimani u našim sred. školama*, u: Gajret, 1941, XXII, 2, str. 43-46), S. Ljubunčića (*Naša muslimanska stvarnost*, kalendar Narodne uzdanice, 1940), S. Salihagića (*Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*, 1940), Ab. Nametka (*Muslimanski književni pokret*, 1939) pa i E. Čolakovića (*Književno stvaranje*, 1943/1944)¹. Dakle, promišljanja uglavnom idu u smjeru potrebe revidiranja i valoriziranja vlastite književne tradicije, naglašavajući nužnost da se književnost i kultura općenito moraju osloboditi tradicionalnih i zastarjelih orijentalno-islamskih formi (ne i doslovnu negaciju i odbacivanje!) te se *pročistiti novom okcidentalnom civilizacijom*, čime bi se

¹ Pogledati, također, i u: Kodrić (2018)

dokinula *muslimanska izolacija*, kako to ističe A. Muradbegović (*Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*), kao uglavnom i većina autora u pomenutim tekstovima (Čengić, Krvavac i dr.). Istovremeno, kao što smo već djelimično i kazali, njihovi tekstovi, makar usputno i površno, sugeriraju i postojanje svijesti o specifičnostima i kontinuitetu muslimanskog / bošnjačkog književnog stvaranja i stvaralaštva te su i svojevrsni vid „borbe“ da se otrgne iz izoliranosti i neprepoznavanja, da se otvori prema drugima i uključi u savremene književne tokove. Generacija tih novih i mladih autora (između ostalih: H. Kikić, R. Ramić, A. Šeremet, S. Krupić, Dž. Krvavac, H. Čengić, Z. Dizdarević, S. Kulenović i dr.), poslije većinom okupljenih u i oko Kikićevog *Putokaza*, kroz svoju socijalnu angažiranost i lijevu orijentiranost usputno istrajavaju na određivanju i spram bošnjačke književnosti te njenih posebnosti, istovremeno „insistirajući i na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom“ (Duraković 2012: 130). U nastavku rada pozabavit ćemo se detaljnije tekstovima Džemila Krvavca.

Lijevo orijentirana socio-politička ustreptalost i estetičko-kritička misao Džemila Džeme Krvavca

Džemil Krvavac² pristupa književnosti, ali i umjetnosti općenito, sa (do sada najčešće tako određenih i nazivanih) *marksističkih pozicija*, valorizirajući ne samo njenu artistsku dimenziju, nego, istovremeno, tragajući i za njenim direktnim i mjerljivim doprinosom Čovjeku i njegovom svekolikom životu, razotkrivajući tako osciliranja i preoblike pojedinca / stvaraoca u preplitanju sa konkretnim socio-političko-ideološkim prilikama u kojima i živi i stvara. O tome svjedoče i njegovi tekstovi, o kojima će u nastavku biti više riječi.

Njegovu *naprednu* misao te okrenutost „novom dobu“ i zanimanje za društveno-političku zbilju svog vremena oslikava donekle i tekst u *Islamskom glasu* iz 1935. godine pod naslovom *Ulomci iz predavanja o ženi*³. Riječ je zapravo o osvrtu na jedno predavanje u *dupke punim prostorijama ženskog pokreta* koje je održao akademski slikar Kulenović. Kako i sam naglašava na početku, ovaj tekst ne predstavlja u *pero hvatane riječi predavača*, nego je svojevrsna reprezentacija istina o *sramnom položaju žene na svim mrljama globusa*. Prateći te rekonstruirajući istovremeno i glavni tok izlaganja predavača, kroz konkretne ilustracije ženske podređenosti i ugroženosti, Krvavac reprezentira povijesni slijed kauzaliteta koji su ženu i doveli u takav položaj, gdje „žene svih naroda imaju zajedničku ulogu seksualnog i intelektualnog

² Džemil Džemo Krvavac rođen je 13. 2. 1913. godine u selu Velika Gračanica kod Gackog. Završio je tehničku školu u Sarajevu i radio kao poštanski tehnički službenik u Beogradu i Sarajevu. Rizo Ramić ga je okarakterizirao i kao „književnika u nastajanju“, budući da je iza njega ostalo tek nekoliko nedovršenih priča i par pjesama. Također, Krvavac je bio i publicista te je svoje tekstove objavljivao u lijevo orijentiranom listu *Jugoslovenska pošta, telegraf i telefon*. Naročito se kritički animao za kulturne i društveno-političke prilike svoga doba, objavljujući tekstove kojima je nastojao ideološki djelovati na što veći broj ljudi (promoviranje „naprednih“ ideja i zalaganje za prava potlačene radničke klase i seljaka) i promišljajući o svekolikim problemima društva (naprimjer, svojih kolega, poštanskih djelatnika), zatim o književnosti i objavljenim knjigama, štampi te likovnim izložbama i ostvarenjima. Stradao je u pobuni u koncentracionom logoru u Staroj Gradiški 1942. godine.

³ Krvavac se bavi položajem žene u društvu i bori se za njena prava i jednakost, kao, uostalom, i većina lijevo orijentiranih pisaca i intelektualaca, koji su se, između ostalog, dobrano aktivirali i oko rješavanja tzv. „ženskog pitanja“.

ropstva koju im muškarački moral dodjeljuje stoljećima“ (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 2). Pri tome, Krvavac naglašava kako je postojanje matrijarhata, kao i prelazak u patrijarhalni sistem uvjetovan strogo *ekonomskim momentom, produkcijom, nužnošću*. Savremenu hipokriziju morala, dominiranje stereotipnih provokacija, sveopću nelogičnost i apsurdnost njenog položaja Krvavac ovako reprezentira:

Pa šta je učinila, šta je pridonijela čovječanstvu da joj priznamo ravnopravnost, viču, zaboravljajući na granicu koju joj (?) je povukao usud. I ako je nešto dala, nije li to produkt muškarca potpisan po taštoj ženi? Čudno pitanje. Nekauzalno, dogmatsko provociranje onih što govore, što je potcjenjuju a puni naklanosti, sentimentima ljube ruke, gmižu za njom, ukazuju lice ispod obrazine. Danas muškarci gospodare svijetom. Seciraju po laboratorijima, prčkaju po bibliotekama, potcjenjuju lijepi ali nedostojni pol. I na kraju ga pitaju: šta ste doprinijeli (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 2).

Zato Krvavac ističe kako je nemoguće porediti ženu s muškarcem, budući da su za to nužni istovjetni *socijalni i životni uslovi*, naglašavajući istovremeno kako je žena jednako ovisna o muškarcu koliko i on o njoj, a da je razlika među njima samo *organski mehanizam*. Krvavac će zato na kraju teksta jednako ustreptalo i osvijesteno ponoviti riječi predavača Kulenovića:

Pred kraj. Predavač traži da žene uzmu učešća u borbi za svoja prava. Glavno težište je na njima. A muškarci koji ne žele ostati u mraku intelektualnog, odobriće im i pomoći. Odbacite pseuđomilosrđe ljudi. Vi niste uzrok besposlice. Ne plašite se reakcijom. To su pozitivni simptomi koji nagovještaju dolazak novoga. A staro mora da se brani. Pravo i građansko i političko. Intelektualna jednakost žene sa čovjekom je socijalna aksioma. Jedino arogancija muškarca (moć atavizma) može u to da posumnja (Islamski glas, 29. 11. 1935, 9, str. 3).

1933. godine u *Islamskom svijetu* (u nastavcima kroz dva njegova broja: 30 i 32) pisao je Krvavac i o *Dužnostima islamske omladine*⁴. Termin omladina Krvavac direktno povezuje sa nemirom, idealima i borbom. Ipak, usredsređujući se na muslimansku omladinu, on razočarano naglašava kako, zapravo, islamska zajednica i nema omladine, nego da postoje samo mladi ljudi, precizirajući kako misli na godine. On jasno ukazuje i na razloge takvog svog promišljanja:

⁴ Djelimično sličan ovom Krvavčevom tekstu jeste i tekst *Pogled na muslimansku omladinu* S. Kulenovića, objavljen u *Putokazu* – pokušaj da se definira pojam omladine na početku teksta, „obraćanje“ omladini s vjerom i nadom u nju, podsjećanje na svekoliku trenutnu problematiku i pokušaj da se mijenja, uz naglašavanje važnosti udruživanja i organiziranja omladinskih snaga kao garant prosperiteta. Završavajući svoj tekst, slično kao i Krvavac, Kulenović naglašava kako je stanje muslimanskog društva, time i njegove omladine, i dodatno pogođeno i otežano nepostojanjem jednog pokreta tih širokih slojeva koji bi činio njegovu idejnu i programsku jezgru, akcentirajući kako omladina mora poraditi na okupljanju i povezivanju svojih snaga.

Sličnosti u odabiru tema i načinima literarnog realiziranja sugerira nam ista ili vrlo slična ideološka polazišta lijevo orijentiranih intelektualaca i istovjetno detektiranje društvenih problema te načina njihovog rješenja... Istovremeno, sve ovo nam indirektno pokazuje i povezanost te međusobnu suradnju lijevo orijentiranih intelektualaca, kao i činjenicu da su čitali tekstove svojih kolega (revidirajući i nadograđujući tako i vlastite stavove), vjerujući u snagu literature i sa željom da njome dopru do „širokih narodnih masa“.

Mi je nemamo zato, jer ju nije odgojila ni škola, ni roditeljski dom, — niko. Mnogi očevi naši i majke nisu svjesni svog odgojnog poziva, jer ga i sami nemaju. Škola je usredsredila pažnju na učenikovo znanje, a odgojnu dužnost je preuzela ulica sa porocima svojim, koje nazivamo, nikako drukčije nego život (Islamski svijet, 1933, 30, str. 6).

Jasno potencirajući kompleksnost društvenih prilika, zanemarenost omladine (koja je prepuštena sebi te buđenju najnižih svojih instikata, nemoralnih, nesocijalnih, često i zločinačkih, svih ostalih samo ne pozitivnih) i općenitu dezorijentiranost bošnjačkog korpusa (*Razilazimo se. Stvaramo tabore jednih protiv drugih, gložimo se i taremo, na štetu svoju i štetu cijele zajednice*), Krvavac naznačava izvor te svekolike problematike (nejedinstvo i neorganiziranost, socijalno-ekonomske prilike, klasna podijeljenost, slab odgoj):

Nismo se naučili na rad u zajednici, nedostaje nam jedno zdravo poznavanje socijalnih i ekonomskih problema, poznavanje ljudi svih društvenih slojeva i prilika u kojima bi radili, a često i jedan opsežan i napredan vjerski odgoj (Islamski svijet, 1933, 30, str. 6).

Ukazujući indirektno na režimske taktike kojima se razbija jedinstvo kolektiva zarad vlastitih interesa i održanja *statusa quo*, Krvavac i insistira na udruživanju i organiziranju mladih, koji će vlastitim snagama i nesustezajućim angažiranjem biti garant boljeg društva i svjetlije budućnosti.

Znajmo i to — lagodnost života za koju nas odgajaju u školi, u porodici i čitavom društvu; udobnost i mir koje nam treba da osigura naše dugačko školovanje; ugled u društvu koje nas okružuje i koje će nas priznati samo ako se budemo pokorno i lijepo klanjali svim društvenim lažima porodičnog i javnog, političkog, socijalnog i kulturnog života — sve su to mamci da se srušimo s visine ideala u bezdani ponor sitnog i pospanog životarenja. Znajmo da smo dužni raditi. I oni kojima je poklonjena puna pažnja od strane naših kulturnih ustanova, a i oni materijalno obezbijeđeni. Ovim posljednjim potreban je šta više širi vidokrug jer ne znaju šta znači nemati, šta znači ovisiti. Dužni smo svi bez razlike da razvijemo moguće snage ne žaleći truda ni znoja i da danas — sutra stupajući u život vršimo svoje vjerske i socijalne dužnosti. Valja spoznati težinu situacije, valja uočiti nedostatke, valja uložiti ličnih energija i biće bolje. Ne treba tu mudrovanja ni nadmudrivanja. Neka bude jasno — da se povežemo svi u jednu naprednu muslimansku omladinsku organizaciju, svi omladinci, da stvorimo čvrste redove za duge napore, da dajemo zajednici što možemo i primamo što nam je potrebno. (Islamski svijet, 1933, 32, str. 4).

Naročito je zanimljiv i značajan njegov tekst *Naša poratna književnost i njezine fizionomije*, objavljen u *Islamskom glasu* 1936. godine. M. Rizvić (1980) objašnjava Krvavčevo (ali ne samo njegovo, nego i drugih pisaca lijeve orijentiranosti) pojavljivanje u „muslimanskoj građanskoj štampi“ s težnjom „održanja u tim vremenima književno-kulturnog integralizma i u okolnostima političkih nesloboda i pritiska“ na vrlo jednostavan i logičan način – zato što je to bio „prirodan izraz svijesti o vlastitoj književnosti kao izrazu svoga narodnog bića te trajanja književne tradicije iz prošlih vremena, a, s druge strane, ona je predstavljala način odvajanja

Muslimana i njihova književnog stvaranja kako od pokušaja nacionalno-političke asimilacije od strane režima, tako od njihova podvajanja između kulturno-književnih utjecaja 'Gajreta' sa istoimenim časopisom i 'Narodne uzdanice' sa 'Novim Beharom' (Rizvić 1980: 77 i 78). Istovremeno, i ljevičarski nastrojeni pisci i intelektualci u tome su vidjeli odličnu priliku da angažirano djeluju i promoviraju vlastite stavove te poglede na društvo i umjetnost, ne samo među čitalačkom publikom kojoj su časopisi prvenstveno namijenjeni, nego i na reviziju orijentacije samih tih časopisa.

Krvavac na početku svog teksta nudi krajnje negativnu trenutnu sliku književnoumjetničkog i književnokritičkog stvaranja, budući da „nema ni jednog progona s književne arene, jer su svi talenti, jedni od najboljih, jer obećavaju mnogo i sl.“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18). Okrivljujući „kritiku“, odnosno *redakcije naših dnevnika, tjednika i mjesečnika* za defektan razvoj književnosti, koja se idalje „vrti u krugu izživljene feudalne epohe, epohe u dekadenciji, u orgijanju s rakijom i ženom, da nam servira tu epohu sopstvenog propadanja, naše truleži“, koja nudi samo „erotiku, sentiment i žal za prošlošću“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18), Krvavac sugerira retrogradnost takvih usmjerenja, budući da ne nude *instrukcije i viziju za bolji napredno konstruisan život*. Zapravo, Krvavac ističe kolektivnu krivicu za takvo stanje rezignacije, nastojeći svojim angažmanom dokinuti postojeće prakse te utrti drugačiji i perspektivniji put. Generacijski diferencirajući autore i umjetnike, sugerira značaj koju ima ta mlađa generacija, budući da je ona već *obilježena tom stvarnošću teškom i mučaljivom*, naglašavajući istovremeno i njenu obavezu *da emancipuje od čuda i fatalnosti, što nam je književnost odgojila*. Zato i markira vlastite namjere i ciljeve:

Vjerujem: doživljuju ne odgovor nego napad, jer je to danas zamjena kritičkog duha; ali to ne smeta. Založiću se za jednu novu vezu, novu orijentaciju naše književnosti i nas preko te iste književnosti, za obrazovanje našeg novog literarnog naraštaja. Da mi ne bi rekli, kako govorim od čibuka, daću kriterij, shvatanje umjetnosti, odnosno književnosti, jedno naziranje na nju (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Povezivanje književno-umjetničke prakse i društveno-političke zbilje Krvavac daje kroz cijeli pasus u kojem rekapitulira povijesne mijene, kroz promjene epoha u umjetnosti i njihovim dovodenjem u vezu sa pravim *licem vremena*. U podlozi svega jeste isticanje klasnih borbi i tendencije u umjetnosti, jer „svaka epoha ima jasno naglašenu tendenciju za održanjem postojećeg i reakciju na to postojeće i da se ona manifestuje kao fizionomija kulturnog stremljena klasa svuda, ponajviše u umjetnosti, gdje je forma naličje tih pretenzija“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18). Mijene u odnosu sadržaja i forme također sagledava historijski, objašnjavajući kako se postepeno formi dao primat te se okrenulo ka „apsolutnoj ljepoti“ u umjetnosti, što je zapravo samo idealiziranje postojeće stvarnosti, odnosno larpurlartizam. Na taj način je potisnuta socijalna tematika iz umjetnosti te je tako, prema Krvavcu, *izgubila mjesto kritičara i reformatora društvenih odnosa*, čime se onemogućava i objektivno ocjenjivanje i mjerenje iz razloga što *ne postoji nikakvo standardno osjećanje kao objektivno mjerilo toga kvaliteta*. Tako Krvavac zagovara dva potrebna koraka pri ocjeni nekog djela (prvo, da li je to uopće umjetničko

djelo te onda koliko vrijedi), sugerirajući kako je i kvalitet djela uvjetovan njegovom funkcijom, navodeći vrlo plastične ilustracije:

Može li se „David“ Michelangelov u izlogu kakve frizerske radnje nazvati umjetničkim djelom? Ne može, jer je karakter toga djela neumjetnički, ukoliko on ima jedan lokalno-individualan cilj, a ne opšti, društveni, i jer on ima tendencu reklamisanja sopstvenog salona, tendencu povećanja klijentele i zgrtanja para u džep. A taj Michelanelov „David“ za svoje vrijeme bio je izraz epohe, izraz kulturnog stremljenja, umjetničkog djelo. (...) Dakle, umjetničko djelo posmatrano neovisno od njegove društvene funkcije nema ničeg umjetničkog. Društvena namjena, a ne individualna, bitna je za karakter djela. Kod nas se umjetničkom djelu, na žalost, još i danas pripisuje neko mistično naličje, fetiš onog božanski „lijepog“, a sve zato što ljudi nisu svjesni da taj produkt čovjeka, to djelo nije umjetničko ako nije društveno utilitarno, ako nije izraz društvenih potreba (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Završavajući prvi dio svoga teksta, Krvavac zaključuje kako je, dakle, kriterij valoriziranja društveni značaj umjetnosti i silina toga dejstva, te kako umjetnost mora biti dio stvarnosti i njen odjek, odnosno kako se u njoj moraju zrcaliti ljudske potrebe – u njoj treba „da mali čovjek nađe sebe, svoje boli, patnje i istine“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 18).

Drugi dio rada, zapravo, osvrt je na plejadu bošnjačkih autora i na njihovo književno stvaranje, pri čemu se oni valoriziraju u skladu sa prethodno objašnjenim Krvavčevim postavkama i pogledima na književno-umjetničko kreiranje. U ovom kontekstu Krvavac posebice izdvaja Hasana Kikića (*najizrazitiji i najsnažniji naš literarni profil sa ekspresionističkim dinamizmom i sirovošću*), priključujući ovoj liniji i još neke autore, makar oni još tražili svoj izraz ili iskazivali nedosljednost (H. Čengić, H. Dizdar, I. Dobardžić, R. Filipović, R. Kadić, H. Muradbegović, S. Orahovac, S. Alić, M. Grabčanović), suprotstavljajući ih onoj drugoj liniji autora (A. Alijagić, M. Konjičanin, H. Humo, A. Muradbegović, N. Šehović, A. Šehić, M. Šuvalić).

Svoje poglede na umjetnost, njen smisao i funkciju Krvavac na kraju teksta još jednom nedvosmisleno ponavlja:

Završujući, još jednom napominjem da je potrebno prebaciti našu literarnu skretnicu, emancipovati pojedince da ne budu trgovački agenti egzotične naše dekadence, i dati stvarnost ma kakva ona bila; jer je to opet radi te iste stvarnosti. Ne učinimo li ostaćemo i dalje neki hotentoti u očima kulturnog svijeta. Svi će o nama nositi jedno pseudomišljenje i biti radoznali da zavire u taj muslimanski harem, zvjerinjak ili cirkus „Gleiche“ (Islamski glas, 4. 3. 1936., 22, str. 19).

Zanimljiv je i Krvavčev tekst *Intelektualci govore*, što ga je štampao u *Islamskom glasu* iz 1936. godine. Započinje tako što govori o direktnoj vezi između čovjeka i prirode, odnosno o prelamanju i međuutjecajima između čovjekove ideologije i neposredne stvarnosti. U daljem logičkom slijedu ustvrdit će kako je, dakle, *ideologija uvjetovana ekonomskim prilikama*, pri čemu nijansira puteve i intenzitet tih metamorfoza: „Materijalno bivstvovanje prolazi preko

nerava, čula, kroz mozgove ljudi, prekuhava se kako bi intimnije rekli; vrši se jedan kemijsko fiziološki proces oslobađava se da kaže nauka“ (Islamski glas, 7. 2. 1936, 19, str. 6). Krvavac sve ovo potom povezuje sa govorom i pisanjem, naglašavajući kako se iz toga vidi i pravo lice ljudi, povezujući to sa ličnošću i stavovima S.Orahovca (zamijerajući mu što se nije direktnije bazirao na *našu bližu muslimansku stvarnost*), koristeći i njegov intelektualni revolt kao priliku da istim intenzitetom osudi konzervativnost, neukost, separatizam, etičku hipokriziju svakodnevnice, kao i uopće *ovu našu razštimovanu kulturnu baru*.

O inteligentima, papirnatim, visokofrekventnim gospodićima po rođenju, govorio nam je. Simptom: predavač nam daje sebe. Zar ne?! Boli ga to što društvo priznaje diplome, a ne njihove nosioce, prevozna srestva. Orahovac evoluirao, izgrađuje se uči. Sam. Svjestan je da mu neće dati diplome, nadolazi mu revolt, optužuje. Istina sa komadićem ličnosti. Okolnosti pod kojima se odmotava njegov život izabrali su mu ovu aktuelnu priču kao blisku, poznatu, omogućili su mu da je zajedljivo ilustruje. Istinu je rekao, bila je malo gorka, nesvatljiva, pa je mnogi nisu primili, a aplaudirali su. Žurio je s izlaganjem, bombardovao s citatima Senekininim, Bebelovim, čemiševskog, karikirao je, s pravom, nosioce diploma, ali je više teoretisao. Trebalo je dati našu bližu muslimansku stvarnost. Govori o modernizaciji, reformi škole bolje rečeno o sterilnosti njezinoj. Zagrijan, sa njegovim specifičnim dinamizmom juri kao orient-expres, bez straha da se ne nasuče. Među omladinom dojam kao da školu negira; ona izlaganja shvaća u izrascima. Pohvalno je od Orahovca što operiše naše rane, koliko toliko, što se usuđuje da podigne glas. Kod nas je to rijedak slučaj. Naši se prepiru po listovima, cjepkajući po privatnom životu, vole da se prignu, da se ne zamjere, a oni koji ništa ne vole: čute. Separatizam, naduvenost, ćutnja koja se još u većini identifikuje s neznanjem. Takvi intelekti žive u omami jednog običajnog morala i konvencionalnosti, pišu, unose „dužne“ obzire, navlače fesove da bi dobili ugled, miraz, položaj; nosioci su jedne bezidejne ideologije koja farba istinu za novac, ostaje gluha za signale sadašnjice. Jedni su svjesni, drugi ne, jer oni ne znaju šta čine. To je „sudbinska“ sila uslovljena stacionarnošću i fatalizmom iz nedavne prošlosti. Skinimo te crne cvikere: imamo i izgrađenih ljudi. Imamo, ali malo. I ako koji od tih krene contra navikama osvještanog, ograde ga sankcijama (Islamski glas, 7. 2. 1936, 19, str. 6).

Krvavac će sve ovakve postavke primijeniti i u vrlo kratkom književnokritičkom osvrtu na zbirku poezije mladog M. Dizdara (*Vidovopoljska noć*), simboličnog naslova *Život kroz liriku*, objavljen u almanahu *Oblaci pod kolibama* M. Markovića 1937. godine. Zato se već na samom početku teksta i usredsređuje na potenciranje stvarnosti te socijalne podijeljenosti i svakodnevnih problema hercegovačkog seljaka. Otuda i njegovo naglašavanje kako je Dizdar „pravovremeno prebjegao iz područja fikcija i ulio se u događaje, aktuelnosti, po nužnosti vlastitog zbivanja“, gdje je svoje „interese opazio u neraspletenom interesnom tkivu iznad vidovopoljskih strukova, sebe je našao sa tim volovima, ubrzan je puls osjetio čovjeka u tamnosmolastoj noći 'kad vuci obilaze naša sela', — neprogramski, ne ropski po diktatu šablonskog, prevođenja stvarnosti, nego nagonski zdravo kroz krv i istinito“ (Krvavac 1937: 70, *Oblaci nad kolibama*). Krvavac pozdravlja Dizdarevo reprezentiranje stvarnosti i socio-klasne razdijeljenosti te svekolikih

nepravdi (*jednih za hljeb, drugih za profit i užitak*), kao i njegov izbor vidovopoljske lokaliziranosti umjesto radničkih predgrađa za reprezentiranje socijalne svijesti i angažiranosti te izbjegavanje *izvakanih borbenih parola*, ali mu donekle zamjeri formu *oko koje se nažalost nije mnogo trudio*. Krvavac krajnje pohvalno završava svoj prikaz Dizdareve zbirke, naglašavajući kako je glasom lirskog subjekta uspio kazati sve „ono što se godinama skupljalo i taložilo i ostalo latentno i nepokretno unutaricama vidovopoljaca, što oni nisu mogli, nisu znali ili nisu imali prilike da iskažu“ (Krvavac 1937: 71, *Oblaci nad kolibama*). Dakle, Krvavac ide tragom ostalih lijevo orijentiranih pisaca i intelektualaca, stavljajući na prvo mjesto na vrijednosnoj skali književnosti (i umjetnosti uopće) njenu angažiranost, odnosno konkretnu društvenu ulogu i značaj, pa tek onda valorizira i njene poetičke domete, ali ne sporeći potrebu i ispravnost nastojanja da se tendencija originalno (bez *izvakanih borbenih parola*) „upakuje“ u zadovoljavajuću književnu formu (oko koje se, također, valja potruditi).

Krvavčev tekst *Iz bosanskih šuma (Linorezi Daniela Ozme)* iz 1939. godine svojevrsna je recenzija na Ozminu mapu od 20 originalnih linoreza inspiriranih zavidovićkim šumama. U uvodnom dijelu teksta Krvavac nudi, usputno, kruto i površno, ali i ideološki obremenjeno, i povijesnu perspektivu razvoja slikarstva u BiH (od ikonografije, preko stranih slikara iz austro-ugarskog doba što su nastojali da prikažu egzotiku bh. orijentalizma, pa do najnovijih slikara koji su se školali po evropskim metropolama, a koji su, po njemu, također, bili nemoćni kistom da „uhvate“ suštinu Bosne u svojim ostvarenjima, jalovo ostajući na istim onim dometima koje su prethodno zadali strani slikari). Međutim, Krvavac oduševljeno akcentira postojanje „grupe mladih“ umjetnika (među kojima izdvaja Dimitrijevića, Micu Todorovića, Mujezinovića – kao slikara i Ozmu – kao grafičara), prepoznavši već kod njih značajan odklon u odnosu na prethodnike koji su, bez obzira na pokušaje i trud, ipak ostavili *nenaslikanu Bosnu* te nisu imali dovoljno umijeća niti smisla da proniknu u „njezine palanke i njihove boje, njezine kafane u kojima se vode dugi beskrajni razgovori o onome nekad, a ne o onome sad... gdje je proticanje vremena skoro stalo“ – što su ujedno i česti motivi, teme i prostori literarnog zanimanja pisaca pokreta socijalne literature, pa i onih u novijoj bošnjačkoj književnosti - odnosno, idalje je ostala nenaslikana prava „Bosna i njezine šume i ljudi, njezine ceste i njezini krajevi bez cesta, njezine željeznice, i četvrta njezina klasa u njima“ (Krvavac 1961:725). Krvavac u tekstu istrajava na naglašavanju potrebe da se prvenstveno treba razumjeti stvarnost Bosne, jer se, po njemu, jedino na taj način onda Bosna može i naslikati te se prikazati svi njeni bitni elementi i suština sama. Sve to Krvavac je pronašao upravo u Ozminim linorezima koji mu se iznova otkrivaju i kazuju „da su bosanske šume najprije bile guste i nedirnite, onda je strani kapital poslao radnike, same bosanske, u njih sa sjekirama i capinama; govore kako radnici po šumama grade kolibe, stanove svoje, kako u njima žive, kuhaju po ognjištima i spavaju na tvrdim i golim daskama. Pa poslije 'ručka' i 'odmora' pile stabla, ruše, prevoze na vagonetima, prevlače na volovima u jarmu, ili splavare na rijekama. Istovaraju poslije pred pilanama, zabadaju capine u balvane, nekoga je od njih balvan zgnječio i drugovi su podigli capine. Stišala ih je vlast i rad se nastavio. Balvani su ušli u pilanu i izašli razrezani u daske. To je polufabrikat“ (Krvavac 1961: 727). Čini nam se ovdje više nego očiglednom aluzija na Kikićev roman *Ho-ruk* (objavljen 1936.), iz čega

nedvosmisleno možemo razlučiti i Krvavčev općeniti pogled na umjetnost – njen smisao i ulogu koju treba imati. Jasno je da Krvavac insistira na umjetnosti koja je reprezent i korektor neposredne stvarnosti, odnosno da je ona prvenstveno ideološko-političko oruđe u klasnoj borbi za preoblikovanje krajnje nepovoljne socijalne zbilje pa tek onda artističko-senzualna meditacija nadahnutog pojedinca. Zato vrijednost Ozmine mape linoreza Krvavac i vidi kao dragocjen *početak i putokaz*.

Zaključak

Svekolike kompleksnosti i turbulencije s kraja XIX i početka XX stoljeća ne samo da su izmijenile i pretumbale socio-politički život naroda BiH, nego su, po logici stvari, istovremeno značajno utjecale i na njihovo književno-umjetničko stvaranje.

Većina dosadašnje kritike (Leovac, Rizvić, Vučković i dr.) slaže se kako ni s početka XX stoljeća nije bilo organizirane i naučno utemeljene kritičke misli pa su ulogu kritičara, zapravo, preuzimali pisci na sebe, a rezultati, i kvantitetom i kvalitetom, prema Leovcu, uglavnom nisu imali veći uspjeh i značaj. Većina društveno-političke problematike prenijela se i na međuratni period, zrcaleći svoje utjecaje i na književno i umjetničko stvaranje uopće, naročito kod Bošnjaka, pa je i njihova kritika, zapravo, češće bila neki kraći književni osvrt ili se svodila na obrazlaganje vlastitih književnih ukusa ili poimanja općenitog smisla i uloge književnosti, gradeći tako neku hibridnu formu, inkorporirajući u sebe istovremeno različite elemente (i književno-umjetničke i etičke i društveno-političke i filozofske itd.). Promišljajući o socio-političkim prilikama, dvadesetih godina XX stoljeća Muradbegović i Bjelevac usputno se dotiču i koncepta te položaja bosanskohercegovačke, odnosno muslimanske / bošnjačke književnosti. U tom kontekstu važni su i neki tekstovi Hamze Hume, H. Čengića, M. Handžića, A. Mulahalilovića, S. Ljubuničića, S. Salihagića, Ab. Nametka i E. Čolakovića. Promišljanja uglavnom idu u smjeru potrebe revidiranja i valoriziranja vlastite književne tradicije, naglašavajući nužnost da se književnost i kultura općenito moraju osloboditi tradicionalnih i zastarjelih orijentalno-islamskih formi (ne i doslovnu negaciju i odbacivanje!) te se *pročistiti novom okcidentalnom civilizacijom*, čime bi se dokinula *muslimanska izolacija*, kako to ističe A. Muradbegović (*Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*), kao uglavnom i većina autora u pomenutim tekstovima (Čengić, Krvavac i dr.). Sličana nastojanja imat će i plejada lijevo orijentiranih novih i mladih autora (između ostalih: H. Kikić, R. Ramić, A. Šeremet, S. Krupić, Dž. Krvavac, H. Čengić, Z. Dizdarević, S. Kulenović i dr.), istrajavajući i na samoodređivanju spram bošnjačke književnosti te njenih posebnosti, ali istovremeno „insistirajući i na onoj vrsti književnog i društvenog angažmana koji nije presudno određen etnokulturnom samorefleksijom“ (Duraković 2012: 130).

Glavni dio rada detaljnije se bavi tekstovima Džemila Krvavca, koji jasno zrcale njegovu ideološku lijevu orijentiranost i time uslovljeno razumijevanje umjetnosti te njene uloge, ali uglavnom i potvrđuju prethodno iznesene generalizirane zaključke o socio-političkim prilikama i njihovom odražavanju na književno-kritičko stvaranje u BiH u prvoj polovici XX stoljeća.

Literatura:

1. Duraković (2011), *Poetičke mijene i konstante bošnjačke književnosti*, u: *Pregled – časopis za društvena pitanja*, Univerzitet u Sarajevu, 2011, br. 2, str. 39-53
2. Duraković (2012), Enes, *Obzorja bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
3. Isaković (1998), Alija, *Bošnjački esej XX. stoljeća*, u: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici – Novija književnost – Kritika*, knjiga 6, Alef, Sarajevo
4. Kodrić (2018), Sanjin, *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost; Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Leovac (1991), Slavko, *Književna kritika 1878-1941*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo
6. Rizvić (1980c), Muhsin, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata III*, Svjetlost, Sarajevo
7. Vučković (1991), Radovan, *Razvoj novije književnosti*, Institut za književnost; Svjetlost, Sarajevo

Izvori:

1. Muradbegović (1987), Ahmed, *Problem jugoslovenske muslimanske izolacije*, u: *Izabrana djela*, knjiga III, Svjetlost, Sarajevo
2. Krvavac, Džemil, *Dužnosti islamske omladine*, u: *Islamski svijet*, 1933, br. 30, str. 6; br. 32, str. 4
3. Krvavac, Džemil, *Ulomci iz predavanja o ženi*, u: *Islamski glas*, 29. XI 1935, 9, str. 2-3
4. Krvavac, Džemil, *Intelektualci govore*, u: *Islamski glas*, 7. II 1936, 19, str. 6
5. Krvavac, Džemil, *Naša poratna književnost i njezine fizionomije*, u: *Islamski glas*, 4. II 1936, 22, str. 18-19
6. Krvavac (1937), Džemil (pseudonim Dž. Koren.), *Život kroz liriku. Iz jedne kritike o prvoj knjizi NOBI*, u: Marković (1937), Marko, *Oblaci nad kolibama*, Nobi, Sarajevo
7. Krvavac (1961), Džemil, *Iz bosanskih šuma (Linorezi Daniela Ozme)*, u: *Zbornik 76 pisaca – Reči na delu II* (1961), priređivač Živorad Stojković, Savez književnika Jugoslavije, Beograd

LEFT DIRECTED SOCIO-POLITICAL TREMBLING AND AESTHETIC-CRITICAL THOUGHT OF DŽEMIL DŽEMO KRVAVAC

Abstract

The paper provides a brief overview of cultural and socio-political circumstances in BiH from the end of the 19th and the beginning of the 20th century, whose repercussions inevitably and strongly reflect on the overall literary and artistic creation in BiH, with special emphasis and focus on the literary criticism segment, the one with Bosniak determination. Although this paper offers a basic insight into

totality of literary criticism creation between wars, revealing the general guidelines of its evolutionary and formative-qualitative paths, it is primarily focused on specific texts of Dž. Kravac, which at the same time mirror and confirm the previously selected general characteristics – distinct underdevelopment of literary critical practice (at least in terms of systematization and scientific foundation according to modern standards), its conditionality of socio-political circumstances, hybrid form of texts which combines and unites different elements at the same time: literature (and art in general), ethics, politics, philosophy...

Keywords: *cultural and national identity, „nationalization“ of Muslims (Bosniaks), social engagement, class conflict, ideology, literature and literary criticism between the two wars*

ANGLISTIKA

Dr. sc. Edina Rizvić-Eminović

Azra Hadžić, BA

USING CORPORA IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING – A BRIEF OVERVIEW AND SAMPLE CORPUS-BASED ACTIVITIES

Abstract

Corpus linguistics has seen an expansion in scope over the past several decades. It has also found its way into language classrooms. Corpus-based approaches have gradually become a common practice among English teachers. Some research studies have established that corpus-based approaches are extremely beneficial to both teacher and learner. Aiming to illustrate how corpora can be used in English language teaching, this paper offers brief explanations of what corpora is, elaborating on the most relevant advantages of such an application in language classroom in terms of the teacher's role and learners' autonomy, motivation, self-reflection. Finally, the paper offers sample corpus-based activities (with concordances from COCA and BNC) that teachers can use printed out as hand-outs in the classroom.

Key words: *corpus linguistics, corpus-based activities, English language teaching, autonomy, motivation*

Introduction

“A corpus is a large, principled collection of naturally occurring texts (written or spoken) stored automatically” (Reppen, 2010: 23), where naturally occurring text denotes the language from the real-life situations such as “friends chatting, meetings, letters, class assignments, and books rather than ... made-up language” (ibid.). According to Baker (1995: 223), a corpus is “primarily a collection of text held in a machine-readable form and capable of being analysed automatically or semi-automatically in a variety of ways”. Most often, corpus data is stored on computer systems which make it possible to use a software interface to access the data. Corpus linguistics, therefore, is the study of language through corpora. The term corpus linguistics was initially introduced by Geoffrey Leech. He identifies corpus linguistics as “a recognised branch of linguistics, just as (for example) sociolinguistics, psycholinguistics...” (Leech, 1992: 105). However, corpus linguistics cannot be compared to the mentioned linguistic disciplines since it is rather “a methodological basis for pursuing linguistic research” (ibid.). Such linguistic research “has paved the way for the emergence of modern corpus linguistics” (Yvonne, 2009: 1).

It was not until the late eighties and early nineties that the corpus linguistics found its way to classrooms and language teaching and the interest in corpus-based approaches rapidly developed in recent years (Flowerdew, 2009). Nevertheless, many were skeptical in accepting the corpus-based approaches to language learning classrooms. This resulted in a number of studies aimed at investigating the attitudes of the educational world towards the corpus-based teaching materials, such as the one by Friginal et al. (2020). Such studies contributed to the

“understanding of the value and benefits that language corpora can bring to language pedagogy” (Cheng, 2010: 320). Additionally, they also investigated whether “corpora can provide valid models for learners” (ibid.). Garcia (2012) maintains that corpora can be used to complement diverse language reception activities. Similarly, corpus-based approaches have been extremely beneficial to both language teaching and learning informally and formally, as stated by Walsh (2010). He argues that “one of the main advantages of a corpus is that teachers have a large resource from which to select texts to use with a group of learners” (ibid, 2010: 337).

The purpose of this paper is to give a brief overview of the benefits of using corpus-based activities in English language classrooms and to present a couple of corpus-based activities designed as a supplement for practicing the use of phrasal verbs *put something on*, *put something up* and *set something up*, and the idiomatic expressions *to be safe and sound*, *to be over*, *the black sheep of the family* taught in the course book *Challenges 4*.

Using corpora in ELT

Incorporating corpora or corpus-based materials into the language classroom requires a transition from a number of traditionally set beliefs to more innovative methods. The role of the teacher changes in the way that teachers are no longer the only source of knowledge about the target language. Teachers become facilitators who help the learners interpret and analyse the data they find. Teachers have a less central role than in traditional teaching (Gilquin et al., 2010: 366). To portray the change better, Hughes (2010: 405) states: “Often the individual teacher who becomes interested in moving beyond intuitions and traditional approaches... is often an IT-literate teacher comfortable with using new technology in front of a class, is often a keen champion of ITC in the language teaching classroom, and enjoys the challenging exploratory nature of students and teachers finding answers together.”

Despite the fact that corpora have been present in the world of linguistics and teaching for decades now, there are not many commercially available textbooks for English Language Teaching (ELT) based on corpus data. The reason behind this might lie in “the fact that corpus linguists have spent so much time debating methods and frameworks for analysis that has led to a lack of a convincing ‘story’ about corpus informed pedagogic grammars, and hence slow uptake by the publishing world and the pedagogic profession” (Hughes, 2010: 403). There are also other reasons for the gap between the ELT publishers and the teaching community on one side and the adoption of corpus data on the other side. Some believe that the gap exists due to “the powerful influence of traditional pedagogic grammars” or even “the lack of communication between the teacher training community in applied linguistics and the research community” (Hughes, 2010: 402). As Garcia (2012: 34) states, practising teachers usually have a syllabus to follow and a set of course books they have to use. Hence, there is little room for them to stray away from the instructions prescribed by the educational authorities. The resistance to using corpora and corpus-based materials in language classroom might also lie in the fact that corpus examples do not neatly fit into a given target ‘level’ while traditional grammar textbooks contain a table of contents with clearly defined topics to be covered (Hughes, 2010: 406). One of the positive sides

of using corpora in language teaching is that it “bring(s) about exciting pedagogical perspectives in a wide range of areas of English language teaching (ELT) pedagogy: material design, syllabus design, language testing, and classroom methodology” (Cheng, 2010: 319). Although it is a relatively new phenomenon in language teaching and learning, the use of corpora has “very clear pedagogical aims” (Cheng, 2010: 325), such as allowing the learner to identify patterns of errors or even allowing both learners and teachers “to identify and prioritise very specific and general patterns of use” (ibid.).

The use of corpora in language teaching in the classroom and outside of it has witnessed a rising trend over the last decade. “Notwithstanding the fact that the initial reception was rather ‘frosty’, “corpora have become a part of the pedagogical landscape”” (Vaughan, 2010: 476). Since both teachers and students are now ‘confident members of the online world’, teaching is now becoming more technology-led depending less on the course books. The aspect of corpus-based teaching materials found to be one of the most important and useful in English language teaching and learning equally is the challenge it provides to students and teachers as well, especially if they are non-native speakers. When a non-native English teacher embraces the challenge of using the corpus data in teaching materials, the teacher also becomes a learner (Hughes, 2010: 407). A high level of motivation, support and encouragement is needed to get to the point where a teacher can successfully learn and at the same time teach the students at the times when the majority of teachers still prefer following the published teaching materials. However, once a teacher has acquired the basic skills of searching a corpus, it will be an easy task to incorporate the data into the materials used in the classroom. As McCarten (2010: 425) points out: “there is a bright future for corpus-informed course materials. Bringing into the classroom the language of the world outside gives learners greater opportunities to increase their understanding of natural language and the choice to use it. And this is surely the ultimate aim of all of us who are engaged in language teaching.” On the other hand, the students, too, benefit from the use of corpus-based materials. Such materials encourage exploratory, autonomous and creative learning about language forms (Hughes, 2010: 405). The role of learners is more active, reflective and autonomous (Chambers, 2010: 346) when data-driven learning is engaged in the language classroom. Consequently, the role of teachers changes – they truly become facilitators of language learning and the classroom truly becomes student-centred. A variety of corpora may be used to that end, among them the learner corpora as “a collection of students’ spoken or written work” (Walsh, 2010: 333). Apart from making the learners feel as researchers and learners at the same time, exploring a corpus and doing corpus-based activities also helps them understand that in their language use native speakers, too, sometimes deviate from the established rules of grammar or tend to use certain expressions more than others. When learning a language, a non-native speakers’ fluency is measured by considering features such as coherency, frequency of hesitation, flexibility, and automaticity. Having the opportunity to investigate a corpus, a learner actually has access to natural occurring language. In that way, a learner can observe that native speakers also make hesitations while speaking, their speech is not always coherent, their vocabulary range is not as wide as thought (Walsh, 2010: 336). This

realization helps the learner overcome many problems that are an integral part of the learning process and gain confidence in using the target language.

As Garcia points out (2012: 35), teachers can use corpora to move away from the traditional course book language and expose the learners to authentic language, challenge them to find answers by themselves since “corpora provide evidence for our intuitions about language” (O’Keeffe et al, 2007: 21). It does not necessarily mean that the language classroom has to be technologically equipped. If there is a computer lab available, that is an advantage indeed. If not, that should discourage language teachers. Teachers can prepare corpus-based materials in advance. It is usually enthusiasts who are promoting corpus application to language teaching, as proposed by Flowerdew (2009) and it is their aim to popularise such an application.

Sample corpus-based activities

A proposed by Bennett (2010), designing corpus-based activities involves several steps. Those activities can be aimed at conducting mini research with students, in which they themselves explore a corpus and engage in qualitative or quantitative analysis, depending on their level of English proficiency, or they can be used as supplement activities, as is the case in this paper. Due to the lack of infrastructure and equipment in our context, supplement activities based on a corpus are more suitable for our classrooms. Such activities are created by teachers themselves and printed out as hand-outs to be used in the classroom and accompany a unit from a textbook. For the purpose of creating corpus-based activities presented in this paper, the concordances from the Corpus of Contemporary American English (COCA) and also the British National Corpus (BNC) were used. The target CEFR level is pre-intermediate, students’ profile is 14 to 15 years old. The activities were designed to complement the existing activities proposed in the course book. The course book is *Challenges 4 Students’ book* published by Pearson Education (2012). Each activity comprised instructions asking the students to observe a pattern or reach a conclusion (which adds to the exploratory nature of the activity), a sequence of examples with the target lexeme or a lexical bundle retrieved from the corpus (the purpose being to expose the students to the real life examples of use), and one or more gap-fill exercises (to provide the students with an opportunity to practice the use of a word or a lexical bundle). It is of paramount importance to plan the appropriate amount of time for such activities, otherwise they will be counterproductive. This paper presents two sample activities, one designed to practice the use of phrasal verbs *put something on*, *put something up* and *set something up*, and the other to practice the use of idiomatic expressions *to be safe and sound*, *to be over*, *the black sheep of the family*.

Sample corpus-based activity 1

The *Challenges 4* course book covers a number of phrasal verbs that pre-intermediate students should be familiar with after having completed the 9th grade. The corpus-based activity presented in this paper is a complement to Activity 4, *Word Builder* (p. 29) and is focused on three phrasal verbs that might be hard for students to master due to their similarity either in

meaning or in structure. Those are: *put something on*, *put something up* and *set something up*. The tasks are prepared based on the actual concordances from the COCA and the BNC. The main aim of the activity is to help the students master the meanings and usage of the phrasal verbs under consideration. Before the activity, the students should be reminded of the structure of phrasal words, the fact that they are one of the key features of the informal language, and that their meaning cannot be conveyed to Bosnian/Croatian/Serbian word for word. The corpus-based activities in general can be assigned either in class when the unit is being taught, during the revision class or as homework. The activity is designed as follows:

A Read the sentences below and underline the verbs *put* and *set*. Pay attention to the words around them and tell if they have something in common?

1. They just put on a Halloween dance at school as a fundraiser.
2. This is the guy who dominated the games, who put on a show.
3. He asked me to take a seat and listen to some music he would put on.
4. They set up special clubs which concentrate on mountain rescue.
5. When two or more people set up a business together, they form a partnership.
6. They set up a disaster fund for the widows and orphans.
7. They could not get the goal through. *Town* put up the barricades and blocked everything.
8. And judging from his own reactions, he knew that it was impossible. But she put up a barrier around her and allowed no one to pass.

B Match the verbs with their meaning according to the sentences above.

1. put up	a) organise
2. put on	b) begin a project
3. set up	c) build

C Rewrite the sentences under A as in the example below.

1. They just **put it on** at school as a fundraiser.

D Fill in the gaps with the phrasal verbs

put up put on set up

1. They have _____ a Christmas show that runs until the end of January.
2. Somebody came along and wanted to _____ farm buildings and a house.
3. The Federal theatre Project _____ play, musical and variety shows across the continent.
4. This year a travelling circus _____ its tent and offered the public a horse-riding show.
5. The charity's goal is to help unemployed youngsters _____ their own business and find jobs.
6. There are plans to _____ a fund in her name to assist wildlife film-makers.

The students should be encouraged to draw as many conclusions as they can about the form, meaning, pattern of use, even translation in the native language. Thus, Task A is designed to help the students recognise that the verbs *put* and *set* are in each and every example sentence followed by a preposition and that such a structure actually makes them phrasal verbs or multi-part verbs. Task B aims to help the students understand the meaning of the phrasal verbs. Task C provides an opportunity for the students to practice the use of such verbs when their object is a pronoun but in sentences retrieved from the Corpus, that is, from the real life language. Task D is somewhat more challenging. Since the students were previously taught on phrasal verbs and their grammatical features, they know that there are certain phrasal verbs that can be separated and there are some that are inseparable in nature. This task encourages the students to be active, exploratory and creative in the learning process and to undertake the role of a researcher who tests and examines issues. It also provides them with a chance to test themselves in terms of how much they have learned to that point and whether they need to practice more.

Sample activity 2

As with phrasal verbs, there is a number of idiomatic expressions that need to be mastered at all levels of language learning. The corpus-based activity for vocabulary learning presented in this paper is a complement to Activity 4, *Word Builder* (p. 89). The course book unit covers five idiomatic expressions, however, the sample corpus-based activity is concentrated on three. The main aim of the activity is to help the students master the meanings and usage of the idiomatic expressions under consideration. Its structure is similar to sample activity 1.

A Read the sentences below and underline the following expressions *the black sheep of the family, to be safe and sound, to be over*. What do these expressions have in common?

1. My prayer for you is that when you get home, you can come home safe and sound.
2. She was the black sheep of the family. We're never really that close to her.
3. Charles and Warren arrived safe and sound in the Republic of Texas.
4. 'The show appears to be over for tonight,' he said.
5. He is considered the black sheep of the family. He has been in and out of trouble for years.
6. The war will not be over until the U.S. troops come home.
7. Don't worry about Quinn. I'm sure Axel will bring him back safe and sound.
8. Yeah, I was the black sheep in the family because I was a lawyer.
9. Summer days will soon be over. Soon the autumn starts.

B Match the expressions with their meaning according to the sentences above.

1. the black sheep of the family	a) unhurt
2. to be safe and sound	b) finished
3. to be over	c) somebody who is different from his/her family

C Complete the sentences with the correct idiomatic expression.

1. They are back by 2 o'clock. Their work on the trip appears _____, although they'll spend another 24 hours on Barbados.
2. We made it back, _____, and cuddled up on the couch to eat crackers and cheese.
3. Once we graduated from high school I became _____ and my sister was the responsible one, loved and praised by the family.
4. If I don't do this, my baseball career could literally _____ tomorrow.
5. Every family has a _____ and if you think you are perfect, wait, you will get your turn.
6. The worst was over. The worst had _____ or else he didn't think he could keep breathing.
7. Our only goal should be to return Lady Rosaline _____.
8. One of the daughters was overweight, kind of _____, not as into riding as her family.

Idiomatic expression is in essence a characteristic feature of native speech and learners have hard time learning and using the expression in an adequate way. Sometimes, teachers need to provide additional exercises to bring the meaning of a certain idiomatic expression closer to the students. The aim of the Task A is to encourage the students to recognise the idiomatic expressions in the sentences retrieved from the COCA corpus and get the idea of how the expressions are incorporated in a sentence. Since idiomatic expressions are known to have non-literal meaning and their meaning has to be figured out from the context, Task B asks the students match the expression with its meaning according to the contexts provided in Task A. Task C is designed to help the student be more confident in using idiomatic expressions in a variety of contexts or in their writing.

Conclusion

The activities presented in this paper illustrate that students do not necessarily need to be in a computer lab to access the corpus data. Corpus-based activities can be prepared by teachers as hand-outs to complement specific units covered in class. This means that no time has to be invested in teaching and training the students on how to use the corpus. Teachers do not need to inform the students that a corpus has been used to prepare the activities. If a corpus-based

activity is carefully designed, the pattern of a single activity can be used again when needed, to address the areas of difficulty, or to further develop the language issues that are not covered in sufficient detail (Garcia, 2012).

Using corpus-based materials in language classrooms boosts incidental learning and promotes learner autonomy. “Because learners will be engaged in looking up solutions to problems in the forefront of their minds, learning is bound to take place.” (Garcia, 2010: 41). Consequently, students may feel more motivated to learn English.

If the activity has proven to be useful and successful and proven to yield positive results in terms of students’ learning, it is up to the teacher to promote the use of corpus-based materials among the language teaching staff. The type of the tasks in the sample activities presented in this paper show that corpus-based activities can be used in a language classroom without disrupting the usual classroom routine. Their formulation resembles the one the students are accustomed to in their course books; however, examples used are from the real life language retrieved from the COCA corpus.

References

1. Leech, G. (1992) “Corpora and theories of linguistic performance” in J. Startvik (Ed.) *Directions in corpus linguistics*, Mouton de Gruyter, Berlin, 105-122
2. Reppen, R. (2010) *Using Corpora in the Language Classroom*, Cambridge University Press, UK
3. Baker, M. (1995). “Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research” in *Target*, Vol. 7(2), 223–243
4. Bennett, Gena R. (2010) *Using Corpora in the Language Classroom: Corpus Linguistics for Teachers*, Michigan ELT, USA
5. Breyer, Yvonne (2009) "Learning and teaching with corpora: reflections by student teachers" in *Computer Assisted Language Learning* Vol. 22 (2), 153-172
6. Flowerdew, J (2009) “Corpora in Language Teaching” in *The Handbook of Language Teaching*, eds. Long, Michael H. Doughty, Catherine J., Blackwell Publishing Ltd., USA
7. Friginal, Eric, Dye, Peter and Nolen, Mathew (2020), “Corpus-Based Approaches in Language Teaching: Outcomes, Observations, and Teacher Perspectives” in *Boğaziçi University Journal of Education*, Vol. 37 (1), (43-58)
8. Cheng, W. (2010) “What can a corpus tell us about language teaching” in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O’Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 319-332
9. Frankenberg-Garcia, A. (2012) “Integrating corpora in everyday language teaching” in *Input, Process and Product Developments in Teaching and Language Corpora*, Masarykova Univerzita, Brno, 36-53
10. Walsh, S. (2010) “What features of spoken and written corpora can be exploited in creating language teaching materials and syllabus?” in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O’Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 333-344

11. Gilquin, G. and Granger, S. (2010) "How can data-driven learning be used in language teaching" in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O'Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 359-370
12. Hughes, R. (2010) "What a corpus can tell us about grammar teaching materials" in "The Routledge Handbook of Corpus Linguistics", ed. O'Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 401-412
13. Vaughan, E. (2010) "How can teachers use a corpus for their own research?" in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O'Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 471-484
14. McCarten, J. (2010) "Corpus-informed course book design" in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O'Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 413-427
15. Chambers, A. (2010) "What is data-driven learning?" in *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, ed. O'Keeffe, A. and McCarthy M., London and New York, 345-358
16. Harris, M., Mower, D., Sikorzynska, A., Mešić, A. (2007) *Challenges 4, Students' Book* Pearson Education Limited, UK

PRIMJENA KORPUSA U NASTAVI ENGLESKOG JEZIKA – KRATAK PREGLED SA PRIMJEROM PRAKTIČNIH AKTIVNOSTI

Sažetak

Korpusna lingvistika je u posljednjih nekoliko desetljeća sve prisutnija ne samo među lingvističkim istraživanjima nego i u učionicama u kojima se podučava engleski kao strani jezik. Korpusne aktivnosti postepeno postaju uobičajena praksa u nastavi engleskog jezika. Prethodna istraživanja su pokazala da je upotreba korpusnih aktivnosti izuzetno korisna i za nastavnike i za učenike. S ciljem ilustriranja načina upotrebe korpusa u nastavi engleskog jezika, ovaj rad ukratko objašnjava šta je korpus i nudi najvažnije prednosti korištenja korpusnih aktivnosti u nastavi s osvrtom na ulogu nastavnika i autonomiju, motivaciju, te samorefleksiju učenika. Konačno, rad nudi praktične primjere korpusnih aktivnosti (izvedenih iz COCA i BNC korpusa) koje nastavnici engleskog jezika mogu koristiti kao odštampane materijale u nastavi.

Ključne riječi: korpusna lingvistika, korpusne aktivnosti, nastava engleskog jezika, autonomija, motivacija

Dr. sc. Adnan Bujak
Đelaludina Šukalić, MA

A CONTRASTIVE ANALYSIS OF IDIOMS WITH A ZOONYM COMPONENT IN ENGLISH AND BOSNIAN/CROATIAN/SERBIAN

Abstract

The aim of this paper is to offer insight on how English idioms containing the zoonym component are translated into Bosnian/Croatian/Serbian (BCS). The analysis includes 82 examples of English idioms taken from the lexicographic source, bilingual dictionary, which were then categorized according to their zoonym constituents and employed translation strategies. The results show that the most frequent translation strategy is the one of null equivalence. In other words, due to the lack of identical or similar structure in the target language, a complete paraphrase of an idiom with a zoonym component is the most frequently employed translation strategy. The paper also indicates the need for further research related to the comprehension and translation of idioms in English for the speakers of BCS.

Key words: idioms, translation, zoonyms, equivalence

Introduction

Idiomatic expressions have proven to be quite difficult to understand (Mäntylä, 2004), and even more so to translate, especially to non-native speakers (Baker, 2018, p. 70). Forko (2009) even refers to the translation of phrasemes, which include idioms, as 'Sisyphus job'. Moreover, as phraseological idiomatic expressions are often influenced by various cultural factors (Forko, 2009, p. 94), contrastive analysis of idioms in various languages is a very productive avenue of linguistic research and it can help shed further light into the use of idiomatic expressions.

Therefore, cultural understanding is accepted as a fundamentally important factor for the comprehension of idioms, and phraseological units in general. Illustrative of this is the fact that particular idioms inspired by certain cultures do not have their counterparts in the target languages and linguists often warn of this issue (Baker, 2018; Oualif, 2017) emphasizing the significance of understanding not only the target language, but also culture. For example, idioms including colors may be interpreted completely differently in various languages, as is the case between English and Arabic, primarily because of the cultural influence (Salim & Mehawesh, 2013). Nonetheless, it is important to mention that there is a certain number of idioms with shared origins and/or influences which include, for example, expressions stemming from biblical stories or Greek and Latin myths. Such idioms with origins often shared between a number of languages frequently result in more direct translation equivalents (e.g. trojan horse) (Spicijarić Paškvan, & Turk, 2014).

However, problems related to idiom comprehension can stem not only from the aforementioned cultural differences, but also from the noted partial similarities between the two languages. Baker (2018, p. 74) states that an idiom might be misinterpreted when there is an idiom in the target language which has a similar counterpart but "its context of use may be different; the two expressions may have different connotations, for instance, or they may not be pragmatically transferable". As can be concluded, a general issue with language learning can be found in any partial similarities between the languages as they can easily lead to false-friend pairs and other negative transfers which, in turn, cause comprehension and translation problems. In other words, in the context of idioms, same zoonym components with different assigned meanings across languages complicate both the comprehension and translation of such idiomatic expressions. The same is applicable to different zoonym components used in the employed translation equivalents.

Within this context, idioms containing zoonyms as a lexical component are particularly interesting as they seem plentiful in many languages. Due to their specific metaphorical meanings, their understanding is already an important issue; even more so from the translation standpoint. In the same way that animals share some core characteristics, zoonym lexical components depicting them act accordingly. However, it is always useful to note which particular characteristic is primarily tied to which particular animal within a language (*as hungry as a bear* compared to *gladan kao vuk*). The next step then includes trying to account for such, and any other similarities or differences noted across languages. For example, it is possible to ascribe some of the difference between the languages to etymological errors (Varlamova et al., 2017, p. 483). Such explanations also provide reasoning behind the choice of the employed translation strategies, and the findings can even be used for the development of various strategies for teaching and learning idioms. For example, animals tied only to a certain region may not be present in that many languages, unless they have been presented through stories and narratives. Furthermore, language contact and consequent influences can be an additional point of interest for further analysis (Lieberman, 2021). These are just some of the factors that need to be taken into consideration when trying to address various questions connected to the comprehension and translation of idiomatic expressions.

Due to all the aforementioned reasons, contrastive research into idioms is incredibly significant as it is of crucial importance for the translation process and idiom comprehension. Idioms containing zoonyms as their lexical components are of particular interest because they are influenced by a variety of factors, not only cultural ones, and their meanings being highly metaphorical in nature add to the complexity of their semantics.

Therefore, the main aim of this paper is to expound on the employed translation strategies of idioms containing the zoonym component when contrasting Bosnian/Croatian/Serbian (BCS) and English and to showcase the distribution of idioms based on the specific zoonym component in the two focus languages.

THEORETICAL BACKGROUND

Definition and classification of idiomatic expressions

Defining and classifying phraseological units, idioms included, is quite a complex task. The definition and criteria differ a lot, and, as a result, so do the final classification systems. Therefore, depending on the theoretical approach one subscribes to, idioms may include various fixed expressions that satisfy idiomaticity criteria. Categorization differs significantly from a few types of idioms to more inclusive, less restrictive classification systems such as Makkai's (1972) division into lexemic and sememic idioms containing subclasses such as proverbs and irreversible binomials. However, most classification systems and approaches to defining idioms adhere to quite similar criteria, with the most frequently used criterion being "the one related to their non-compositionality. In other words, the meaning of idioms cannot be predicted from the meaning of their constituent parts" (Grant & Bauer, 2004, p. 40). On the other hand, as Mäntylä (2004) explains, earlier beliefs that the meanings of idioms are arbitrary and need to be learned through memorization have been challenged through more recent studies. This distinction is also reflected in various semantic classification systems of idioms so it is possible to use a tripartite classification system of "pure" idioms, literal idioms, and semi idioms (Fernando, 1996, pp. 35-36).

As idioms are a subcategory of phraseological units, it is necessary to consider the chief characteristics of phraseological units that then extend to idioms as their subset. According to Glasser (1998, p. 125) a phraseological unit is: "a more or less lexicalized, reproducible billexemic or polylexemic word-group in common use, which has syntactic and semantic stability, may be dramatized, may carry connotations, and may have an emphatic or intensifying function in a text". Under this theoretical approach, all of the dictionary tokens chosen for this study can be broadly referred to as simply phraseological units. That is a common approach which helps overcome previously mentioned differences related to categorization and nomenclature of idioms.

Idioms, as a subset of phraseological units, can be defined as "frozen patterns of language which allow little or no variation in form and (...) often carry meanings which cannot be deduced from their individual components" (Baker, 2018, p. 69). It is possible to yet again note the importance of the non-compositionality criteria, even though Baker's approach is not as restrictive as can be seen from the definition. Baker's criteria for idiom classification include inability to: change word order within the idiomatic structure, delete or add words to it, replace one of the elements with another, or make changes in its grammatical structure (Baker, 2018, pp. 69-70). As it was stated prior, there are a number of classification systems of idioms, be it from semantic, syntactic or other theoretical approaches. For example, the aforementioned idiom classification system by Makkai (1972) represents just one example of idiom classification from a semantic standpoint. However, Baker's approach, on account of its specificity and yet non-restrictiveness, has often been employed as a standard approach in terms of idiom analysis. The current research relies on this theoretical approach, both in terms of defining and classifying idioms and implementing particular translation strategies.

To reiterate, the most prominent criteria used when referring to or classifying idioms is that of non-compositionality of idioms, that is, the fact that the meaning of idioms cannot be deduced from their constituents. However, that is not enough to adequately define idioms and the need for more precise, perhaps even restrictive, definition has been proposed (Cacciari, 1993, p. 34; Grant and Bauer, 2004, p. 40). Cacciari (1993, p. 27) rightfully warns that “the task of defining what an idiomatic expression is, and how it is acquired and understood, is still a rather difficult and controversial one”.

Idioms with a zoonym lexical component

Particularities of the semantics of idioms are immensely complex and frequently require further research as there are many levels of their understanding that have yet to be researched fully. Therefore, as Mäntylä (2004, p. 27) states that “the effect of idiom characteristics on their comprehension as such has not been studied”, idioms containing zoonym components are of particular interest due to their complexity. Not only do general idiom criteria apply with this idiom subset as well, but the importance of their metaphorical interpretations and assigned stereotypes shapes an additional layer to uncover and explain. Bertoša (1999, pp. 68-69) explains how certain animals are viewed through particular stereotypes and qualities and, thus, through comparison, such qualities are assigned to humans as well. This symbolism is what Varlamova et al. (2017, p. 481) mention as well when talking about associative meanings of zonyms. In general, through such stereotypes and metaphorical interpretations it is possible to anthropomorphize animals and compare ourselves to them which is why “animalistic phraseology is a huge layer of phraseological units and is one of the most common forms of the language nomination” (Varlamova et al., 2017, p. 478). In fact, zonyms remain such an essential part of the phraseological units that they take the role of “the semantic center” (Varlamova et al., 2017, p. 478). In other words, misunderstanding the key zonym components results in the misunderstanding of the idiomatic expression and, as a result, inadequate translation as well.

There are many idioms with a zonym component that are used every day in Bosnian and English respectively. Their meanings are instantly deciphered by the natives, partly because of the shared cultural background, and partly because of both frequent and long-term exposure to such phraseological units. However, for non-natives they can easily become a problem in terms of comprehension and translation. Going back to Barker’s (1992; 2018) view on similarities and differences, it is effortless to note how a marginally different interpretation of symbolism and metaphorical, associative meaning of a certain idiom with a zonym component can lead to mistakes. In particular, when combined with the complete lack of the appropriate equivalent of that particular meaning in the recipient language. For example, while in English you say “*like a sitting duck*” to refer to an easy target, in Bosnian you say “*glineni golub*”, and even though both examples belong to the same frequently used hyponym, that of a bird, the similarity might be a further reason for confusion.

Idiom translation strategies

Finally, as the analysis is related to the employed translation strategies, it is important to note that in terms of translation of idioms, classification differs as well. Most noted approach to analysing employed translation strategies is that of Baker (1992; 2018) which includes the following: a) using an idiom of similar meaning and form (as sly as a fox - lukav kao lisica), b) using an idiom of similar meaning but dissimilar form (night owl - noćna ptica), c) translation by paraphrase (dog eat dog - žestoka konkurencija), and d) translation by omission. This aligns with the Gläser's (1984, p. 124) classification into full equivalence, partial equivalence and zero equivalence. It is expected that the languages with shared influences and general characteristics will include more examples of full equivalence, that is the use of idioms with similar meaning and form. On the other hand, linguistic, cultural, regional and other differences between the languages will result in a number of examples belonging to the zero or null equivalence category.

Methodology

The research corpus has been formed on a basis of lexicographical work *Englesko bosanski rječnik idioma i specifičnih izraza* by Muhamed Pasanbegovic (2002). The dictionary consists of English idioms and idiomatic phrases, and their Bosnian translations and meanings. To the author's knowledge, Pasanbegovic's dictionary is the only English-Bosnian dictionary of idioms. That is yet another testament to the importance of research in this particular area of language.

The dictionary used for the extraction of tokens, for the purpose of quantitative and qualitative analysis, contains various phraseological units including "pure" idioms, similes, proverbs, etc. Therefore, it is important to note that all of the mentioned multi-word units have been recognized and categorized as idioms through various categorization systems, for example similes or proverbs (Makkai, 1972).

All the examples containing a zoonym component were noted and the final result was the list of 82 idioms that were analyzed for the purpose of this research paper. After the list was compiled, all the English idioms were analyzed and compared to their Bosnian counterparts. Three groups were noted. The first group, type 1, included examples of idioms that were the identical translation equivalents, therefore the full equivalence translation strategy was employed. The second group, type 2, contained idioms that used a different zoonym, in other words, idioms employing the partial equivalence translation strategy. Finally, the third group of idioms, type 3, contained no zoonym components within the Bosnian translation equivalent which is an example of zero/null equivalence translation strategy. All the examples were first calculated, and then the ratios, in terms of percentages, were determined as well. After that, further quantitative and qualitative analysis was conducted by determining the frequency of idioms with specific zoonym components to reveal whether the two languages differ in terms of the employed zoonym, and where that was the case, what degree of differences was noted with respect to the noted hypernyms of the employed zoonyms.

Discussion and analysis of the results

The two languages exhibited significant similarities with 27 idioms having identical translation equivalents in the target language accounting for 33% of the total number of idioms. These were identical, well established idioms recognized in both languages such as *wolf in sheep's clothing* as opposed to its translation equivalent *vuk u janjećoj koži*. Since Bosnian and English, as European languages, share certain influences and idioms are frequently culture specific, a number of identical idioms is to be expected. Influences of the English language through language contact and its leading role as the lingua franca cannot be dismissed either.

However, differences between the two cultures, and consequently languages which also belong to two different language families, reflect in 48 idioms having no direct translation equivalent in BCS. This result accounts for 58.5% of the total number of idioms as can be seen from Table 1.

Type of idioms according to the employed translation strategy	Number of idioms containing zoonym component	Ratio
Type 1 – full equivalence	27	33%
Type 2 – partial equivalence	7	8.50%
Type 3 – total paraphrase	48	58.50%
Total	82	100%

Table 1. Number and ratio of idioms per type

In other words, more than half of the examples had to be paraphrased when translating to BCS, as the following examples clearly illustrate: *for chicken feed* – *za badava* or *eager beaver* - *vrijedna i uporna osoba*. The lack of the adequate idiomatic counterparts can result in problems with idiom comprehension and translation as some of the English idiomatic expressions might not be recognized as such. For example, “*keep the wolf from the door*” with the meaning of “*to have just enough money to be able to eat and live*” (Cambridge University Press, 2021), can be easily misinterpreted as the zoonym component *wolf* can additionally have other negative connotations in Bosnian, namely that of danger or deceit as can be seen from the following example “*vuk u jagnjećoj koži*”. This example displays how partial similarities between the two languages can cause further confusion as idioms containing zoonyms may possess several connotative meanings and only some of them may correlate between the two languages.

The results also included seven examples of idioms, accounting for 8.5% of the total number of tokens, where partial translation equivalents were noted. An excellent example is the following expression set: *as hungry as a bear* and *gladan kao vuk*, where partial similarity between English and B/C/S can easily influence the translation choice. Interestingly, hypernyms for four of the noted examples were the same and the sole difference between the two languages was in the choice of the hyponym (example *night owl* vs *noćna ptica*). Three examples included zoonyms of different hypernyms (dog vs osa - *let sleeping dogs lie* - *ne dirati u osinje gnijezdo*,

bird vs vrabac - *A bird in hand is worth two in the bush* - *Bolje vrabac u ruci nego golub na grani*, and chicken vs zec - *count one's chickens before they are hatched* - *praviti ražanj a zec u šumi*). It is worth nothing that the four examples of idioms containing zoonym *chicken* were not translated using the same zoonym even though phraseological units containing this particular idiom are otherwise present in B/C/S (for example: *izgledati kao pokisla kokoš*, *biti pileće pameti* etc.).

As it can be seen from Table 2 below, the zoonym *horse* was the most frequent in the group of English idioms with nine examples followed by *birds* (eight examples) and *cats* (eight examples) that were placed second and third, respectively. In the Bosnian group of idioms, *birds* (five examples) and *cats* (four examples) placed first and second, while *horse* and *mouse* were tied for the third position with three examples each. Interestingly, idioms containing the *horse* zoonym were either a complete match (three cases), or required a complete paraphrase (four cases). It is equally important to note that the number of zoonym components was not identical between the two languages, for example, an English idiom *A bird in hand is worth two in the bush* contains one zoonym, but its Bosnian counterpart *Bolje vrabac u ruci nego golub na grani* contains two.

Zoonym	Number of examples		Zoonym	Number of examples
horse	9		ptičica/ptica	5
bird	8		maca	4
cat/kitten/kitty	8		miš	3
dog(s)	7		konj	3
chicken	4		zec	2
worm	4		vuk	2
duck	3		bik	2
wolf	3		zamorče	1
bull/ox	3		vrabac	1
mouse/mice	3		slijepi miš/šišmiš	1
fish	3		puž	1
cock	3		pas	1
goose	2		ovca	1
rat	2		osa	1
lion	2		mrav	1
sheep	2		majmun	1

tick	2		magarac	1
owl	1		lisica	1
crow	1		lav	1
crocodile	1		krokodil	1
camel	1		jarac	1
weasel	1		janje	1
guinea pig	1		golub	1
ferret	1			
fox	1			
mule	1			
flea	1			
butterfly	1			
bat	1			
bee	1			
monkey	1			
beaver	1			
snail	1			
lamb	1			
bear	1			

Table 2. Frequency of the employed zoonym component in the English and Bosnian idiom examples

As Table 2 indicates, there were, as expected, far fewer zoonyms within the Bosnian translation equivalents which is explained through the aforementioned results showcasing the employed translation strategies. While all the English examples contained at least a singular zoonym component, a number of B/C/S examples, 48 to be precise, contained no zoonym component. This result is due to the null equivalence translation strategy being used. Furthermore, while not all of the missing zoonym translation equivalents are fully foreign to B/C/S idiomatic expressions (such as *fly* - *praviti slona od muhe*), they, nevertheless, still had to be translated by a total paraphrase. This yet again indicates how not all of the idiom meanings correlate between the two languages (*No flies on someone* - *ne dangubiti, ne gubiti vrijeme, brzo obaviti posao*). Understandably, those zoonyms that are relatively foreign to B/C/S for a number of reasons, such as *beaver* or *ferret*, did not have their translation equivalents. Therefore, it is

possible to note and confirm that various regional, cultural, or other influences can also lead to the different distribution of zoonym components within a language.

Conclusion

The complexity of phraseological units, and particularly idioms as their subset, has been recognized as a significant point of confusion for non natives. This fact, along with the noted lack of research within this area of study, especially within the B/C/S language, is clearly indicative of the need for further studies of this particular topic. Idioms with a zoonym component, characterized by their metaphorical, associative meanings, are one of the frequent types of idiomatic expression. As such, analysing these particular English idioms in terms of non-native student's understanding and comprehension remains an important task. While this paper constitutes a step in that direction, it also reveals other potential areas of interest.

Therefore, with respect to the research focusing on the employed translation strategies, further research should be carried out to test if and what sort of correlations exist between the idiom types analyzed in the paper and levels of students' understanding. Other idiomatic expressions with different lexical components can be analyzed in a similar manner, or with respect to their characteristics and how those influence their translation and comprehension. Such analyses can ultimately lead to the creation of a more comprehensive bilingual dictionary of idiomatic expressions that is currently needed for the B/C/S language.

References:

1. Baker, M. (1992). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London and New York: Routledge.
2. Baker, M. (2018). *In Other Words* (3rd ed.). Routledge.
3. Bertoša, M. (1999). Stereotipi o životinjama. In L. Badurina, N. Ivanetić, B. Pritchard, & D. Stolac (eds.), *Teorija i mogućnosti primjene pragmatolingvistike*. 63-76. Rijeka – Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
4. Cacciari, C., & Tabossi, P. (1993). *Idioms: Processing, structure, and interpretation*. Hillsdale N.J.: L. Erlbaum.
5. Cambridge University Press. (2021). *Keep the wolf from the door*. In the Cambridge dictionary. Retrieved September 30, 2021, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/keep-the-wolf-from-the-door>
6. Fernando, C. (1996). *Idioms and Idiomaticity*. London: Penguin Books Print.
7. Forko, J. (2009). Prevođenje frazema - Sizifov posao. *Hrvatistika*, 3. (3.), 93-98. <https://hrcak.srce.hr/70077>
8. Gläser, R. (1984). The translation aspect of phraseological units in English and German. *Papers and studies in contrastive linguistics* 18, 123-134.
9. Grant, L., & Bauer, L. (2004). Criteria for Re-defining Idioms: Are we Barking up the Wrong Tree?. *Applied Linguistics - APPL LINGUIST*. 25(1). 38-61.

10. Liberman, A. (2021, January 27). *Language contact and idioms: out of India*. Oxford University Press. <https://blog.oup.com/2021/01/language-contact-and-idioms-out-of-india/>
11. Makkai, A. (1972). *Idiom Structure in English*. Mouton: The Hague.
12. Mäntylä, K. (2004). Idioms and language users: the effect of the characteristics of idioms on their recognition and interpretation by native and non-native speakers of English. PhD thesis. Jyväskylän University.
13. Oualif, M. (2017). Translating Idiomatic Expressions from English into Arabic: Difficulties and Strategies. *Arab World English Journal for Translation & Literary Studies*, 1(2). DOI: <http://dx.doi.org/10.24093/awejtls/vol1no3.2>
14. Spicijarić Paškvan, N., & Turk, M. (2014). Contrastive analysis as a method for the detection of the origin of idioms (example of idioms with zoonim component). In Vidović Bolt, I. (ed.), *Animalistički frazemi u slavenskim jezicima*, 1-14. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu FF-press, Zagreb.
15. Salim, J., & Mehawesh, M. (2013). Color idiomatic expressions in the translation of Naguib Mahfouz's novel "The Thief and the Dogs": A case study. *International Journal of English Linguistics*, 3/4, 107-116.
16. Varlamova, E. V., Rakhimova, A. E., & Shingareva, A. S. (2017). Representation of phraseological units with a zoonym component in the German and English linguistic views of the world. *Revista Publicando*, 4(13-1).

KONTRASTIVNA ANALIZA IDIOMA SA ZONIMSKOM KOMPONENTOM U ENGLESKOM I BOSANSKOM/HRVATSKOM/SRPSKOM

Sažetak

Cilj ovog rada je ponuditi više informacija o načinu prevođenje idioma sa zoonimskom sastavnicom sa engleskog na B/H/S jezik. Analiza uključuje 82 primjera idioma na engleskom koji su preuzeti iz leksikografskog izvora, dvojezičnog rječnika, a potom kategorisani shodno zoonimskim sastavnicama i upotrijebljenim prevodnim strategijama. Rezultati pokazuju da se najčešće upotrebljava strategija nulte ekvivalencije. Drugim riječima, zbog nedostatka potpuno istog ili sličnog primjerka idioma u jeziku primaocu, strategija potpunog parafraziranja idioma sa zoonimskom sastavnicom je najčešće upotrebljena prevodna strategija. Rad također ukazuje potrebu za dodatnim istraživanjem kada se radi o razumijevanju i prevođenju engleskih idioma za govornike B/H/S jezika.

Ključne riječi: idiomi, prevod, zoonimi, ekvivalencija

GERMANISTIKA

Dr. sc. Almina Lisičić-Hedžić

UNTERSUCHUNGSMETHODEN DER LINGUISTISCHEN DISKURSANALYSE

Zusammenfassung

Die linguistische Diskursanalyse, die deskriptiv ist, ist keine politische, sondern eine linguistische Analyse, die sich zum Ziel macht, mit sprachwissenschaftlichen Methoden Diskurse als kommunikative soziale Ereignisse zu erschließen. Wenn es um die Methoden der linguistischen Diskursanalyse geht, kann man nicht von einheitlichen und allgemeingültigen Analyseverfahren sprechen, da es mehrere Analysemodelle gibt. Welche Schwerpunkte bei einer diskurslinguistischen Analyse gesetzt werden müssen, hängt neben anderen Faktoren in erster Linie von der Spezifik des zu untersuchenden Diskurses ab. Dennoch ist bei allen Herangehensweisen, die sich in ihren Analyseschwerpunkten unterscheiden, ein gemeinsamer Nenner erkennbar, was auch im Rahmen dieser Arbeit beschrieben wird.

Schlüsselwörter: *Diskurs, linguistische Diskursanalyse, Methoden der linguistischen Diskursanalyse*

Einleitung

Mit dem Ziel, die unterschiedlichen Methoden aus dem komplexen diskurslinguistischen Methodenapparat vorzustellen, stehen im Fokus dieses Beitrags drei Analysemodelle. Das sind das diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse-Modell (DIMEAN) von Warnke/Spitzmüller (2008), das polydimensionale Mehrebenenmodell von Spieß (2008) und die Drei-Ebenen-Analyse¹ nach Niehr (2014). Im ersten Schritt wird auf den Begriff „Diskurs“ eingegangen und es wird eine Definition des Diskurses allgemein und dann im linguistischen Sinne gegeben, wobei auch eigene Definitionen formuliert werden. Anschließend werden die drei oben genannten Analysemodelle beschrieben.

Diskurs

Nach Pfeifer et al. (1993) kommt „Diskurs“ zu Anfang des 16. Jahrhunderts über das Französische aus dem Latein ins Deutsche, „vgl. mfrz. frz. discours, aus spätlat. discursus ‘Verkehr, Umgang, Gespräch’, lat. ‘das Auseinanderlaufen, Umherrennen’, zu lat. discurrere ‘auseinanderlaufen, sich ausbreiten’, spätlat. ‘etw. mitteilen (in Worten)’, zu lat. currere (cursum) ‘laufen, rennen, eilen’ und λ dis-. Das dazugehörige, aus dem Lat. entlehnte diskurrieren Vb. ‘erörtern, lebhaft verhandeln’ (16. Jh.) ist literatursprachlich selten, in landschaftlicher Umgangssprache jedoch geläufig“.

Seit Mitte des 20. Jahrhunderts drängt sich der Begriff „Diskurs“ sukzessiv als der Ort von kulturellen Deutungen auf (vgl. Smailagić 2016: 54). Er wird gebraucht, „um fach-, themen-

¹ Die Bezeichnung *Drei-Ebenen-Analyse* stammt von mir und wird von Niehr in dieser Form nicht verwendet.

oder subsystemspezifische Sprachspiele zu bezeichnen (z. B. der system- oder konflikttheoretische Diskurs, der Diskurs über Umwelt oder Arbeitslosigkeit, der wissenschaftliche, juristische oder politische Diskurs)“ (Brand 1994: 85f.).

In seiner philosophischen Verwendung bezeichnet Diskurs „die argumentative, methodisch reflektierte und kontrollierte Form des im Unterschied zur Intuition über gesprochene oder geschriebene Rede und Gegenrede vermittelten begrifflichen Denkens“ (Schweicher 1990: 580).

Von Hölscher (1979: 328) wird „Diskurs“ als „die Erörterung oder das Gespräch über einen Gegenstand“ definiert. Er nennt drei Gesichtspunkte, durch die der Begriff „Diskurs“ in der Wissenschaftssprache heute zu bestimmen ist:

Konstituiert wird ein Diskurs 1. durch das Thema oder den Gegenstand, von dem er handelt, 2. durch die soziale Trägergruppe, die ihn ausbildet und erhält, und 3. durch den Zeitraum, innerhalb dessen er die vorherrschende Form der Rede über einen Gegenstand darstellt (ebd.).

Diskurs nach Foucault

Den Begriff „Diskurs“ im heutigen Sinne hat der französische Psychologe und Philosoph Michel Foucault geprägt und dieses Diskursverständnis ist der Ausgangspunkt der linguistischen Diskursanalyse. Diskurse sind nach Foucault (1981: 74) mehr als Gesamtheiten von Zeichen, sie sind Praktiken, „die systematisch die Gegenstände bilden, von denen sie sprechen“ (ebd.). Diskurs ist kein Sprechakt, sondern eine Verkettung von Aussagen oder eine Formation, wie es in der „Archäologie des Wissens“ (1981) heißt: „eine Menge von Aussagen, die einem gleichen Formationssystem zugehören“ (Foucault 1981: 156). Damit kann man von dem klinischen, ökonomischen, naturgeschichtlichen oder psychiatrischen Diskurs sprechen (vgl. ebd.). Der Diskurs ist als eine Anordnung zu verstehen, ein System oder Formation von Aussagen, die in einem bestimmten Moment einen bestimmten Raum strukturieren. Foucault meint mit Diskurs das sich in der Sprache manifestierende Verständnis von Wirklichkeit der jeweiligen Epoche. Die Diskursregeln bestimmen für einen Zusammenhang, was gesagt werden kann, soll und darf, und was nicht, und wer etwas in welchem Kontext sagen darf. Foucault (ebd.: 120) geht davon aus, dass Diskurse aussagegebunden sind, wobei es wichtig ist, dass die Aussagen in unterschiedlichen sprachlichen Formen erscheinen und es insgesamt nicht möglich sei, „eine Aussage durch die grammatikalischen Merkmale zu definieren“ (ebd.), da sie kontextgebunden sind und bestimmten Formationsregeln unterliegen. Eine Menge von Aussagen wird zu einem Diskurs, wenn sie die gleichen Formationsregeln befolgt (vgl. ebd.: 156). Foucault (ebd.: 61-103) definiert folgende Formationsregeln: *die Formation der Gegenstände* (ebd.: 61-74), *die Formation der Äußerungsmodalitäten* (ebd.: 75-82), *die Formation der Begriffe* (ebd.: 83-93) und *die Formation der Strategien* (ebd.: 94-103).

Die Formation der Gegenstände meint das Erscheinen und die Distribution der Gegenstände im Diskurs in einem bestimmten zeitlichen und thematischen Rahmen und unter bestimmten Bedingungen. Sie fragt nach den Verbindungen und Beziehungen der Gegenstände zueinander und nach ihren Abgrenzungen voneinander. (vgl. ebd.: 61-74)

Bei der Formation der Äußerungsmodalitäten geht es darum, wer spricht, d. h., wer das sprechende Subjekt im Diskurs ist, welchen Status es hat und wie seine Beziehungen zu anderen Individuen oder Gruppen sind, welche Rolle und Funktion es in der Gesellschaft hat und aus welcher Position und an welchem Ort die Äußerungen hervorgebracht werden. Dabei kann das Subjekt verschiedene Rollen und Funktionen an unterschiedlichen Orten im Diskurs einnehmen, wodurch seine Position neu definiert werden kann und demnach keine konstante Kategorie ist. (vgl. ebd.: 75-82)

Die Formation der Begriffe betrifft die Organisation des Feldes der Aussagen. Dabei geht es darum, zu beschreiben, wie die Aussagen auftauchen und zirkulieren, wie sie angeordnet sind, wie sie nebeneinander bestehen oder voneinander abhängen, wie sie miteinander kombiniert und verbunden werden, wie sie an Bedeutung gewinnen oder verlieren, wie sie neue Inhalte annehmen. Es spielt dabei eine Rolle, wie Begriffe gebildet werden und in verschiedenen Diskursbereichen unterschiedliche Bedeutungen annehmen können. (vgl. Foucault 1981: 83-93; Spieß 2008: 241f.)

Die Formation der Strategien bezieht sich auf die Herausbildung von Themen und Theorien, um die Strategie bzw. die Richtung eines Diskurses aufzuzeigen. Es geht um die Frage, was die Themen und Theorien des Diskurses sind, wie sie sich in der Geschichte verteilen und auf andere Diskurse beziehen, wie der Diskurs von anderen Diskursen abgegrenzt wird und welche die Funktion des Diskurses in Bezug auf die ihn umgebenden nicht-diskursiven Praktiken ist. Es werden mögliche Bruchpunkte im Diskurs bestimmt, die sich durch Inkompatibilitäten zweier Äußerungstypen oder Gegenstände zeigen, wenn z.B. zwei Begriffe in derselben diskursiven Formation vorkommen, ohne in dieselbe Folge von Aussagen hineinzutreten. Auch das Vorkommen von Alternativbegriffen wird analysiert und es wird überprüft, ob sich dazu kohärente Reihen gebildet haben. (vgl. Foucault 1981: 94-103; Spieß 2008: 242; Spieß 2011: 87)

Die definierten Ebenen stehen in einem vertikalen Abhängigkeitsverhältnis zueinander: Alle Positionen des Subjekts, alle Typen der Koexistenz zwischen Aussagen, alle diskursiven Strategien sind nicht gleichermaßen möglich, sondern nur diejenigen, die durch die vorhergehenden Ebenen autorisiert werden [...]. (Foucault 1981: 106)

Das Formationssystem basiert auf der Herstellung der Beziehung zwischen den Elementen durch die diskursive Praxis (vgl. ebd.).

Diskurs in der Linguistik

Was den Diskursbegriff in der Linguistik angeht, gibt es verschiedene Auffassungen davon. Crystal (2008: 148) gibt die folgende Diskursdefinition:

A term used in linguistics to refer to a continuous stretch of (especially spoken) language larger than a sentence [...]. At its most general, a discourse is a behavioural unit which has a pre-theoretical status in linguistics: it is a set of utterances which constitute any recognizable speech event (no reference being made to its linguistic structuring, if any), e.g. a conversation, a joke, a sermon, an interview. (ebd.)

Dieser Diskursbegriff (*discourse*) trägt die Bedeutung Gespräch oder Konversation, wonach die entsprechende linguistische Disziplin *conversation analysis* (CA) oder Konversationsanalyse genannt wird. Es handelt sich dabei um ein Analysemodell, dessen Fokus sich in erster Linie auf die Beschreibung von gesprochener Sprache und der Konversation als menschlicher Verhaltensweise richtet. (vgl. Smailagić 2016: 54f.)

Im Rahmen der kritischen Diskursanalyse (Critical discourse analysis – CDA) hat sich in Anschluss an Foucault das Verständnis von „Diskurs“ als gesellschaftlicher Praxis etabliert, wobei man durch die Analyse von thematisch verbundenen Einheiten zu bestimmten Erkenntnissen über die Gesellschaft gelangt. Daraus hat sich die linguistische Diskursanalyse (*Linguistic discourse analysis* – LDA) entwickelt, die eine präzise Analyse der Sprache in einem Diskurs unter Anwendung von sprachwissenschaftlichen Methoden ist. (vgl. ebd.: 55)

Von Gardt (2007: 30) stammt die Diskursdefinition, welche die Eigenschaften von Diskursen berücksichtigt, die besonders häufig genannt werden und als „prototypische Kennzeichen von Diskursen in der aktuellen fachwissenschaftlichen Diskussion gelten“ (ebd.). Nach dieser Definition ist „Diskurs“ die Auseinandersetzung mit einem Thema, „die sich in Äußerungen und Texten der unterschiedlichsten Art niederschlägt“, die von unterschiedlich großen gesellschaftlichen Gruppen getragen wird, deren Wissen und die Einstellungen zu dem betreffenden Thema sich darin äußern und aktiv geprägt werden und „handlungsleitend für die zukünftige Gestaltung der gesellschaftlichen Wirklichkeit in Bezug auf dieses Thema“ (ebd.) sind.

„Diskurs“ ist laut Wengeler (2013: 46) „ein geeigneter Begriff, um all die gesellschaftlichen, wissensmäßigen und sprachlichen Voraussetzungen, die die einzelnen sprachlichen Handlungen überindividuell beeinflussen, in den Blick zu nehmen“.

Unter „Diskursen“ verstehen Busse/Teubert (1994: 14) „im forschungspraktischen Sinn virtuelle Textkorpora, deren Zusammensetzung durch im weitesten Sinne inhaltliche (bzw. semantische) Kriterien bestimmt wird“. So gehören zu einem Diskurs nach Busse/Teubert (ebd.) alle Texte, die einen gemeinsamen Gegenstand, Thema, Wissenskomplex oder Konzept haben und „untereinander semantische Beziehungen aufweisen und/oder in einem gemeinsamen Aussage-, Kommunikations-, Funktions- oder Zweckzusammenhang stehen“ (ebd.). Des Weiteren sind sie in Bezug auf zeitliche Abschnitte, räumliche, gesellschaftliche und Bereiche der Kommunikation, Texttypik und andere Parameter eingegrenzt und sie beziehen sich explizit oder implizit aufeinander (vgl. ebd.: 14). Diskurse haben nach Busse et al. (1994: 24) „eine zeitliche Dimension; sie sind daher letztlich schon vom Begriff her eine diachrone Größe“, denn darin bleiben weder die Begriffe noch die Begriffs- oder Aussagegefüge stabil.

Schließlich kann „Diskurs“ in der Linguistik als eine Ansammlung von eindeutig miteinander verbundenen Texten, Zeichen unterschiedlicher Art, Handlungen, Wissensbeständen, Konzepten, Perspektiven, Positionen, Fragen und Meinungen in einem bestimmten thematischen und zeitlichen Kontext definiert werden, die verschiedene gesellschaftliche Bereiche betreffen kann. Nach einer kürzeren und zusammenfassenden Definition lässt sich „Diskurs“ als ein kommunikatives soziales Ereignis bestimmen.

Linguistische Diskursanalyse

Obwohl man lange versucht hat, sie von der Sprachwissenschaft ab- und auszugrenzen, ist die linguistische Diskursanalyse oder Diskurslinguistik heute eine Teildisziplin der Linguistik. Sie wird von Niehr (2014: 9) als eine der „Bindestrich-Linguistiken“ bezeichnet neben der Psycho-, Sozio-, Polito- und Text-Linguistik, deren Untersuchungsgegenstand nicht wie bei den anderen linguistischen Disziplinen in einem Satz angegeben werden kann. Um zu verstehen, worum es der linguistischen Diskursanalyse geht, ist es zunächst notwendig, den Unterschied zwischen der linguistischen und der kritischen Diskursanalyse zu kennen.

Zu den Hauptvertretern der kritischen Diskursanalyse gehören Norman Fairclough, Ruth Wodak, Teun van Dijk und Siegfried Jäger. Vom zentralen Interesse sind dabei die sozialen Verhältnisse mit besonderem Fokus auf das Zusammenspiel zwischen Sprache und Macht. Es gilt die Macht und ihre Auswirkung auf die Herrschaft und Gesellschaft aufzudecken, indem man bestimmte gesellschaftliche Ordnungsstrukturen offenlegt. Die kritische Diskursanalyse ist immer gesellschaftskritisch und nicht nur sprachkritisch, sie prangert die gegebenen Missstände an. Es wird ihr aber Voreingenommenheit vorgeworfen (vgl. Niehr 2013: 79), da man an die Analyse mit einer festen Einstellung gehe und somit im Voraus die Ergebnisse bestimmt. Die linguistische Diskursanalyse, die deskriptiv ist, legt dagegen Wert darauf, keine politische, sondern eine linguistische Analyse zu sein. Nach Niehr (ebd.) „sollen linguistische Diskursanalysen darüber Aufschluss geben, inwieweit sich im Sprachgebrauch kollektive Denkmuster und Mentalitäten widerspiegeln“. Die linguistische Diskursanalyse stellt eine Erweiterung der Textlinguistik dar, da sie über Textgrenzen hinweggeht und „stets ein ‚Ensemble von Texten (ein sogenanntes Textkorpus) in den Blick nimmt“ (Niehr 2014: 29). Insofern spricht Niehr (ebd.) mit Warnke/Spitzmüller (2011: 24f.) von einer transtextuellen Sprachanalyse. Spitzmüller (2013: 64) stellt fest, dass die Diskursanalyse und die Stilistik ähnliche Interessen haben, „nämlich das Zustandekommen von ‚sozialem Sinn‘ auf der Basis kollektiv geteilten Wissens“. Beiden Disziplinen geht es weniger um Einzeltexte als um den Einzeltext als Zugang zu transtextuellen, sozialen Phänomenen.

Das diskurslinguistische Konzept, das es methodisch zu verfolgen gilt, beschreiben Kämper/Koppert-Maats/Kreuz (2012: 159f.) wie folgt:

Aufgabe ist die Exploration sprachlicher Phänomene, die einen Diskurs, also eine thematisch-inhaltlich kohärente sprachliche Einheit, als eine vom jeweiligen historischen Kontext determinierte kollektive sprachliche Handlung bestimmen. Diskurs verstehen wir mithin als sprachliches Kontextualisierungsergebnis, dessen Einheiten, Aussagen, Elemente sich auf einen gemeinsamen Gegenstand beziehen und insofern kollektives Wissen repräsentieren. Als komplexe Einheit hat der Diskurs eine thematische Ebene, eine Ebene der Beteiligten, der Texte und eine lexikalische Ebene. (Kämper/Koppert-Maats/Kreuz 2012: 159f.)

Eine präzise Definition der linguistischen Diskursanalyse finden wir bei Gardt (2007: 30), wonach sie als „ein planmäßiges, d.h. regelgeleitetes Verfahren zur Erschließung von Diskursen“ zu verstehen ist, deren Ziel ist, „hinter die semantische Oberfläche von Texten zu

blicken“ (Gardt 2007: 33). Was ihr Erkenntnisziel angeht, kann man davon ausgehen, „dass Diskursanalyse immer Wissensanalyse ist“ (ebd.: 8), da es ihr in erster Linie „um die Analyse des sprachlich gefassten und in der Sprache dokumentierten Diskurswissens geht“ (ebd.: 8).

Methoden der linguistischen Diskursanalyse

Wenn es um die Methoden der linguistischen Diskursanalyse geht, können wir nicht von einheitlichen und allgemeingültigen Analyseverfahren sprechen, da es mehrere Analysemodelle gibt. Dennoch ist bei allen Herangehensweisen, die sich in ihren Analyseschwerpunkten unterscheiden, ein gemeinsamer Nenner erkennbar:

Als eine übergreifende und wegweisende Erkenntnis der Diskurslinguistik darf dabei gelten, dass die Art und Weise, wie über bestimmte Gegenstände gesprochen wird – d.h. mit welchen sprachlichen Mitteln der Gegenstand beschrieben und in der Folge kognitiv erfasst wird -, in dem Maße variiert, wie der thematisierte Gegenstand sich ändert. Der Gegenstand sprachlicher Beschreibungen und Erklärungen ist also hinsichtlich seiner spezifischen Erscheinungsform selbst abhängig von den sprachlichen Mitteln, mit denen er dargestellt bzw. erklärt wird. (Ziem 2012: 159)

Gardt (2007: 35) definiert die Methode der linguistischen Diskursanalyse als die Untersuchung der semantischen Dimension sprachlicher Äußerungen, auf „allen Ebenen des Sprachsystems, mit dem Schwerpunkt auf der lexikalischen Ebene“ und „jenseits der Systemebene, mit dem Schwerpunkt auf der Ebene der Textgestaltung“ (ebd.). Dabei werden alle Formen der semantischen Analyse eingesetzt, wobei „auf den semantischen Tenor eines Diskurses, seine semantische Tiefenstruktur“ abgezielt wird, um diese Tiefenstruktur zu begreifen, „nicht selten mit aufklärerischem Duktus, als Hinweis auf epistemische Grundlagen, auf Denkformen, auf Mentalitäten in einer Gesellschaft“ (ebd.). Im Unterschied zu den anderen sprachwissenschaftlichen Teildisziplinen sind für die Diskurslinguistik philosophische, religiöse, politische, gesellschaftliche, ökonomische, technisch-naturwissenschaftliche, ästhetische und alltagsweltliche Zusammenhänge von Bedeutung und müssen bei der Analyse berücksichtigt werden (vgl. ebd.: 39). Die Diskursanalyse wird einerseits als Methode beschrieben, „die aus verschiedenen Einzelschritten besteht und von bestimmten theoretischen Prämissen getragen wird“, und andererseits „als Theorie, der bestimmte Methoden zugeordnet sind“ (ebd.). Eine weitere Besonderheit von linguistischen Diskursanalysen spiegelt sich darin wider, dass ein meist nicht linguistischer Gegenstand (Religion, Migration, Genetik) mit sprachwissenschaftlichen Methoden analysiert wird (vgl. Gardt 2007: 41). Jedoch betont Spieß (2012: 51), dass sich die linguistische Diskursanalyse auf „die sprachlichen Phänomene bzw. auf die sprachliche Ausprägung von Diskursen“ (ebd.) fokussieren muss, auch wenn andere und nicht nur sprachliche Elemente eine wichtige Rolle in Diskursen spielen (vgl. ebd.).

Die wichtigsten Methoden der Diskurslinguistik und die entsprechenden Analysemodelle werden im Folgenden dargestellt.

DIMEAN – Diskurslinguistische Mehr-Ebenen-Analyse

Das bekannteste Analysemodell in der linguistischen Diskursanalyse ist das DIMEAN-Modell, das von Warnke/Spitzmüller (2008: 44) erarbeitet wurde und in der folgenden komplexen tabellarischen Übersicht, die von unten nach oben zu lesen ist, dargestellt ist:

Transtextuelle Ebene		Diskurs-orientierte Analyse		Intertextualität							
				Schemata (Frames/Scripts)							
				Diskurssemantische Grundfiguren							
				Topoi							
				Sozialsymbolik							
				Indexikalische Ordnungen							
				Historizität							
				Ideologien/Mentalitäten							
				Allgemeine gesellschaftliche und politische Debatten							
Akteure	Diskursregeln		Diskursprägung	<table><tr><td>Interaktionsrollen</td><td> - Autor - Antizipierte Adressaten </td></tr><tr><td>Diskurspositionen</td><td> - Soziale Stratifizierung/Macht - Diskursgemeinschaften - Ideology Brokers - Voice - Diskursvertikalität </td></tr><tr><td>Medialität</td><td> - Medium - Kommunikationsformen - Kommunikationsbereiche - Textmuster </td></tr></table>		Interaktionsrollen	- Autor - Antizipierte Adressaten	Diskurspositionen	- Soziale Stratifizierung/Macht - Diskursgemeinschaften - Ideology Brokers - Voice - Diskursvertikalität	Medialität	- Medium - Kommunikationsformen - Kommunikationsbereiche - Textmuster
				Interaktionsrollen	- Autor - Antizipierte Adressaten						
				Diskurspositionen	- Soziale Stratifizierung/Macht - Diskursgemeinschaften - Ideology Brokers - Voice - Diskursvertikalität						
				Medialität	- Medium - Kommunikationsformen - Kommunikationsbereiche - Textmuster						
Intratextuelle Ebene		Textorientierte Analyse		Visuelle Textstruktur	- Layout/Design - Typografie - Text-Bild-Beziehungen - Materialität/Textträger						
				Makrostruktur: Textthema	- Lexikalische Felder - Metaphernfelder						
				Mesostruktur: Themen in Textteilen	- Lexikalische Oppositionslinien - Themenentfaltung - Textstrategien/Textfunktionen - Textsorte						
		Propositions-orientierte Analyse		Mikrostruktur: Propositionen	- Syntax - Rhetorische Figuren - Metaphernlexeme - soziale, expressive, deontische Bedeutung - Präsuppositionen - Implikaturen - Sprechakte						
					Wortorientierte Analyse		Mehr-Wort-Einheiten	- Schlüsselwörter - Stigmawörter			
		Ein-Wort-Einheiten	- Namen - Ad-hoc-Bildungen								

Abbildung 1: Dimean-Modell – Diskurslinguistisches Mehrebenenmodell (ebd.)

Wie aus der Abbildung ersichtlich, wird die Analyse nach diesem Modell sukzessiv und systematisch durchgeführt, in mehreren Phasen und auf mehreren Ebenen. Die Hauptanalyseebenen sind die intratextuelle Ebene, die Ebene der Akteure und die transtextuelle Ebene. Diese drei Ebenen werden weiter unterteilt und bieten eine Auswahl an Analysekatégorien. Auf der intratextuellen Ebene werden die einzelnen Texte der wortorientierten, der propositionsorientierten und der textorientierten Analyse unterzogen. Die Analyse der Akteure unterscheidet ebenfalls drei weitere Kategorien: die Interaktionsrollen, die Diskurspositionen und die Medialität. Diese Ebene verbindet die intratextuelle und die transtextuelle Ebene miteinander, da die Akteure aktiv auf den Verlauf des Diskurses und seine Entwicklung Einfluss nehmen können. Auf der transtextuellen Ebene wird schließlich die Analyse der Schemata, der Intertextualität, der diskurssemantischen Grundfiguren, Topoi, Sozialsymbolik, indexikalischen Ordnungen, Ideologien/Mentalitäten, allgemeinen gesellschaftlichen und politischen Debatten durchgeführt. Es sind nicht immer alle Sub-Ebenen dieses Modells für alle diskurslinguistischen Analysen anzuwenden, sondern nur diejenigen, die für die entsprechende diskurslinguistische Untersuchung relevant sind. (vgl. Warnke/Spitzmüller 2008: 3-54)²

Obwohl das DIMEAN-Modell vorsieht, dass die Analyse in einer bestimmten Abfolge durchgeführt wird, verlangt die konkrete Analyse, dass nach dem Erreichen einer bestimmten Phase wieder auf eine bereits abgeschlossene eingegangen werden muss, indem deren Ergebnisse neu überprüft werden, aufgrund neuer Tatsachen, die sich wiederum auf die Ergebnisse des Vorausgehenden auswirken. Es handelt sich bei diesem Analysemodell, wie man deutlich sehen kann, um eine umfassende Vorgehensweise, die in ihrer Komplexität zwar anwendbare Werkzeuge für die Analyse eines Diskurses bereithält, aber in ihrer Heterogenität vieles bietet, was in bestimmten Analyse nicht immer zum Einsatz kommen muss.

Polydimensionales Mehrebenenmodell nach Spieß

Diskurse sind laut Spieß (2013: 20) als Rahmen für die Einzeltexte zu verstehen und die Texte sind wiederum in „Diskurse eingebettet und als Handlungseinheiten aufzufassen“. Das polydimensionale Mehrebenenmodell zur Diskursanalyse wurde von Spieß (2008: 237-259) entwickelt und es erfasst die Makro-, Mikro- und die diskursive Ebene des Diskurses.

² Die Beschreibung basiert auf dem Aufsatz der beiden Autoren (Warnke/Spitzmüller 2008: 3-54).

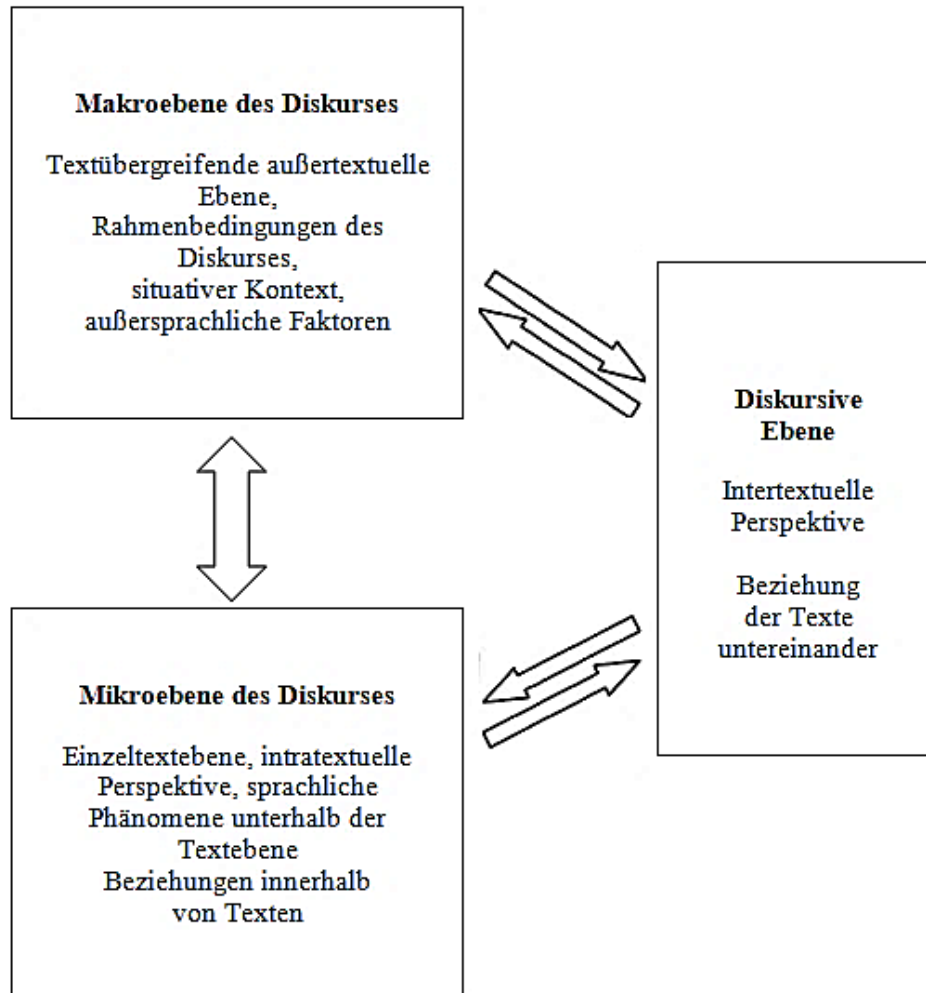

Abbildung 2: Polydimensionales Mehrebenenmodell (Spieß 2008: 249)

Auf der Makroebene geht es darum, den Diskursverlauf und –kontext zu beschreiben, indem auf die Handlungsfelder, Teildiskurse, Kommunikationsbereiche, Akteure, Themenverläufe, Textsorten und Textpositionen Bezug genommen wird.

Auf der Mikroebene werden die situativen, funktionalen, thematischen und strukturellen Aspekte eines Einzeltextes untersucht. Texte haben in Abhängigkeit von Situation, Kontext, Adressat usw. bestimmte Mustern, „die sich als spezifische Texthandlungen konkretisieren“ (Spieß 2013: 20). Die Einzeltexte sind als wesentliche Analysegrößen zu verstehen, „da von ihnen die Analyse der kleineren sprachlichen Phänomene ausgeht“ (ebd.).

Spieß (2013: 21f.) geht von fünf Untersuchungsdimensionen für die von Texten ausgehende Diskursanalyse aus: Dimension der Situationalität und Kontextualität, der Funktionalität, der Thematizität, der Oberflächenstruktur und die Dimension der Kulturalität. Dabei meint die Dimension der Situationalität und Kontextualität die situative Verortung, den gesellschaftlichen oder geschichtlichen Kontext oder die wissenschaftliche Situation und die für die Texte verstehensrelevanten Bedingungen. Weiterhin beschreibt die Dimension der Funktionalität „die Handlungspotenz der Texte in transtextueller und intratextueller Perspektive“

(ebd.: 21). Dabei steht die funktionale Position der Texte im Diskurs im Mittelpunkt, wonach die Texte diskursinitial, diskursperipher, diskursimmanent, diskurstranszendent, metatextuell oder metadiskursiv sein können. In Abhängigkeit von ihrer Stellung im Diskurs spricht man von Schlüsseltexten (vgl. ebd.). Des Weiteren betrifft die Dimension der Thematizität die inhaltliche Gestaltung, den semantischen Zusammenhang, die semantische Kohärenz des Textes, welche durch textkonstituierende semantische Aspekte realisiert wird. So werden „durch den Bezug zu Frames und außersprachlichen Faktoren“ über den Text hinaus intertextuelle und intermediale Strukturen auf tiefensemantischer Ebene begründet, wodurch schließlich „der Bezug zu außersprachlichen Faktoren deutlich“ (ebd.: 21f.) wird. Der grammatische Zusammenhalt wird durch die Dimension der Oberflächenstruktur untersucht, d.h. in Bezug auf „sprachliche und strukturelle Merkmale des Textes“ (ebd.: 22), die aus der Verwendung von spezifischer Lexik oder Syntax resultieren (vgl. ebd.). Schließlich umfasst die Dimension der Kulturalität alle anderen Dimensionen. Die Dimensionen bedingen und beeinflussen sich gegenseitig und hängen voneinander ab. (vgl. ebd.)

Nach dem polydimensionalen Mehrebenenmodell ergibt sich aus dem Wechselspiel zwischen der Makro- und der Mikroebene, die sich gegenseitig beeinflussen, die diskursive Ebene. Die diskursive Ebene beeinflusst ihrerseits wieder die beiden anderen Ebenen und betrachtet „den Einzeltext in einem größeren Zusammenhang“ (Stein 2012: 20) und ist textübergreifend und diskurserschließend, indem sie Aufschlüsse über dominierendes Denken und Wissen und vorherrschende Einstellungen liefert.

Drei-Ebenen-Analyse nach Niehr

Niehr (2014: 66) betont, dass die Auswahl der Methoden der Diskursanalyse von den Eigenheiten des Textkorpus und der Fragestellung des Diskursanalytikers abhängt. In seiner Einführung geht er insbesondere auf drei zentrale diskurslinguistische Analyseebenen ausführlich ein: Lexik, Metaphorik und Argumentation (vgl. ebd.: 70-126):

Die Fokussierung auf Lexik, Metaphorik und Argumentation bedeutet zwar einerseits eine bewusste Beschränkung, stellt aber andererseits eine erprobte Strategie dar, linguistisch zentrale Eigenheiten der untersuchten Diskurse in den Blick zu bekommen. (ebd.:70)

Auf der Ebene der Lexik gilt es, den Gebrauch von bestimmten Lexemen in thematisch verbundenen Texten zu untersuchen. Daran soll man an die Analyse mit einer offenen Fragestellung herangehen, um die sprachlichen Spezifika eines Diskurses zu identifizieren (ebd.: 71).

Eine offene diskursanalytische Fragestellung („Welche sprachlichen Mittel sind für den Diskurs charakteristisch?“) erfordert also ein anderes Vorgehen: Erst nach einer ersten Sichtung der im Korpus enthaltenen Texte lassen sich Hypothesen darüber entwickeln, welche sprachlichen Mittel – in unserem Fall: Lexeme – für den zu untersuchenden Diskurs zentral sind. (ebd.: 71)

Durch die Analyse des elektronisch lesbaren Korpus sollen neben den Ergebnissen der qualitativen Analyse auch „quantitative Auffälligkeiten in der Lexemverwendung“ (Niehr 2014:

72) aufgespürt werden. Durch die Untersuchungen der Frequenz bestimmter Lexeme sollen bestimmte Muster aufgedeckt werden wie z.B. das Aufkommen neuer Ausdrücke, die Vermeidung anderer und die Verwendung von Alternativbezeichnungen (vgl. ebd.).

Die wortstrategischen Operationen im Diskurs nach Niehr (2014: 86ff.) sind die Begriffsprägungen, die Verwendung von Konkurrenzvokabeln, das Umdeuten, das Umwerten und das Ausbeuten von Assoziationen. Im Falle von Begriffsprägungen belegen die Diskursakteure ihre Sicht der Dinge mit neuen Begriffen. Durch die Verwendung von Konkurrenzvokabeln können ebenfalls die Positionen im Diskurs angenommen werden. Das Umdeuten ist die Verwendung eines bestehenden Ausdrucks mit veränderter Bedeutung, die man im Diskurs durchzusetzen versucht. Das Umwerten betrifft die deontische Bedeutungskomponente, wobei es um die Durchsetzungskraft einer positiven oder negativen Deontik eines umstrittenen Wortes geht. Durch das Ausbeuten von Assoziationen versucht man die eigene diskursive Position mit positiv konnotierten Wörtern im Bewusstsein der Menschen zu verknüpfen. Durch die Analyse dieser Phänomene werden Kategorisierungen und Bewertungen freigelegt. (vgl. ebd.)

Auf der Ebene der Lexik werden auch Schlagwortanalysen durchgeführt, um somit die dahinter stehenden Programme aufzudecken und die sogenannten brisanten Wörter in einem Diskurs aufzuspüren (vgl. ebd.: 88-91). In diesem Sinne gilt es auch die bewertenden Kollektivbezeichnungen zu identifizieren, um festzustellen, welche Kategorisierungen im Diskurs vorgenommen werden.

Auf der Ebene der Metaphorik werden die konzeptuellen Metaphern und die metaphorischen Ausdrücke analysiert, die „von den Diskursteilnehmern auf je spezifische Weise genutzt“ (ebd.: 95) werden. So werden bestimmte Aspekte „beleuchtet“, um andere zu „verbergen“ (ebd.: 96) und damit bestimmte Argumente hervorzubringen (vgl. ebd.). „Das argumentative Potential von Metaphern“ (ebd.: 100) liegt darin, dass sie bestimmte Schlussregeln implizieren, „ohne dass diese weiter ausgeführt werden müssen“ (ebd.).

Das beschriebene argumentative Potential konzeptueller Metaphern illustriert gleichzeitig das Ineinandergreifen von Lexik und Argumentation. Metaphern – so könnte man es auch ausdrücken – stellen ein Bindeglied zwischen Lexik und Argumentation dar, weil sie Argumentationen bündeln und in einem Wort zum Ausdruck bringen können. (ebd.)

Die Argumentationsanalyse stellt die dritte Analyseebene nach Niehr dar, wobei es nicht auf einzelne Argumente und Argumentationen ankommt, sondern auf das Gemeinsame von vielen Argumentationen, sodass nach Regelmäßigkeiten gesucht wird, um wiederkehrende argumentative Muster zu erkennen. (vgl. ebd.: 100-126)

Bei Argumentationen geht es mithin um Geltungsansprüche, die wir mit unseren sprachlichen Handlungen erheben. Wenn derartige Geltungsansprüche infrage gestellt werden, dient Argumentation als rationales Mittel zur Klärung. Sofern Geltungsansprüche mit rationalen Mitteln geklärt werden sollen, bedarf es dazu argumentativer Verfahren. (ebd.: 100)

Für die Analyse der Diskursargumentation schlägt Niehr (ebd.: 111) Analysemethoden vor, die wiederkehrende Muster im Diskurs aufdecken, und nicht die Mikrostrukturen.

Um jeweils ganze Diskurse oder zumindest Diskursausschnitte in den Blick nehmen zu können, bedarf es einer Methode, die nicht auf die Formulierung einzelner Argumente und Argumentationen abhebt, sondern auf das Gemeinsame, das Musterhafte in einer Vielzahl von Argumentationen fokussiert. (ebd.)

Es stehen also keine Einzelargumente im Fokus, sondern ganze Argumentationsmuster, die einer ganzen Menge an Argumentationen zugrunde liegen (vgl. ebd.: 116).³

Fazit

In diesem Beitrag wurde aufgrund der bestehenden theoretischen Ausführungen zunächst der Begriff „Diskurs“ bestimmt und anschließend eine eigene Definition dieses Phänomens formuliert, wonach sich „Diskurs“ in der Linguistik als eine Ansammlung von eindeutig miteinander verbundenen Texten, Zeichen unterschiedlicher Art, Handlungen, Wissensbeständen, Konzepten, Perspektiven, Positionen, Fragen und Meinungen in einem bestimmten thematischen und zeitlichen Kontext, der verschiedene gesellschaftlichen Bereiche betreffen kann, definieren lässt. Nach einer kürzeren Definition ist „Diskurs“ als ein kommunikatives soziales Ereignis zu verstehen.

Den Kern der Arbeit bildet die Beschreibung von drei diskurslinguistischen Analysemodellen, dem DIMEAN-Modell von Warnke/Spitzmüller, dem polydimensionalen Mehrebenenmodell von Spieß und dem Drei-Ebenen-Modell nach Niehr. Es kann festgehalten werden, dass alle drei Modelle Gemeinsamkeiten aufweisen. Es hängt in erster Linie von der Spezifik des zu untersuchenden Diskurses, den Eigenheiten des Korpus und dem Interesse des Diskursanalytikers ab, welche Analyseschwerpunkte gesetzt werden und welche Methoden aus dem komplexen diskurslinguistischen Methodenapparat zum Einsatz kommen.

Literatura:

1. Brand, Karl-Werner (1994), *Diskursanalyse*, In: Kriz, Jürgen/ Nohlen, Dieter/ Schultze, Reiner-Olaf (Hrsg.), *Lexikon der Politik, Band 2, Politikwissenschaftliche Methoden*, C. H. Beck, München, 85-87.
2. Busse, Dietrich/ Hermanns, Fritz/ Teubert, Wolfgang (Hrsg.) (1994), *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
3. Busse, Dietrich/ Teubert, Wolfgang, *Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?, Zur Methodenfrage der historischen Semantik*, (1994), In: Busse, Dietrich/ Hermanns, Fritz/ Teubert, Wolfgang (Hrsg.), *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte, Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 10-28.
4. Crystal, David (2008), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th ed., Blackwell Publishing, Oxford.

³ In diesem Zusammenhang spricht Niehr von einem „argumentativen Fingerabdruck“ (2014: 116).

5. Foucault, Michel (1981), *Archäologie des Wissens*, übersetzt von Ulrich Köppen, Suhrkamp, Frankfurt am Main.
6. Gardt, Andreas (2007), *Diskursanalyse – Aktueller theoretischer Ort und methodische Möglichkeiten*, In: Warnke, Ingo H. (Hrsg.), *Diskurslinguistik nach Foucault, Theorie und Gegenstände*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 27-52.
7. Hölscher, Lucian, *Zeit und Diskurs in der Lexikographie der früheren Neuzeit*, (1979), In: Koselleck, Reinhart (Hrsg.), *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, Klett-Cotta, Stuttgart, 327-342.
8. Kämper, Heidrun/ Kilian, Jörg (Hrsg.) (2012), *Wort-Begriff-Diskurs, Deutscher Wortschatz und europäische Semantik*, Hempen Verlag, Bremen.
9. Kämper, Heidrun/ Koppert-Maats, Uta/ Kreuz, Christian, *Sprache im Umbruch – Weimar*, In: Kämper, Heidrun/ Kilian, Jörg (Hrsg.) (2012), *Wort-Begriff-Diskurs, Deutscher Wortschatz und europäische Semantik*, Hempen Verlag, Bremen, 159-181.
10. Koselleck, Reinhart (Hrsg.) (1979), *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, Klett-Cotta, Stuttgart.
11. Kriz, Jürgen/ Nohlen, Dieter/ Schultze, Reiner-Olaf (Hrsg.) (1994), *Lexikon der Politik, Band 2, Politikwissenschaftliche Methoden*, C. H. Beck, München.
12. Niehr, Thomas (2014), *Einführung in die linguistische Diskursanalyse*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
13. Niehr, Thomas, *Politolinguistik – Diskurslinguistik: Gemeinsame Perspektiven und Anwendungsbezüge* (2013), In: Roth, Kersten Sven/ Spiegel, Carmen (Hrsg.), *Angewandte Diskurslinguistik, Felder, Probleme, Perspektiven*, Akademie Verlag, Berlin, 73-88.
14. Pfeifer, Wolfgang et al. (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache, <<https://www.dwds.de/wb/Diskurs>>, abgerufen am 28.09.2021.
15. Roth, Karsten Sven/ Spiegel, Carmen (Hrsg.) (2013), *Angewandte Diskurslinguistik, Felder, Probleme, Perspektiven*, Akademie Verlag, Berlin.
16. Sandkühler, Hans Jörg (1990) (Hrsg.), *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*, Felix Meiner, Hamburg.
17. Schweicher, Reinhard (1990), *Diskurs*, In: Sandkühler, Hans Jörg (Hrsg.), *Europäische Enzyklopädie zu Philosophie und Wissenschaften*, Felix Meiner, Hamburg, 580-582.
18. Smailagić, Vedad (2016), *Analiza diskursa u službi interkulturalne filologije*, In: Radovi filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIX, Filozofski fakultet u Sarajevu.
19. Spieß, Constanze (2008), *Linguistische Diskursanalyse als Mehrebenenanalyse – Ein Vorschlag zur mehrdimensionalen Beschreibung von Diskursen aus forschungspraktischer Perspektive*, In: Warnke, Ingo H./ Spitzmüller, Jürgen (Hrsg.), *Methoden der Diskurslinguistik, Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*, Walter de Gruyter, Berlin, 237-259.

20. Spieß, Constanze (2011), *Diskursurhandlungen, Theorie und Methode linguistischer Diskursanalyse am Beispiel der Bioethikdebatte*, Walter de Gruyter, Berlin, Boston.
21. Spieß, Constanze (2012), *Diskursive Differenzen in Bioethikdebatten Großbritanniens und Deutschlands*, In: Kämper, Heidrun/ Kilian, Jörg (Hrsg.), *Wort-Begriff-Diskurs, Deutscher Wortschatz und europäische Semantik*, Hempen Verlag, Bremen, 49-68.
22. Spieß, Constanze (2013), *Texte, Diskurse und Dispositive, Zur theoretisch-methodischen Modellierung eines Analyserahmens am Beispiel der Kategorie Schlüsseltext*, In: Roth, Kersten Sven/ Spiegel, Carmen (Hrsg.), *Angewandte Diskurslinguistik, Felder, Probleme, Perspektiven*, Akademie Verlag, Berlin, 17-42.
23. Spitzmüller, Jürgen (2013), *Diskurslinguistik und Stilistik: Gemeinsame Wege zur sozialen Praxis*, In: Roth, Kersten Sven/ Spiegel, Carmen (Hrsg.), *Angewandte Diskurslinguistik, Felder, Probleme, Perspektiven*, Akademie Verlag, Berlin, 61-71.
24. Spitzmüller, Jürgen, *DIMEAN, Ein diskurslinguistisches Mehrebenenmodell*, [www.spitzmueller.org/docs/praes-DIMEAN-2009-03-31.pdf], abgerufen am 19.04.2018.
25. Stein, Christina (2012), *Die Sprache der Sarrazin-Debatte, Eine diskurslinguistische Analyse*, Tectum Verlag, Marburg.
26. Warnke, Ingo H. (Hrsg.) (2007), *Diskurslinguistik nach Foucault, Theorie und Gegenstände*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
27. Warnke, Ingo H./ Spitzmüller, Jürgen (2011), *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*, Berlin/Boston, De Gruyter.
28. Warnke, Ingo H./ Spitzmüller, Jürgen (Hrsg.) (2008), *Methoden der Diskurslinguistik, Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*, Walter de Gruyter, Berlin.
29. Wengeler, Martin (2013), *Historische Diskurssemantik, Das Beispiel Wirtschaftskrisen*, In: Roth, Kersten Sven/ Spiegel, Carmen (Hrsg.), *Angewandte Diskurslinguistik, Felder, Probleme, Perspektiven*, Akademie Verlag, Berlin, 43-60.
30. Ziem, Alexander (2012), *Sprachgebrauch, Sprachkritik, Sprachdidaktik: Von der Analyse gesprochen- und schriftsprachlicher Texte zur Unterrichtseinheit*, In: Kämper, Heidrun/ Kilian, Jörg (Hrsg.), *Wort-Begriff-Diskurs, Deutscher Wortschatz und europäische Semantik*, Hempen Verlag, Bremen, 185-204.

RESEARCH METHODS OF LINGUISTIC DISCOURSE ANALYSIS

Abstract

Linguistic discourse analysis is a linguistic and not a political analysis that aims to use linguistic methods to describe discourses as communicative social events, since it is a descriptive analysis approach. Due to the fact that there are several analysis models within linguistic discourse analysis, one cannot speak of uniform and generally applicable analysis methods. Which priorities have to be set in a discourse linguistic analysis, depends among other factors primarily on the specifics of the discourse that is the subject of a particular analysis. Nevertheless, a common basis can be recognized for all approaches that differ in their analysis focus. These approaches and their common basis are described in this paper.

Key words: *discourse, linguistic discourse analysis, methods of linguistic discourse analysis*

Dr. sc. Amela Ćurković
Martina Batić, MA

WORTBILUNG DER SUBSTANTIVE MIT DEM SUFFIX *-HEIT (-KEIT/-IGKEIT)* UND IHRE ENTSPRECHUNGEN IM KROATISCHEN

Zusammenfassung

*In diesem Beitrag wird im Rahmen der Wortbildungslehre der Vorgang des Ableitens und die daraus resultierende Ableitung als Ergebnis mithilfe der Kategorie der Substantive mit dem Suffix *-heit* mit Varianten *-keit* und *-igkeit* dargestellt wie z. B.: *wahr + -heit* → *e Wahrheit*, *dunkel + heit* → *e Dunkelheit*, *verlegen + -heit* → *e Verlegenheit* usw. Dieses Suffix zeigt sich im Deutschen als sehr produktiv für die Bildung von neuen Formen. Die kroatischen Entsprechungen dieses Derivats können in drei Gruppen eingeteilt werden: Derivate mit dem häufigsten Suffix *-(n)ost*, Simplicia und Wortgruppen wie z. B.: *Wahrheit = istinitost*, (auch: *istina*), *Dunkelheit = mrak*, *Verlegenheit = neugodan položaj*. Das Ziel der kontrastiven Untersuchung war zu erfahren, wie kompatibel die zwei Sprachen bei diesem Wortbildungsprozess sind, insbesondere im Hinblick auf die Wortbildungsfreudigkeit im Deutschen.*

Schlüsselwörter: *Wortbildung, Ableitung, Derivation, Suffixe, kontrastive Analyse, Simplex, Substantive*

1. Zur Wortbildung im Deutschen und Kroatischen

Wortbildungslehre ist als Prozess der Bildung neuer Wörter zu verstehen, welcher der Erweiterung des Wortschatzes einer Sprache dient. Dabei werden auf verschiedene Weise Morpheme miteinander kombiniert oder verändert (Busch/Stenschke 2008: 94). Die Bildung und der Bau des Wortschatzes einer Sprache erfolgt dabei aufgrund von zwei Aspekten: a) dem Prozess: *Tisch + Decke*, *angleichen + -ung*, *auf + Marsch* und b) dem Ergebnis des Prozesses: *Tischdecke*, *Angleichung*, *Aufmarsch*. Die Kombination von Grundmorphemen untereinander oder von einem Grundmorphem und Affixen¹ ist in fast allen Sprachen der Welt ein Prinzip der Wortbildung, wobei die zusätzlichen Morpheme die Bedeutung des Grundmorphems modifizieren und auf diese Weise, neue, abgeleitete Lexeme schaffen. Werden mindestens zwei Grundmorpheme miteinander kombiniert, so spricht man von Komposition. Wird ein Grundmorphem durch mindestens ein Affix erweitert, spricht man von Derivation. Sie verhalten sich in vieler Hinsicht wie einfache Lexeme, obwohl solche Verbindungen aus mehreren Bestandteilen bestehen.

Im Kroatischen wird Babić zufolge (1991: 23) das Wort, auf dem die Wortbildung basiert, als Grundwort bezeichnet (z.B. *kesten*) (=Kastanie), und das Wort, das durch die Wortbildung gebildet wurde, wird die Zusammensetzung oder Ableitung genannt (z.B. *kestenast*) (= kastanienfarben). Die Verknüpfung zwischen dem Grundwort und der

¹ Affixe: Gemeinsamer Ausdruck für Suffixe, Infixe und Präfixe.

Zusammensetzung oder Ableitung soll sowohl auf phonetischer (Ausdrucksebene) als auch auf semantischer (inhaltlicher) Ebene bestehen und dabei müssen drei Bedingungen erfüllt werden:

- a) Das Ergebnis der Wortbildung, d.h. eine Zusammensetzung oder Ableitung, sollte einen gemeinsamen Teil, ein lexikalisches Morphem oder ein Basiswort, mit dem Wort haben, aus dem es gebildet wird, z.B. *kesten* in *kesten* und *kestenast* (= *Kastanie* in *Kastanie* und *kastanienfarben*), *Haus* in *Haus* und *Haus*;
- b) Die Beziehung zwischen dem Basiswort und Ableitungsmorphemen sollte klar sein.
- c) Die Bedeutung des Ergebnisses der Wortbildung sollte direkt aus der Bedeutung der sich bildenden Teile abgeleitet werden.

2. Suffixe *-heit* (*-keit/-igkeit*) zur Bildung der femininen Substantive

In der vorliegenden Untersuchung beschäftigen wir uns mit den femininen Substantiven als Ergebnissen der Verknüpfung eines Grundmorphems (Basiswort) mit dem Suffix *-heit* und seinen Varianten *-keit* und *-igkeit*. Diese Suffixe gelten als sehr produktiv² zur Bildung der abstrakten Substantive und „signalisieren die folgenden Bedeutungen: Eigenschaft (*Schönheit*), Zustand – *Flüssigkeit* und Kollektiva – *Menschheit*. Die Verteilung der Varianten *-heit*, *-keit* und *-igkeit* hängt von der lautlichen Struktur im Auslaut ab und richtet sich mit einigen Ausnahmen nach folgenden Regeln:

-heit verbindet sich:

- mit einsilbigen Adjektiven (*Klugheit*)
- mit Adjektiven auf *-el* (*Dunkelheit*)
- mit Partizip II (*Vergangenheit*)
- mit Zahlwörtern (*Einheit*)
- mit substantivischen Simplizia (*Kindheit*)
- mit einigen Adjektiven auf *-er* (*Besonderheit*)

-keit verbindet sich:

- mit Adjektiven auf: *-ig*, *-sam*, *-lich*, *-bar* (*Einigkeit*, *Achtsamkeit*, *Möglichkeit*, *Heilbarkeit*)
- mit meisten Adjektiven auf *-er* (*Tapferkeit*)

-igkeit verbindet sich:

- mit Adjektiven auf *-haft* und *-los* (*Boshaftigkeit*, *Arbeitslosigkeit*)
- mit einigen einsilbigen Adjektiven (*Kleinigkeit*)“ (Talanga 2013: 42 f.).

² [Es] „ist zu fast jedem Adjektiv eine Ableitung mit dem Suffix *-heit* bzw. Mit seinen Varianten möglich...“ (Fuhrhop 1998, zitiert nach Fleischer/Barz 2012: 209).

3. Analyse der Derivation

Im vorliegenden Beitrag werden deutsche Belege anhand des Korpus aus dem *Roman Beim Häuten der Zwiebel* von Günther Grass bewertet und mit ihren kroatischen Äquivalenten aus der Übersetzung *Dok ljuštīm luk* verglichen. Die Beispiele werden nach der oben dargestellten Verteilung der Varianten *-heit*, *-keit* und *-igkeit* klassifiziert. Zuerst wird der Vorgang des Ableitens im Deutschen und danach das Ergebnis bzw. die Ableitung ermittelt. Als nächstes erfolgt die kontrastive Analyse zwischen den deutschen und kroatischen Belegen, indem zuerst festgestellt wird, ob die Entsprechungen im Kroatischen übereinstimmen, d.h. ob die drei oben genannten Bedingungen für ein Derivat im Kroatischen erfüllt werden. Wenn nicht, erfolgt weitere qualitative und quantitative Analyse der kroatischen Belegen im kontrastiven Vergleich.

3.1. Suffix *-heit*

3.1.1. *-heit* mit einsilbigen Adjektiven

Es folgen Beispielsätze mit den folgenden Korpusbelegen der einsilbigen Adjektive: *wahr+heit*, *dumm+heit*, *schön+heit*, *frei+heit*, *krank+heit*, *sicher+heit*, *neu+heit* und *klar+heit*.

1. Schon ist widerlegt, was jeweils auf Wahrheit bestehen will, denn oft gibt die Lüge oder deren kleine Schwester, die Schummelei, den haltbarsten Teil der Erinnerung ab; [...]. (BHZ, S. 10)³

1a. Već je opovrgnuto ono što želi opstati na istinitosti, jer često baš laž, ili njena mlađa sestra prijevarena, tvori najodrživiji dio osjećanja; [...]. (DLJL, S. 10)⁴

2. Wer sich ungenau erinnert, kommt manchmal dennoch der Wahrheit um Streichholzlänge näher, und sei es auf krummen Wegen. (BHZ, S. 10)

2a. Onaj čije je sjećanje neprecizno, istini će se pokatkad svejedno primaknuti za dužinu šibice bliže, makar i preko stranputica. (DLJL, S. 11)

Das Suffix *-heit* beim Substantiv *Wahrheit* signalisiert die Bedeutung der Eigenschaft und verbindet sich mit dem einsilbigen Adjektiv *wahr* als Basiswort. Die substantivische Ableitung *Wahrheit* wird mit zwei verschiedenen Lexemen im Kroatischen übersetzt, die eigentlich Synonyme sind: *istinitost* und *istina*. *Istina* ist im Kroatischen ein Simplex, wobei *istinitost* eine substantivische Ableitung ist, die als Wortbildung vom Adjektiv *istinit* (= *wahr*) und dem Suffix *-(n)ost* entstanden ist: *istinit*+*-ost* = *istinitost* (*Wahrheit*, *Wahrhaftigkeit*).

Das Substantiv *Wahrheit* erscheint im ganzen Korpus mit 13 Belegen und wird jedes Mal mit dem Simplex *istina* übersetzt, aber mit einer Ausnahme von Substantivbildung im Kroatischen *istinitost*. Das bedeutet, dass es in diesem Falle nur ein übereinstimmendes Beispiel mit der deutschen Ableitung gibt.

³ BHZ: Korpus auf Deutsch: Günther Grass, *Beim Häuten der Zwiebel*

⁴ DLJL: Korpus - die kroatische Übersetzung des Romans *Beim Häuten der Zwiebel: Dok ljuštīm luk* von Günther Grass

3. Prügel habe er von seinem Vater bezogen, als er zu Hause unsere ahnungslose Blödheit verspottet habe. (BHZ, S. 22)

3a. Otac ga je istukao kad se kod kuće rugao našoj neobaviještenosti i gluposti. (DLJL, S. 18)

4. Bei aller erwiesenen Dummheit: Not macht ihn erfinderisch. (BHZ, S. 66)

4a. Uza svu pokazanu glupost, u nuždi on postaje domišljat. (DLJL S. 43)

Die Beispiele (3) und (4) mit den Substantiven *Blödheit* und *Dummheit* signalisieren die Bedeutung der Eigenschaft und das Suffix *-heit* verbindet sich mit den einsilbigen Adjektiven *blöd* und *dumm* als Basiswörter. Das Äquivalent im Kroatischen heißt *glupost*, ebenfalls ein Substantiv, das aus dem einsilbigen Adjektiv *glup*+*-ost* abgeleitet wird. Im ganzen Korpus gibt es 8 Belege mit den Ableitungen *Blödheit* und *Dummheit*, die alle mit dem Kroatischen übereinstimmen.

5. [...] ging ich ins Kino, sah im Tobis-Palast in der Langgasse »Romanze in Moll« und verglich die Schauspielerin Marianne Hoppe mit den gemalten Schönheiten meiner in entschwundenen Jahren geklebten Zigarettenbilder: Damen aus Zeiten der Renaissance boten ihr klares Profil an. (BHZ, S. 109)

5a. [...]odlazio sam u kino, u Tobis-Palastu u Langgasse gledao „Romansu u molu“ i uspoređivao glumicu Marianne Hoppe s naslikanim ljepoticama s cigaretnih slika što sam ih za prohujalih godina skupljao i lijepio: Dame iz razdoblja renesanse nudile su svoj jasan profil. (DLJL, S. 69)

6. Eine Schönheit, so unvergänglich... (BHZ, S. 232)

6a. Njezina ljepota, tako neprolazna... (DLJL S. 140)

Das Suffix *-heit* beim Substantiv *Schönheit* signalisiert eine Eigenschaft und verbindet sich mit dem einsilbigen Adjektiv *schön* als Basiswort. Das Nomen *Schönheit* im Beispiel (5) bezeichnet eigentlich die Frau als *Schönheit* und im (6) die *Schönheit* im Allgemeinen als Abstraktum. Im Kroatischen findet man Übereinstimmung in Bedeutung und Wortbildung – beide Beispiele sind Ableitungen, allerdings mit unterschiedlichen Suffixen verknüpft an das einsilbige Adjektiv: *lijep* (= *schön*) +*-ota* = *ljepota* in (6a) und *lijep* +*-otica* = *ljepotica* in (5a). Insgesamt 10 Belege mit *Schönheit* zeigen Übereinstimmung.

7. Jemand, der für Freiheit, Befreiung stand. (BHZ, S. 127)

7a. Kao netko tko se zalagao za slobodu, za oslobođenje. (DLJL, S. 79)

Die deutsche Ableitung - einsilbiges Adjektiv *frei* verknüpft mit *-heit* entspricht einem Simplex im Kroatischen mit der gleichen Bedeutung *sloboda*. Identische Übersetzung findet man bei allen 11 Belegen mit dem Substantiv *Freiheit*.

Anders ist es beim nächsten Beispiel *Krankheit* – eine Wortbildung aus dem einsilbigen Adjektiv *krank* verknüpft mit *-heit*:

8. [...] *das Gebiß und die Hufe, nicht zuletzt um die Krankheiten des beim Reit- und Spanndienst nützlichen Vierbeiners ging.* (BHZ, S. 201)

8a. [...] *zubalu i papcima, a naravno i o bolestima tog četveronošca, korisnog u jahačkoj i zaprežnoj službi.* (DLJL S. 122)

Die Entsprechung *bolest* – Substantiv mit der gleichen Bedeutung – ist ebenfalls eine Ableitung, die aber aus einem anderen Substantiv *bol* (= r Schmerz) + Suffix *-est* besteht. Noch drei Belege im Korpus haben die gleiche Wortbildung.

3.1.2. *-heit* mit Adjektiven auf *-el*

Zu dieser Gruppe gehören nur wenige Substantive auf *-heit*, wie z. B. Einzelheit:

9. Jede Einzelheit, selbst die Bewaffnung und Geschwindigkeit des englischen Schlachtschiffes *Warspite* in Knoten, war ihm geläufig; (BHZ, S. 20)

9a. Svaka pojedinost bila mu je poznata, čak i naoružanje i brzina u čvorovima engleskog bojnog broda *Warspite*; (DLJL, S. 16)

Die kroatische Entsprechung besteht sowohl aus dem Suffix *-(n)ost* als auch aus dem Präfix *po-*, beide angeknüpft an das Basiswort *jedin(i)*.

3.1.3. *-heit* mit Partizip II

In den folgenden Beispielen erscheint Partizip II statt Adjektiv als Basiswort im Deutschen, während im Kroatischen unterschiedliche Basiswörter vorkommen: Adjektiv und Verb bei den Ableitungen, aber auch Wortgruppen bzw. Nominal- bzw. Subjunktivphrasen bei den nichtübereinstimmenden Fällen.

10. *Das hört sich heimisch an, riecht nach Geborgenheit, doch wurde im Saarland erbärmlicher gehungert als anderswo.* (BHZ, S. 234)

10a. *To podsjeća na dom, miriše na sigurnost, ali u Saarlandu se gladovalo još strašnije nego drugdje.* (DLJL, S.141)

Das deutsche Suffix *-heit* beim Nomen *Geborgenheit* signalisiert die Bedeutung eines Zustands und wird an das Partizip II *geborgen* vom Verb *bergen* angeknüpft. Die kroatische Entsprechung *sigurnost* signalisiert auch einen Zustand, erscheint als adjektivische Ableitung von *siguran* und dem Suffix *-(n)ost*.

Identisches Beispiel ist das folgende: *Verfallenheit* – *opsjednutost*, wobei im Deutschen als Basiswort das Partizip II *-verfallen* - und im Kroatischen das Adjektiv *-opsjednut* – vorkommt:

11. *Erst als ich auf meinen sekundären Hunger hinwies, ihn unheilbar chronisch nannte, mehr noch, meine Verfallenheit an junge Mädchen, reife Frauen, das Weib an sich mit höllischer Lust ausmalte [...]* (BHZ, S. 335)

11a. *Tek kad sa, spomenuo svoju sekundarnu glad, nazvao je neizlječivo kroničnom, štoviš, svoju opsjednutost djevojkama, zrelim ženama, ženom po sebi oslikao sotonsku pohotu [...]* (DLJL, S. 192)

12. Der Vater sei als allabendlicher Hörer des britischen Feindsenders zu Kenntnissen gekommen, die er dem Sohn, bei gestrengem Gebot zur Verschwiegenheit, anvertraut habe. (BHZ, S. 22)

12a. Otac, koji je svaku noć slušao neprijateljski britanski radio, stekao je znanja koja je povjerio sinu uz najstroži zavjet šutnje. (DLJL, S. 18)

Verschwiegen hat als Basis die Partizip II-Form vom Verb (ver)schweigen. Die kroatische Entsprechung des Substantivs *šutnja* ist eine Ableitung, die von dem Verb *šutiti* und dem Suffix -*nja* entstanden ist (*šutiti*-*šut*+*nja*=*šutnja*). *Verschwiegenheit* ist eine Ableitung mit dem Präfix *ver-* und dem Suffix *-heit*.

13. [...], *den wir mit Fragen nach der hörbar verächtlichen Behandlung der »Nigger« in Verlegenheit brachten.* (BHZ, S. 222)

13a. [...], *kojeg smo pitanjima o čujno prezrivom odnosu prema „nigerima“ dovodili u neugodan položaj.* (DLJL, S. 134)

In diesem Beispiel (13 und 13a) gibt es keine Übereinstimmung zwischen den zwei Sprachen, weil das kroatische Äquivalent zum Substantiv *Verlegenheit* keine Ableitung, sondern eine Nominalphrase ist: *neugodan položaj*.

3.1.4. -heit mit Zahlwörtern

In dieser Gruppe geht es um Ableitungen mit den Zahlwörtern als Basiswort: *ein+heit*:

14. Olivetti hielt alles aus: Novellen und Romane, zwischendurch und bei Gelegenheit, wie zur Erholung, Gedichte, dann wieder Es-pede-trockene Wahlkampfreden und - ab neunundachtzig - Reden zur Schnäppchen-Politik der deutschen Einheit. (BHZ, S. 452 und 453)

14a. Olivetti je podnosio sve: novele i romane, naizmjenice i prigodno, kao za oporavak, pjesme, zatim opet suhoparne SPD-ove preizborne govore, a- od osamdesetdevete-i govore o politici jeftino kupljenog njemačkog jedinstva. (DLJL, S. 265)

Das deutsche Suffix *-heit* beim Nomen *Einheit* signalisiert die Bedeutung der Kollektiva und verbindet sich mit dem Zahlwort *eins* als Basiswort. Im Kroatischen wird das Substantiv *Einheit* als *jedinstvo* übersetzt. *Jedinstvo* ist im Kroatischen eine Ableitung, die von einer Zahl

als Basiswort *jed(an)* und dem Suffix *-instvo* entstanden ist, was mit dem deutschen Beispiel übereinstimmend ist.

3.1.5. *-heit* mit substantivischen Simplizia

Das deutsche Suffix *-heit* signalisiert die Bedeutung der Kollektiva und wird an die substantivierten Simplizia verknüpft.

15. Altpruzzische *Gottheiten* wie *Perkun*, *Pikoll* und *Potrimp*, die pommei*ellische Prinzessin *Mestwina*, Fürst *Swantopolk*, noch weiter zurück, [...] (BHZ, S. 104)

15a. Staropruska *božanstva* poput *Perkuna*, *Pikolla* i *Potrimpa*, pomereļijska princeza *Mestwina*, knez *Swantopolk*, pa još dalje [...] (DLJL, S. 66)

Das deutsche Nomen *Gottheiten* ist von dem Substantiv *Gott* und dem Suffix *-heit* entstanden. Im Kroatischen wird *Gottheiten* als *božanstvo* übersetzt. Der Wortbildungsvorgang ist der gleiche wie im Deutschen: Basiswort ist das Substantiv bzw. ein Simplex *Bog*, das mit dem Suffix *-anstvo* verknüpft wird.

3.1.6. *-heit* mit einigen Adjektiven auf *-er*

In diesem Teil werden Beispiele präsentiert, die bei der Wortbildung als Basiswort ein Adjektiv auf *-er* haben und das sind: *minder+heit* und *besonder+heit*. In unserem Korpus war nur *Minderheit* vorhanden.

16. Sobald mir, dem als Sammelbegriff für eine aussterbende *Minderheit* mittlerweile der Titel »Zeitzeuge« anhängt, [...] (BHZ, S. 197)

16a. Čim mi netko, kao osobi označenog skupnim pojmom za *manjinu* u izumiranju zvani „svjedoci vremena“, [...] (DLJL, S. 113)

Das deutsche Suffix *-heit* signalisiert bei diesem Beispiel die Bedeutung der Kollektiva und verbindet sich mit dem Adjektiv *minder* als Basiswort. *Minder* ist ein Adjektiv im Komparativ und zusammen mit dem Suffix *-heit* bildet ein Substantiv *Minderheit*. Im Kroatischen wird auch das Suffix *-na* an das Basiswort – Adjektiv im Komparativ *manji* – geknüpft.

3.2. Suffix *-keit* mit Adjektiven auf: *-ig*, *-sam*, *-lich*, *-bar*

Das deutsche Suffix *-keit* beim Nomen *Alltäglichkeiten* signalisiert die Bedeutung des Zustands und verbindet sich mit dem Adjektiv *alltäglich* als Basis.

17. Während der aus Beständen des Archivs herbeigeschaffte Zeitungsjahrgang neununddreißig durchblättert wird, nehme ich nur flüchtig wahr, was sich im »Danziger Vbrposten« ab Beginn des Krieges an Alltäglichkeiten niedergeschlagen hat. (BHZ, S. 52)

17a. Dok listam novine trideset i devetog godišta, pribavljenog iz arhiva, opažam tek letimice koje su svakodnevne pojave u „Danzinškoj predstraži“ zabilježene od početka rata. (DLJL, S. 35)

Alltätlich ist im Deutschen ein Adjektiv, das vom Substantiv *Alltag* und dem Suffix *-lich* entstanden ist. Im Kroatischen werden *Alltäglichkeiten* als *svakodnevne pojave* übersetzt. *Svakodnevne pojave* ist im Kroatischen eine Wortgruppe bzw. Nominalphrase, die mit der deutschen Ableitung *Alltäglichkeiten* nicht übereinstimmend ist.

18. Und als ich Anfang der achtziger Jahre mit der Niederschrift der Reiseerzählung »Kopfgeburten oder Die Deutschen sterben aus« die Enthaltsamkeit kinderloser Selbstverwirklicher und deren bis heutzutage zelebrierten Ego-kult. (BHZ, S. 55)

18a. A kad sam početkom osamdesetih godina posanjem putopisa „Porodi iz glave ili Nijemci izumiru“ predvidio uzdržljivost samoostvarenja bez djece i njihov do danas slavljén ego-kult. (DLJL, S. 37)

Im Beispiel (18) beim Nomen *Enthaltsamkeit* signalisiert das deutsche Suffix *-keit* die Bedeutung des Zustands und verbindet sich mit dem Adjektiv *enthaltsam* als Basiswort. Im Kroatischen wird das deutsche Substantiv *Enthaltsamkeit* als *uzdržljivost* übersetzt. *Uzdržljivost* ist im Kroatischen ein Substantiv, das von dem Adjektiv *uzdržljiv* und dem Suffix *-ost* entstanden ist.

19. [...] als deren Folgen die Dauerkrise im Rentensystem und die Odnis anhaltend gepflegter Zweisamkeit vorwegnahm, half mir ihre exotische Geschichte »Liebe und Tod auf Bali« beim Auspinseln melodramatischer Hintergrundbilder. (BHZ, S. 55)

19a. [...] a kao posljedicu trajnu krizu u mirovinskom sustavu, kao i ispraznost trajno njegovana života udvoje, njena egzotična priča „Ljubav na Baliju“ pomagala mi je pri oslikavanju melodramatskih pozadinskih slika. (DLJL, S. 37)

Beim Nomen *Zweisamkeit* signalisiert das deutsche Suffix *-keit* die Bedeutung der Kollektiva und verbindet sich mit dem Adjektiv *zweisam* als Basiswort. Das deutsche Substantiv *Zweisamkeit* wird im Kroatischen als *života u dvoje* übersetzt. Die kroatische Entsprechung ist eine Wortgruppe und keine Wortbildung.

3.3. Suffix -igkeit mit Adjektiven auf -haft und -los

Im Beispiel (20) beim Nomen Ernsthaftigkeit signalisiert das deutsche Suffix -igkeit die Bedeutung der Eigenschaft und verbindet sich mit dem Adjektiv ernsthaft als Basiswort (vom Adjektiv ernst, der Endung -haft und dem Suffix -igkeit entstand - Ernsthaftigkeit).

20. [...] *bemängelte aber die »insgesamt fehlende Ernsthaftigkeit«, die, wie er meinte, den »schicksalsschweren Prüfungen des Vaterlandes« angemessen sei.* (BHZ, S. 111)

20a. [...] *ali prigovarao mi je zbog „sveukupno nedostatne ozbiljnosti“, koja bi, kako je smatrao, trebala biti primjerena „teškim sudbinskim iskušenjima domovine“.* (DLJL, S. 70)

Das deutsche Substantiv Ernsthaftigkeit wird im Kroatischen als ozbiljnost übersetzt. Ozbiljnost ist im Kroatischen ein Substantiv, das vom Adjektiv ozbiljan und dem Suffix -(n)ost entstanden ist (ozbiljan+nost=ozbiljnost).

Der gleiche Wortbildungsvorgang wie bei (20 und 20a) ist bei den nächsten Beispielen zu verzeichnen: *Harmlosigkeit* – *bezopasnost* (21, 21a) und *Arbeitslosigkeit* – *nezaposlenost* (22, 22a):

21. [...] *es habe der amerikanische Geheimdienst CIA aus politischem Kalkül die gegenstandslose und informell genannte Malerei ihrer dekorativen Harmlosigkeit wegen gefördert, [...]* (BHZ, S. 424)

21a. [...] *arhivisti su tvrdili da je američka tajna služba CIA iz političke apstraktno i takozvano neformalno slikarstvo zbog njihove dekorativne bezopasnosti, [...]* (DLJL, S. 248)

22. Die Bilanz einer Geschäftsfrau, die Grund hat, sich Sorgen um ihren Laden zu machen; wohl auch der Spiegel der allgemeinen Wirtschaftslage bei zunehmender Arbeitslosigkeit. (BHZ, S. 30)

22a. Bilanca poslovne žene koja ima razloga brinuti za svoju trgovinu; a vjerojatno i zrcalo općeg gospodarskog stanja naočigled rastuće nezaposlenosti. (DLJL, S. 22)

Zum Schluss folgen zwei Ableitungen mit dem Suffix -igkeit, die einer Wortgruppe im Kroatischen entsprechen:

23. *Tatsache bleibt, daß mir der Obergefreite mit immeiiiiin?? möglichem Holzbein, der im Göttinger Wartesaal neben mir gesessen hatte, angesichts meiner Ortlosigkeit - und kaum in Hannover angekommen.* (BHZ, S. 250)

23a. *Činjenica je da me kaplar koji je ipak imao drvenu nogu i sjedio pokraj mene u čekaonici goettingenskog kolodvora, s obzirom na moj gubitak prebivališta čim smo stigli u Hannover.* (DLJL, S. 150)

Beim Nomen *Ortlosigkeit* verbindet sich das deutsche Suffix *-igkeit* mit dem Adjektiv *ortlos* als Basiswort (*Ort+los+igkeit=Ortlosigkeit*). Im Kroatischen wird das deutsche Substantiv mit der Wortgruppe *gubitak prebivališta* übersetzt.

24. Kann es sein, daß sich mein Leid nur mit der mir deutlich anhängenden Eltern- und Heimatlosigkeit verkleidet hat? (BHZ, S. 232)

24a. Je li moguće da se moja patnja samo zaodjenula u gubitak roditelja i domovine što me snašlo? (DLJL, S. 140)

Beim Nomen *Eltern- und Heimatlosigkeit* verbindet sich das deutsche Suffix *-igkeit* mit dem Adjektiv *elternlos/heimatlos* als Basiswort (*Heimat/Eltern+los+igkeit=Heimatlosigkeit oder Elternlosigkeit*). Im Kroatischen werden die deutschen Wortbildungen als eine Wortgruppe bzw. Nominalphrase *gubitak roditelja i domovine* übersetzt.

4. Schlussfolgerung

Im Korpus wurden insgesamt 55 verschiedene Beispiele mit dem Suffix *-heit*, (*-keit/-igkeit*) gefunden (ca. 48%) und ca. 130 wiederholte Beispiele mit dem gleichen Übersetzungsäquivalent und nur wenige Beispiele mit dem unterschiedlichen Übersetzungsäquivalent.

Die häufigsten Wiederholungen gab es bei den Substantiva *Kindheit*, *Wahrheit*, *Gelegenheit*, *Vergangenheit*, *Abwesenheit*, *Dummheit*, *Schönheit*, *Gewohnheit*, *Freiheit*.

Die häufigsten kroatischen Entsprechungen zu dem Suffix *-heit* und seinen Varianten sind die kroatischen Suffixe- (*n*)*ost*, *-ost*, *-stvo*, *-štva*, *-stva*, *-ima*, dann die Simplicia und manchmal Nominalphrase oder Wortgruppe, wenn die zwei Sprachen nicht übereinstimmen.

Literatur:

1. Busch/Stenschke (2008): *Germanistische Linguistik*. Tübingen. Gunter Narr Verlag.
2. Babić, Stjepan (1991): *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb. Globus.
3. Barić, Eugenija (1995): *Hrvatska gramatika*. Zagreb. Školska knjiga
4. Čedić, Ibrahim (2001): *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo. Institut za jezik
5. Duden, Band 4 (1995): *Die Grammatik der dt. Gegenwartssprache*. Duden Verlag
6. Eichinger, Ludwig (2000): *Deutsche Wortbildung*. Tübingen. Gunter Narr Verlag.
7. Erben, Johannes (2006): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. Berlin. Erich Schmidt Verlag.
8. Fleischer/Barz (2012): *Wortbildung der dt. Gegenwartssprache*. Tübingen. De Gruyter.
9. Jahić, Dževad (2000): *Gramatika bosanskog jezika*. Zenica. Dom štampe.
10. Jahić, Dževad (2012): *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo. Ljiljan.
11. Katičić, Radoslav (1991): *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb. Globus.
12. Pranjković, Ivo (2005): *Sintaksa hrvatskog jezika*. Zagreb. Školska knjiga.
13. Silić/Pranjković (2005): *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb. Školska knjiga.

14. Talanga, Tomislav (2013): *Einführung in die Wortbildung der deutschen Sprache*. Osijek.
15. Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera.
16. Žepić, Stanko (1986): *Tvorba imenica u njemačkom i hrvatskom ili srpskom jeziku*. Zagreb. Zavod za lingvistiku filozofskog fakulteta.

Quellen:

1. Grass, Günther (2006): *Beim Häuten der Zwiebel*. München. Dt. Taschenbuch Verlag.
2. Grass, Günther (2006): *Dok ljuštim luk*. Zagreb. Tridvajedan Historijska čitanka M. Jergovića.

WORD FORMATION OF NOUNS WITH THE SUFFIX *-HEIT* (*-KEIT* / *-IGKEIT*) AND THEIR COUNTERPARTS IN CROATIAN

Summary

Within the framework of word formation theory this article describes the process of derivation and the resulting derivatives by using the category of nouns with the suffix *-heit* with variants *-keit* and *-igkeit*, e.g.: *wahr* + *-heit* → *e Wahrheit*, *dunkel* + *heit* → *e Dunkelheit*, *verlegen* + *-heit* → *e Verlegenheit* etc. This suffix is very productive in German for the formation of new forms. The Croatian equivalents of this derivative can be divided into three groups: derivatives with the most common suffix *-(n)ost*, simplexes and word groups., e.g.: *Wahrheit* = *istinitost*, *istina*, *Dunkelheit* = *mrak*, *Verlegenheit* = *neugodan položaj*.. The aim of the contrastive analyses was to find out how compatible the two languages are in this word formation process, especially with regard to a strong inclination towards word formation in German.

Key words: word formation, derivative, derivation, suffixes, contrastive analysis, simplex, nouns

TURKOLOGIJA

Dr. sc. Edina Solak

Dr. sc. Mirza Bašić

MORFOLOŠKA I SEMANTIČKA OBILJEŽJA ZAMJENICA I BROJEVA KOJI SE UPOTREBLJAVAJU U PRIDJEVSKOJ FUNKCIJI U DJELU *DÎVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK*

Sažetak

Primarni cilj rada jeste analizirati upotrebu zamjenica i brojeva u pridjevskoj funkciji u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*. S obzirom na to da se analiza temelji na konkretnim kontekstualnim primjerima iz enciklopedijskoga djela koje sadrži sve osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeću, rad bi trebao doprinijeti boljem spoznavanju i razumijevanju gramatičke i značenjske strukture turskoga jezika iz dijahronijske perspektive. Zapravo, rezultati dobijeni u analizi trebali bi doprinijeti boljem razumijevanju i spoznavanju temeljnih morfoloških i semantičkih obilježja zamjenica i brojeva u turskome jeziku. U analizi se posebna pažnja posvećuje gramatičkim i značenjskim strukturama zamjenica i brojeva koji se koriste u pridjevskoj funkciji.

Ključne riječi: zamjenice, brojevi, pridjevska funkcija, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, morfološka obilježja, semantička obilježja

Uvod

Zamjenice predstavljaju riječi kojima se upućuje na lica, predmete i ideje, riječi kojima se, također, postavljaju pitanja i kojima se uopćava nešto. Prema svojoj strukturi zamjenice se u turskome jeziku klasificiraju na: lične (*kişi zamirleri*), pokazne (*işaret zamirleri*), upitne (*soru zamirleri*), neodređene (*belgisiz zamirler*) i prisvojno-povratne zamjenice (*dönüşlülük zamiri*). Zamjenice se mogu upotrebljavati u imeničkoj i pridjevskoj funkciji (v. Korkmaz 2009: 399–405).

Brojevi su riječi kojima se označava određena količina ili redosljed, a mogu se upotrebljavati i u pridjevskoj funkciji (v. Čaušević 1996: 171). U ovome se radu analizira upotreba zamjenica i brojeva u pridjevskoj funkciji u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk*. U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* autora Mahmuda Kaşgarija objedinjuju se sve osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeća. Navedena studija definira se kao enciklopedijsko filološko djelo koje se smatra zajedničkim jezičkim blagom svih turkijskih naroda. Stoga je djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* vrlo važno i za proučavanje gramatičke i značenjske strukture turskoga jezika iz dijahronijske perspektive (v. Akar 2005: 145–148; Nametak 2013: 39–46; Solak–Bašić 2020: 77–78). Dakle, u ovome se radu, na temelju konkretnih kontekstualnih primjera iz enciklopedijskoga filološkog djela koje objedinjuje osobitosti turkijskih jezika u 11. stoljeću, analiziraju morfološka i semantička obilježja zamjenica i brojeva koji se koriste u pridjevskoj funkciji. Ovakva analiza trebala bi dati doprinos

boljem spoznavanju i razumijevanju gramatičke i značenjske strukture turskoga jezika iz dijahronijske perspektive. Kao temeljni izvori za analizu koriste se prvi i treći tom prijevoda djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* koje je priredio Besim Atalay. Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način i ženski i muški rod bez obzira na to da li se navode u ženskome ili muškome rodu. Autori rada potpisuju sve prijevode na bosanski jezik.

Pokazne zamjenice u pridjevskoj funkciji

Pokazne zamjenice jesu zamjenice kojima se ukazuje na lice ili predmet i kojima se upućuje na udaljenost toga lica ili predmeta od učesnikâ interakcije. U turskim jezicima pokazne zamjenice mogu imati imeničku i pridjevsku funkciju. Kada imaju pridjevsku funkciju, one se u turskim jezicima svrstavaju u skupinu pokaznih pridjeva, odnosno u skupinu pokaznih zamjenica u pridjevskoj funkciji (*işaret sıfatları*) (v. Korkmaz 2009: 385–387).

(1) *bu*: *Bu. bu er = bu adam.* (Atalay 1986: 206) / *bu*: *ovaj. Ovaj* čovjek.

(2) *ol*: *Bu da, o, ol, şol anlamına gelir. ol er = o adam.* (Atalay 1985: 37) / *ol*: *Može imati i značenje onaj, ona, ono. Onaj* čovjek.

(3) *ajun*: *Açın, dünya. bu ajun = bu dünya, ol ajun = o dünya, ahiret. Çigilcedir.* (Atalay 1985: 77) / *ajun*: *svijet. Ovaj svijet, onaj svijet, ahiret. Čigilski jezik.*

U primjeru (1) pojašnjava se značenjska struktura pokazne zamjenice *bu* (*ovaj, ova, ovo*) u pridjevskoj funkciji te se navodi sintagma *bu er* (*ovaj čovjek*), u kojoj ova pokazna zamjenica ima pridjevsku funkciju jer stoji ispred imenice *er* (*čovjek, junak, vitez*) i opisuje njeno svojstvo. S druge strane, u primjeru (2) objašnjava se značenjska struktura pokazne zamjenice *ol* (*onaj, ona, ono*) u pridjevskoj funkciji te se navodi sintagma *ol er* (*onaj čovjek*), u kojoj navedena pokazna zamjenica ima pridjevsku funkciju zato što stoji ispred imenice *er* (*čovjek, junak, vitez*) i opisuje njeno svojstvo. U primjeru (3) objašnjava se značenjska struktura imenice *ajun* (*svijet*), a navode se sintagme *bu ajun* (*ovaj svijet*) i *ol ajun* (*onaj svijet*), u kojima pokazne zamjenice *bu* (*ovaj, ova, ovo*) i *ol* (*onaj, ona, ono*) imaju pridjevsku funkciju jer stoje ispred imenice *ajun* (*svijet*) i opisuju njeno svojstvo.

Upitne zamjenice u pridjevskoj funkciji

Upitne zamjenice jesu zamjenice kojima se postavljaju pitanja. Kada imaju pridjevsku funkciju, one se u turskim jezicima uvrštavaju u skupinu upitnih pridjeva, odnosno u skupinu upitnih zamjenica u pridjevskoj funkciji (*soru sıfatları*) (v. Gencan 1979: 179).

(4) *ış*: *İş. ne işin bar = ne işin var.* (Atalay 1985: 47) / *ış*: *posao, aktivnost. Kakvoga posla imaš?*

(5) *kaç*: *Kaç. Sayı soran bir edat. kaç yarmak berdi = kaç para verdi.* (Atalay 1985: 321) / *kaç*: *koliko, riječca kojom se pita za brojnost i količinu. Koliko je novca dao?*

(6) *neçe*: *Kaç anlamına bir kelime. neçe yarmak berdi = kaç para verdin.* (Atalay 1986: 220) / *neçe*: *leksema koja ima značenje koliko. Koliko si novca dao?*

(7) *kanu*: *kanu kişi = hangi adam.* (Atalay 1986: 237) / *kanu*: *koji. Koji čovjek?*

U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* evidentira se upotreba upitnih zamjenica *ne (kakav)*, *kaç (koliki)*, *neçe (koliki)* i *kanu (koji)* u pridjevskoj funkciji. U primjeru (4) izražava se značenjska struktura lekseme *ış (posao, aktivnost, dužnost, zadatak)*, a navodi se rečenica u kojoj sintagma *ne işiñ (kakav tvoj posao)* ima funkciju subjekatske sintagme. Primjećuje se da u ovoj sintagmi upitna zamjenica *ne (kakav)* ima funkciju atributskoga člana, što ukazuje na činjenicu da se upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (5) iskazuje se značenjska struktura lekseme *kaç (koliki)*, a navodi se rečenica u kojoj sintagma *kaç yarmak (koliko novca)* obavlja funkciju objekatske sintagme. Uočava se da se u ovoj sintagmi upitna zamjenica *kaç (koliki)* upotrebljava u pridjevskoj funkciji te da obavlja funkciju atributskoga člana sintagme. U primjeru (6) opisuje se značenjska struktura lekseme *neçe (koliki)*, a navodi se rečenica u kojoj sintagma *neçe yarmak (koliko novca)* ima funkciju objekatske sintagme. Može se vidjeti da u ovoj sintagmi upitna zamjenica *neçe (koliki)* ima funkciju atributskoga člana, što pokazuje da se upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (7) ispoljava se značenjska struktura lekseme *kanu (koji)*, a navodi se sintagma *kanu kişi (koji čovjek)*, u kojoj se upitna zamjenica *kanu (koji)* upotrebljava u pridjevskoj funkciji obavljajući funkciju atributskoga člana sintagme.

Neodređene zamjenice u pridjevskoj funkciji

Neodređene zamjenice upućuju na neodređeni broj lica, predmeta ili pojava. Kada se upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji, one se u turskim jezicima klasificiraju u skupinu neodređenih pridjeva, odnosno u skupinu neodređenih zamjenica u pridjevskoj funkciji (*belgisiz sıfatlar*) (v. Banguoğlu 2011: 352–353).

(8) *ulas: ulas köz = sarhoş gibi süzgün ve yakışıklı olan göz. Şu parçada da gelmiştir:*

Bulnar mini ulas köz

Kara meñiz kızıl yüz

*Andın tamar **tükel** tüz*

Bulnap yana ol kaçar (Atalay 1985: 59–60)

ulas: pospan. Pospane oči, privlačne i pospane oči kao da su opijene. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Oči su mu pospane i očaravajuće privlačne

Crn mu je ten, a obrazi rumene boje srdačne

***Svaki** djelić tog lica ljepote beskonačne*

Zarobi me i pobjegne poput tmine oblačne

(9) *öküş: Çok. **öküş** neñ = çok nesne. (Atalay 1985: 62) / öküş: mnogo. **Mnogo** predmeta.*

(10) *ökil: Çok. Kıpçakça. **ökil** kişi = çok kişiler. (Atalay 1985: 74) / ökil: mnogo. Kıpčacki jezik. **Mnogo** ljudi, **mnogo** osoba.*

(11) *kılıç: Kılıç. Şu parçada dahi gelmiştir:*

Eren alpi okıştılar

Kıvrır közin bakıştılar

***Kamuğ** tolmun tokıştılar*

Kılıç kınka kuçün sığdı (Atalay 1985: 359)

kılıç: mač. Spominje se i u sljedećim stihovima:

Junaci su se međusobno na megdan pozvali

Pa su se bijesnim pogledima gledali

*Zatim su se **svim raspoloživim** oružjem udarali*

A mačevi su im potpuno krvavi ostali

(12) telim: Çok. **telim** yarmak = **çok** para. (Atalay 1985: 397) / telim: mnogo. **Mnogo** novca, **puno** para.

(13) kulavuz: Kılavuz. *Şu savda dahi gelmiştir: **kalin** kaz kulavuzsuz bolmas = **çok** kaz, kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz. Bu sav, işlerinde kendisinden daha bilgili bir kişiye uymakla emrolunan kimse için söylenir.* (Atalay 1985: 487) / kulavuz: vodič, vođa. *Spominje se i u sljedećoj izreci: **Mnogo** guski bez vođe ne može biti roj. Ova se izreka govori onome ko se savjetuje da slijedi nekoga kompetentnijeg od sebe.*

(14) yaguşdı: Yaklaştı. **bir** neñ birge yaguşdı = **bir** nesne bir nesneye yaklaştı. (Atalay 1986: 73) / yaguşdı: približavati se, približiti se. *Približio se. **Jedan** predmet približio se drugome.*

(15) büte: Çok anlamına bir kelime. *men añar **büte** yarmak berdim = ben ona **çok** para verdim.* (Atalay 1986: 217) / büte: riječ koja ima značenje mnogo. *Ja sam mu dao **mnogo** novca.*

U enciklopedijskome djelu Mahmuda Kaşgarija bilježi se upotreba neodređenih zamjenica *tükel* (svako), *öküş* (mnogo), *ökil* (mnogo), *kamuğ* (svako), *telim* (mnogo), *kalin* (mnogo), *bir* (*jedan*, *neki*) i *büte* (mnogo) u pridjevskoj funkciji. U primjeru (8) govori se o značenju lekseme *ulas* (*pospan*), a navode se stihovi u kojima se koristi sintagma *tükel tüz* (*svaki dio*, *svaki komad*), u kojoj neodređena zamjenica *tükel* (svako) ima pridjevsku funkciju jer je atributski član sintagme. U primjeru (9) izražava se značenjska struktura lekseme *öküş* (mnogo), a navodi se sintagma *öküş neñ* (*mnogo predmeta*), u kojoj je neodređena zamjenica *öküş* (mnogo) atributski član, što pokazuje da se ona upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (10) objašnjava se značenjska struktura lekseme *ökil* (mnogo), za koju se navodi da se koristi u kipčaćkome jeziku, a navodi se sintagma *ökil kişi* (*mnogo ljudi*, *mnogo osoba*), u kojoj neodređena zamjenica *ökil* (mnogo) ima funkciju atributskoga člana, što ukazuje na činjenicu da se ona upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (11) pojašnjava se značenjska struktura lekseme *kılıç* (*mač*), a navode se stihovi u kojima se evidentira sintagma *kamuğ tolum* (*sve oružje*), u kojoj se neodređena zamjenica *kamuğ* (svako) upotrebljava u pridjevskoj funkciji jer obavlja funkciju atributskoga člana sintagme. U primjeru (12) govori se o značenju lekseme *telim* (mnogo), a navodi se sintagma *telim yarmak* (*mnogo novca*), u kojoj neodređena zamjenica *telim* (mnogo) obavlja funkciju atributskoga člana, što znači da se upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (13) opisuje se značenjska struktura lekseme *kulavuz* (*vodič*, *vođa*), a navodi se izreka u kojoj se bilježi sintagma *kalin kaz* (*mnogo guski*), u kojoj je atributski član neodređena zamjenica *kalin* (mnogo), koja se u navedenoj sintagmi upotrebljava u pridjevskoj funkciji. U primjeru (14) pojašnjava se značenjska struktura glagola *yaguşmak* (*približavati se* / *približiti se*), a navodi se rečenica u kojoj funkciju subjekatske sintagme ima sintagma *bir neñ*

(*jedan predmet, neki predmet*), u kojoj se neodređena zamjenica *bir* (*jedan, neki*) upotrebljava u pridjevskoj funkciji jer je atributski član sintagme. U primjeru (15) objašnjava se značenjska struktura lekseme *büte* (*mnogo*), a navodi se rečenica u kojoj funkciju objekatske sintagme obavlja sintagma *büte yarmak* (*mnogo novca*), u kojoj je atributski član neodređena zamjenica *büte* (*mnogo*), koja se upotrebljava u pridjevskoj funkciji.

Brojevi u pridjevskoj funkciji

Brojevi su riječi kojima se označava određena količina ili redoslijed. Dakle, brojevima se označava određena količina jedinki, ali se njima može ukazivati i na to koji je po redu pojam koji se imenuje imenskom riječu uz koju broj stoji (v. Ediskun 1999: 134). U djelu *Dîvânü Lügâti 't-Türk* evidentira se upotreba glavnih, rednih i razlomačkih brojeva u pridjevskoj funkciji.

Glavni brojevi u pridjevskoj funkciji

Glavni brojevi jesu riječi kojima se označava određena količina jedinki. Kada se upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji, glavni brojevi označavaju određenu količinu pojma imenovanoga imenskom riječi uz koju stoje. Kada imaju pridjevsku funkciju, u turskim se jezicima definiraju kao glavni brojevi u pridjevskoj funkciji (*asıl sayı sıfatları*) (v. Deny 1941: 48).

(16) üç: Üç; *ikiden sonra gelen sayı. üç yarmak = üç para.* (Atalay 1985: 35) / üç: tri. Broj nakon broja dva. **Tri** pare.

(17) dört: Dört. **dört** yarmak = **dört** para. (Atalay 1985: 341) / dört: četiri. **Çetiri** pare.

(18) yetti: Yedi, *sayıda yedi. yetti kat kök = yedi kat gök.* (Atalay 1986: 27) / yetti: sedam, glavni broj sedam. **Sedam** kata nebesa.

(19) ottuz: **ottuz** yarmak = **otuz** para. (Atalay 1985: 142) / ottuz: trideset. **Trideset** para.

(20) elliğ: **elliğ** yarmak = **elli** para. (Atalay 1985: 143) / elliğ: pedeset. **Pedeset** para.

U primjerima (16), (17), (18), (19) i (20) iskazuju se značenjske strukture glavnih brojeva üç (*tri*), dört (*četiri*), yetti (*sedam*), ottuz (*trideset*) i elliğ (*pedeset*), a u okviru iskazivanja značenjskih struktura ovih glavnih brojeva navode se sintagme u kojima se oni upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji. U primjerima (16), (17), (19) i (20) izražavaju se značenjske strukture glavnih brojeva üç (*tri*), dört (*četiri*), ottuz (*trideset*) i elliğ (*pedeset*), a navode se sintagme üç yarmak (*tri pare*), dört yarmak (*četiri pare*), ottuz yarmak (*trideset para*) i elliğ yarmak (*pedeset para*), u kojima se glavnim brojevima označava određena količina pojma imenovanoga imenicom yarmak (*novac, pare*), koja ima funkciju upravnoga člana navedenih sintagmi. S druge strane, u primjeru (18) ispoljava se značenjska struktura glavnoga broja yetti (*sedam*), a navodi se sintagma yetti kat (*sedam kata*), u kojoj se glavnim brojem ukazuje na određenu količinu pojma označenoga imenicom kat (*sprat, kat*) uz koju glavni broj stoji.

Redni brojevi u pridjevskoj funkciji

Redni brojevi jesu riječi kojima se označava niz ili redoslijed. Kada se upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji, redni brojevi ukazuje na činjenicu koji je po redu pojam koji se označava imenskom riječi uz koju redni broj stoji. Kada imaju pridjevsku funkciju, u turskim se jezicima uvrštavaju u skupinu rednih brojeva u pridjevskoj funkciji (*sıra sayı sıfatları*) (v. Emre 1945: 13; Čaušević 1996: 181–182).

(21) *birinç: birinç ney* = *birinci şey*. (Atalay 1986: 373) / *birinç: prvi. Prva stvar*.

(22) *ikinç: ikinç ney* = *ikinci nesne*. (Atalay 1986: 449) / *ikinç: drugi. Druga stvar*.

(23) *onunç: onunç yarmak* = *onuncu para*. (Atalay 1985: 133) / *onunç: deseti. Deseta para*.

U primjerima (21), (22) i (23) opisuju se značenjske strukture rednih brojeva *birinç* (*prvi*), *ikinç* (*drugi*) i *onunç* (*deseti*), a prilikom iskazivanja značenjskih struktura ovih rednih brojeva navode se sintagme u kojima se oni upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji. U primjerima (21) i (22) govori se o značenjskoj strukturi rednih brojeva *birinç* (*prvi*) i *ikinç* (*drugi*), a navode se sintagme *birinç ney* (*prva stvar*) i *ikinç ney* (*druga stvar*), u kojima se rednim brojevima ukazuje na činjenicu koji je po redu pojam označen leksemom *ney* (*stvar, predmet, objekt*), koja obavlja funkciju upravnoga člana navedenih sintagmi. U primjeru (23) opisuje se značenjska struktura rednoga broja *onunç* (*deseti*), a navodi se sintagma *onunç yarmak* (*deseta para*), u kojoj se rednim brojem označava koji je po redu pojam imenovan imenicom *yarmak* (*novac, pare*) uz koju redni broj stoji.

U primjerima (21), (22) i (23) primjećuje se da se redni brojevi *birinç* (*prvi*), *ikinç* (*drugi*) i *onunç* (*deseti*) izvode dodavanjem sufiksa *-(I)nç* na korijen glavnih brojeva *bir* (*jedan*), *iki* (*dva*) i *on* (*deset*) (v. Nalbant 2008: 176).

Razlomački brojevi u pridjevskoj funkciji

Razlomački brojevi jesu riječi kojima se označava određeni dio cjeline. Kada se upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji, razlomački brojevi označavaju određeni dio pojma koji se imenuje imenskom riječi uz koju stoje. Kada imaju pridjevsku funkciju, razlomački se brojevi uvrštavaju u skupinu razlomačkih brojeva u pridjevskoj funkciji (*kesir sayı sıfatları*) (v. Toparlı–Karataş–Vural 1994: 79).

(24) *bıçuk: Kesik şey, kesilmiş, parçalanmış, her nesnenin yarısı. bıçuk yarmak* = *paranın yarısı*. (Atalay 1985: 377) / *bıçuk: nešto što je prepolovljeno, raspolovljeno, polovina svakoga predmeta. Pola para, polovina novca*.

U primjeru (24) pojašnjava se značenjska struktura leksema *bıçuk* (*polovina*), a navodi se sintagma *bıçuk yarmak* (*polovina novca*), u kojoj se leksema *bıçuk* (*polovica*) upotrebljava kao razlomački broj u pridjevskoj funkciji jer označava dio pojma imenovanoga imenicom *yarmak* (*novac, pare*), koja ima funkciju upravnoga člana sintagme.

Zaključak

U radu su analizirane gramatičke i značenjske strukture zamjenica i brojeva koji se upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji u djelu *Dîvânü Lügâtî't-Türk*. Analiza konkretnih kontekstualnih primjera pokazala je da se pokazne, upitne i neodređene zamjenice upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji u djelu *Dîvânü Lügâtî't-Türk*. U analizi se moglo vidjeti da se pokazne zamjenice *bu* (ovaj, ova, ovo) i *ol* (onaj, ona, ono) upotrebljavaju u pridjevskoj funkciji. Kada se govori o upitnim zamjenicama, evidentirana je upotreba upitnih zamjenica *ne* (kakav), *kaç* (koliki), *neçe* (koliki) i *kanu* (koji) u pridjevskoj funkciji. Pored toga, zabilježena je i upotreba neodređenih zamjenica *tükel* (svako), *öküş* (mnogo), *ökil* (mnogo), *kamuğ* (svako), *telim* (mnogo), *kalın* (mnogo), *bir* (jedan, neki) i *büte* (mnogo) u pridjevskoj funkciji. Analiza je pokazala da se glavni, redni i razlomački brojevi koriste u pridjevskoj funkciji u enciklopedijskome djelu *Dîvânü Lügâtî't-Türk*. Kada su u pitanju glavni brojevi, u analizi se moglo primijetiti da se glavni brojevi *üç* (tri), *tört* (četiri), *ottuz* (trideset) i *elliğ* (pedeset) koriste u pridjevskoj funkciji. U analizi je evidentirana i upotreba rednih brojeva *birinç* (prvi), *ikinç* (drugi) i *onunç* (deseti) u pridjevskoj funkciji. Analiza je, također, pokazala da se redni brojevi *birinç* (prvi), *ikinç* (drugi) i *onunç* (deseti) deriviraju dodavanjem sufiksa *-(İ)nç* na korijen glavnih brojeva *bir* (jedan), *iki* (dva) i *on* (deset). I na kraju, zabilježena je upotreba razlomačkoga broja *bıçuk* (polovica) u pridjevskoj funkciji. Rezultati dobijeni u ovoj analizi mogu doprinijeti boljem razumijevanju i spoznavanju gramatičke i značenjske strukture turskoga jezika iz dijahronijske perspektive. Zapravo, rezultati dobijeni u ovoj analizi mogu poslužiti kao dobar temelj i dobro polazište za daljnja istraživanja gramatičke i značenjske strukture turskoga jezika iz dijahronijske perspektive.

Izvori:

1. Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lügâtî't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
2. Atalay, Besim (1986), *Dîvânü Lügâtî't-Türk Tercümesi III*, Cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Literatura:

1. Akar, Ali (2005), *Türk Dili Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
2. Banguoğlu, Tahsin (2011), *Türkçenin Grameri*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
3. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
4. Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çeviren: Ali Ulvi Elöve, Maarif Vekâlet Yayınları, İstanbul.
5. Ediskun, Haydar (1999), *Türk Dilbilgisi*, 6. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
6. Emre, Ahmet Cevat (1945), *Türk Dilbilgisi: Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Üzerine Gramer Denemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

7. Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
8. Korkmaz, Zeynep (2009), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
9. Nalbant, Mehmet Vefa (2008), *Dîvânü Lügâti't-Türk Grameri-1 İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.
10. Nametak, Fehim (2013), *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut, Sarajevo.
11. Solak, Edina, Mirza Bašić (2020), "Gramatičke i značenjske strukture denominalnoga derivacijskog sufiksa –lk u djelu Dîvânü Lügâti't-Türk", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica, 77–82.
12. Toparlı, Recep, Turan Karataş, Hanifi Vural (1994), *Türk Dili*, Seyran Yayınları, Sivas.

MORPHOLOGICAL AND SEMANTICAL CHARACTERISTICS OF PRONOUNS AND NUMBERS FUNCTIONING AS ADJECTIVES IN *DÎVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK*

Summary

The primary objective of this paper is to analyze the use of pronouns and numbers as adjectives in Dîvânü Lügâti't-Türk. Considering that the analysis is based on concrete contextual examples from this encyclopedia which encompasses all the features of Turkic languages in the 11th century, this paper should contribute to better understanding and knowledge of grammatical and semantical structure of Turkish language from a diachronic perspective. Actually, the results obtained from the analysis should contribute to better knowledge and understanding of fundamental morphological and semantic characteristics of pronouns and numbers in Turkish language. The analysis pays special attention to grammatical and semantical structures of pronouns and number functioning as adjectives.

Key words: pronouns, numbers, functions of adjectives, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, morphological characteristics, semantic characteristics

KULTUROLOGIJA

Dr. sc. Faruk Kozić

PANDEMIJA – DEMOKRATIJA I LJUDSKA PRAVA

Sažetak

*Iznenadna pojava koronavirusa i pandemije uticali su neočekivano i snažno na promjene u svijetu. Naglo širenje virusa i nastanak novih sojeva alfa, beta, gama i delta usporili su razvoj i ugrozili ljudsku civilizaciju. Delta i **lambda** sojevi izazvali su nove strahove kod ljudi, jer se brže šire i prenose na ljude. Napravljene su brojne vakcine i utvrđena njihova efikasnost. Bogate zemlje su kupile skoro sve vakcine. Siromašne zemlje i zemlje u razvoju i tranziciji su čekale da dobiju donacije. U razvijenim državama stanovništvo se zasitilo vakcinacije, pa su višak vakcina zbog isticanja roka upotrebe, donirali nerazvijenim zemljama ili bacili. Nepovjerenje u nastanak virusa je ostalo. Brojne teorije zavjere i sumničenja ostavile su u javnosti traga. Pojavila se sumnja u nastanak virusa i vakcine. Širom svijeta održani su brojni protesti. Ugrožena je demokratija i brojna ljudska prava građana. Demokratija je opstala, ali je prošla kroz tešku fazu preživljavanja i stabilizacije.*

Ključne riječi: delta-soj, lambda-soj, zaključavanje, vladavina prava, nezavisnost pravosuđa, sloboda medija, korupcija, nejednakost, siromaštvo, bogataši, korona, vakcinacija, slobode...

Uvod

Pandemija koronavirusa započela je kao globalna zdravstvena kriza. Podstaknula je ekonomsku krizu, te krizu demokratije i ljudskih prava. Lideri širom svijeta koristili su virus kao pokriće za smanjenje transparentnosti, povećanje nadzora, hapšenje disidenata, potiskivanje marginaliziranog stanovništva, pronevjeru javnih resursa, ograničavanje medija i podrivanje poštenih izbora. Ta paradigma se treba promijeniti. Važnost ove prijetnje proizlazi iz prve takve vrste globalne ankete stručnjaka i aktivista o demokratiji i ljudskim pravima, koju je provela nestranačka organizacija *Freedom House* u partnerstvu s istraživačkom firmom GQR. Pandemija se pojavila kada je globalna demokratija već bila oslabljena. Godišnji izvještaj *Freedom House*-a pod nazivom „Sloboda u svijetu“ pokazao je stalno slabljenje političkih prava i građanskih sloboda u posljednjih 14 godina. Zloupotrebe vlada tokom zdravstvene krize ubrzale su ovaj pad. Globalno praćenje *Freedom Housea* identifikovalo je 80 zemalja koje su izgubile uporište u ljudskim pravima i demokratiji u prvih šest mjeseci, uključujući Filipine i Šri Lanku u Aziji, Brazil i Nikaragvu u Latinskoj Americi, te Mađarsku, Bjelorusiju... O problemima oko epidemije **kuge** u Sarajevu pisao je Mustafa Bašeskija u Ljetopisu.¹ Sve to može se pročitati, od istog autora i u *Pričama i bajkama* uz Ljetopis.² Naveo je da je od kuge stradalo za tri godine oko 15.000 stanovnika Sarajeva. U vrijeme pandemije korona virusa BiH spada u zemlje sa najviše umrlih.

¹ Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, (3. Izdanje), Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997., str. 61-62, 108.

² Mustafa Bašeskija, *Priče i bajke uz Ljetopis*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1995., str.38-39.

Kršenje ljudskih prava u vrijeme pandemije

Vlade širom svijeta preduzele su izuzetne mjere kao odgovor na pandemiju COVID-19. Organizacije za ljudska prava izrazile su *zabrinutost zbog prirode, opsega i dužine trajanja usvojenih mjera* i njihovih efekata na ljudska prava i demokratiju. Iako su vladine akcije bile opravdane kako bi se zaštitilo *pravo na zdravlje za sve*, zabrinutost je porasla zbog usvajanja dugoročnih mjera koje su produžavale ograničenja ljudskih prava. Smanjena pažnja nad situacijama koje nisu povezane s COVID-19 također je bila razlog za zabrinutost, jer je omogućila vladama da nezakonito povećaju svoja ovlaštenja, zadrže vlast, kontrolišu svoje stanovništvo i reduciraju osnovna prava i slobode pojedinca. Kriza je pogodila najugroženije stanovništvo i pogoršala neuspjeh vlada da ih zaštite. Važno je podržati organizacije za ljudska prava u rješavanju ovih pitanja i snažano braniti nosioce odbrane ljudskih prava od autoritarizma. Važno je pitanje – kako su javne politike i zakonodavstvo u odgovoru na koronavirus uticale na ljudska prava; koje su posljedice predloženih i provedenih mjera javnog zdravlja po ljudska prava. Mjere su bile šarolike, a posljedice dugoročne.

Pandemija korona virusa izazvala je veliko nazadovanje demokratskih sloboda. U toku pandemije širom svijeta uskraćena su brojna prava stanovnicima raznih država. Države su se postavljale strogo i kažnjavale svoje građane. Bila je to prilika za autokrate na vlasti i autokratsko upravljanje državama. Pred naletom strogih mjera građani su se povlačili u svoje kuće, stanove, vikendice... Države su više ličile na *stroge autoritarne države* nego na demokratske. One stroge postale su autokratske... Uskraćena su mnoga prava, i to kroz: uskraćivanje zdravstvene zaštite; prava na rad; prava na kretanje; prava na školovanje; slobode govora, kretanja, okupljanja i liječenja. Također su bile prisutne pojave nejednakosti i diskriminacije u toku vakcinisanja... Može li politika javnog zdravstva ograničavati ljudska prava? Većina zemalja ima ustave koji dopuštaju ograničenja ljudskih prava u vrijeme nacionalnih hitnih slučajeva ili velikih prijetnji javnom zdravlju. Prema međunarodnom pravu i u većini demokratskih država, ova ograničenja moraju biti nužna, proporcionalna i povezana s jasnim i zakonitim javnim ciljevima. Oni se takođe moraju implementirati u skladu sa postojećim zakonima i sa najvećom mjerom transparentnosti.

Mjere protiv koronavirusa treba uskladiti sa Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima. Ove vrste mjera bile su potrebne u takvim hitnim slučajevima, ali vrijedi napomenuti da one *ometaju osnovna ljudska prava*, posebno *pravo na slobodu* (član 3), *zaštitu od proizvoljnog pritvora* (član 9), *pravo na privatnost* (član 12) i *slobodu kretanja* (član 13).³ S obzirom na značaj ovih prava i sloboda i teške posljedice koje mogu proizaći iz njihovog kršenja, važno je da vladine javne politike što manje ometaju individualne slobode i ljudska prava. Svako miješanje u ljudska prava mora biti zasnovano na argumentima.

Slabljenje demokratije u vrijeme pandemije

Pandemija COVID-19 produbila je demokratsku krizu širom svijeta, pružajući pokriće vladama da ometaju izbore, kontrolišu kritičare i medije, potkopavaju odgovornost potrebnu za zaštitu ljudskih prava i javnog zdravlja, navodi se u izvještaju *Freedom House* pod nazivom „Demokratija pred zatvaranjem“. Pad demokratije koji se dešava posljednjih 14

³ *Opća deklaracija o pravima čovjeka*, u knjizi: *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2001., str.405-410.

godina, pogoršan je usljed pandemije, i nastaviće se nakon što zdravstvena kriza prođe. Zakoni, pravila i navike koji su uspostavljeni tokom pandemije, teško će se promijeniti. Ostaće i navike o radu i neradu kod stanovništva. Demokratija i stanje ljudskih prava urušeni su u 80 zemalja širom svijeta, za 111 zemalja, stanje je ostalo skoro isto. Stručnjaci koji su učestvovali u istraživanju navode da postoje *četiri problema* vidljiva tokom pandemije: *nedostatak transparentnosti vlada i informacija o korona virusu, korupcija, nedostatak zaštite za ugroženo stanovništvo i zloupotrebe moći vlada*.

I narednih godina može se očekivati negativan uticaj. Naglo pogoršanje zabilježeno je u autokratskim i represivnim zemljama sa *klimavom demokratijom*. Više od 60 posto ispitanika u istraživanju predviđa da će uticaj pandemije na politička prava i građanske slobode u određenim zemljama biti negativan u narednih tri do pet godina. Pandemija ubrzava *globalni pad slobode izražavanja*. Ograničenja za medije kao dio odgovora na COVID-19 dogodila su se u mnogim zemljama, sa vladama koje su donosile novi zakon protiv širenja „lažnih vijesti“ o virusu. Novinari koji su izvještavali o krizi su maltretirani ili hapšeni, vlade su nadzirale sadržaje. Kao vid kontrole medija, vlade su uvodile restrikcije na slobodu govora ili kritike u najmanje 72 zemlje. U 91 zemlji zabilježene su pojačane mjere usmjerene ka medijima zbog pandemije. Istraživanje je pokazalo da *autoritarni, ali i demokratski izabrani lideri* nisu bili iskreni u pogledu uticaja korona virusa. Stanovništvo nije vjerovalo u ono što o pandemiji čuju od svojih nacionalnih vlada. Nedostatak transparentnosti posebno je vidljiv u zemljama sa slabom zaštitom od zloupotrebe moći.

Tokom pandemije povećana je korupcija. Kada je došlo do pada transparentnosti, u isto vrijeme porasla je korupcija. Veliki državni izdaci za pomoć zdravstvu i ekonomiji, koji su se često usmjeravali i trošili nabrzinu, bez uspostavljenih mehanizama kojima bi se kontrolisala sredstva, dali su mogućnost za korupciju. Mnogi ispitanici svjedoče o nestanku zaliha ili sumnjivim ugovorima sa pružaocima usluga koji nisu bili certificirani. U Bosni i Hercegovini je kompanija za obradu malina dobila državni ugovor za nabavku respiratora.⁴ Zbog korupcije smanjene su strane investicije.

Pravosuđe se ponašalo kao marioneta vlasti. Vlade su koristile izbijanje bolesti kao opravdanje da bi sebi dali posebna ovlaštenja više od onoga što je bilo neophodno za zaštitu javnog zdravlja. Izvještaj navodi da su iskorištavali i nove organe za vanredne situacije kako bi se miješali u pravosudni sistem, *nametali veća ograničenja političkim protivnicima i zaobilazili ključne zakonodavne funkcije*. Brojni ispitanici navode detaljnije podatke o napadima na opoziciju ili sudstvo. Pravosuđe je postalo marioneta izvršne vlasti, suđenja su se održavala putem video linka, bez prisustva advokata. Korona virus je iskorištavan kao izgovor za represivne vlade da proture neke svoje odluke u toku pandemije. Druge vlade su primjenjivale mjere usporavanja širenja virusa na *diskriminirajući način*. U **Bugarskoj, romska populacija** je bila smještena pod strožije mjere, u odnosu na ostalo stanovništvo. Nedostatak zaštite za manjinske i ranjive populacije jedan je od problema koji je najviše izražen pandemijom. Migranti su prikazivani kao mogući prenosioci virusa.

Uprkos mjerama, održane su *demonstracije u 90 zemalja*. Zloupotrebe vlasti uticale su na izbore, sa odgođenim izborima u devet zemalja, uz veliki broj regionalnih i lokalnih

⁴ Tužilaštvo Bosne i Hercegovine u maju pokrenulo istragu o tome kako je Civilna zaštita Federacije BiH je preko firme „FH Srebrena malina“, u BiH uvezla iz Kine 100 respiratora koji su plaćeni 10.5 milijona KM. Pominju se i druge afere za nabavku industrijskog umjesto medicinskog kiseonika...

glasanja. Neke od izbornih procedura nisu zadovoljile izborne standarde, jer nisu zakazali nove izbore ili su zakazali nova glasanja bez adekvatne pripreme za sigurno glasanje. Izgledalo je kao da su lokalne vlasti širom svijeta održavale slabo pripremljene izbore, sa povećanim brojem zahtjeva za glasanje putem pošte i promjenama izbornih pravila u posljednji trenutak. U 59 zemalja korišteno je policijsko nasilje povezano sa odgovorom na korona virus, a hapšenja i zatvaranja zabilježena su u najmanje 66 zemalja. Od početka pandemije mnoge zemlje su uvele nove mjere vezane za demonstracije, ali ipak se desio značajan broj protesta širom svijeta. Događaji u Bjelorusiji bili su primjer otpora u zemlji u kojoj je sloboda okupljanja bila dugo ograničena.

Usljed dezinformacija i žrtvovanja demokratskih procedura u zemljama poput Indije i Brazila virus se brže širio. Pandemija je povećala jaz u demokratskim institucijama brojnih država, u kojima je broj preminulih od COVID-19 među najvećim u svijetu. Pandemija se desila u ključnoj izornoj godini. U nekim državama došlo je do politiziranja zdravstva. Pandemija je predstavljala ogromnu prijetnju za javno zdravlje. U isto vrijeme, mjere koje su uvedene u raznim zemljama u cilju borbe protiv korona virusa, imale su štetan i diskriminirajući efekat. Da bi osigurali zaštitu političkih prava i građanskih sloboda potrebno je da države donose adekvatne mjere, vremenski ograničene, da građani imaju pristup informacijama, da vlade obezbijede sigurne i fer izbore uz poštovanje javnog zdravlja, borbu protiv korupcije i osiguraju fond koji će omogućiti organizacijama za ljudska prava da nastave svoje korisne poslove.⁵ Veći stepen organiziranosti i funkcionalnosti dao je i bolje rezultate u borbi protiv pandemije. Do kraja septembra Kina je vakcinisala 78 posto stanovništva.

Slabljenje demokratije širom svijeta

Pandemija je zaustavila globalizaciju i ugrozila demokratiju. Demokratija širom svijeta opada a rezultati su vidljivi ne samo u autoritarnim režimima poput Kine, Rusije i Irana, već i zemljama koje imaju dugogodišnju tradiciju očuvanja osnovnih prava i sloboda. Protesti u svakoj regiji svijeta ukazuju na rasprostranjenu potrebu ljudi za boljom vladavinom i boljim poštivanjem sloboda.⁶ Izvještaj jasno pokazuje da je, ponovo, demokratija u padu. Politička i građanska prava su ugrožena, u slobodnim društvima i u nedemokratskim. Moguće je preokrenuti ovaj trend, ali za to će biti potrebni zajednički naponi vlada, pritisak ljudi, slobodnih građana. Zabilježen je porast negativnih trendova. Zemlje Zapadnog Balkana i dalje se nalaze na listi onih sa djelimičnom slobodom. Jedino je Hrvatska okarakterisana kao slobodna zemlja. Ovi negativni trendovi identifikovani su u svim tipovima režima.

U mnogim državama svijeta ugrožena su manjinska prava. Države koje su tokom 2019. godine doživjele korak nazad premašuju broj onih koje su doživjele uspjehe. Pored toga, zabilježena je *globalna erozija okretanja prema pluralizmu širom svijeta*. Etničke, vjerske i druge manjinske grupe snosile su teret državnog zlostavljanja kako u demokratskim tako i u autoritarnim državama. Dva najveća primjera kršenja manjinskih prava identifikovana su u **Kini**, gdje je zabilježena višegodišnja kampanja režima protiv *ujgurske*

⁵ <https://www.slobodnaevropa.org/a/freedom-house-urušavanje-demokratije-nastavit-će-se-i-nakon-pandemije/30869512.html>

⁶ Od 195 zemalja na svijetu, 83 zemlje označene su kao slobodne, 63 zemlje djelimično slobodne te za 49 zemalja i teritorija širom svijeta *Freedom House* je zaključio da nisu slobodne.

manjine te u **Indiji** koja je zabilježila najveći pad među demokratskim zemljama. Indija je dugo posmatrana kao protuteža Kini, ali alarmantna odstupanja aktuelne indijske vlade od demokratskih normi zamaglili su razliku između Pekinga i Nju Delhija. Ukidanje autonomnog statusa Jammua i Kašmira, diskriminatorski zakon o državljanstvu, agresivne taktike suzbijanja protesta, dio su nacionalističkih politika indijske vlade.

Indijski Kašmir, koji se posebno procjenjuje u izvještaju *Freedom House* doživio je jedan od pet najvećih padova tokom samo jedne godine, a teritorijalni status zemlje od djelimično slobodne srušen je na poziciju neslobodne zemlje. Ugroženi su i demokratski procesi i u drugim državama. Indija i Sjedinjene Države su najveće i možda najuticajnije demokratije na svijetu i njihovo odstupanje od ideja liberalne demokratije šalje pogrešnu poruku. Velike demokratske sile trebaju biti dobar primjer i imati konstruktivno vođstvo, kako bi preokrenuli globalne trendove koji prijete slobodi svih društava.

Najveće izmjene prema *Freedom House* mjerenju zabilježile su zemlje u Africi. Sudan, Madagaskar i Etiopija zabilježile su pomake ka reformama i demokratskoj vladavini, dok su Benin, Mozambik i Tanzanija doživjele problematične izbore i represiju države. Najveći pad u slobodama zabilježen je u Venecueli, Mađarskoj, Azerbejdžanu, Jemenu, Srbiji, Ukrajini, Ujedinjenim Arapskim Emiratom i drugim zemljama. Stanjem demokratije i ljudskih prava pozabavila se Generalna skupština UN, na 75 sjednici.

Uznemiravanja i zastrašivanja

Principi liberalne demokratije u Evropi, tradicionalno, dijelu svijeta koji obično ima najbolje rezultate mjerenja sloboda prema *Freedom House*, nalaze se pod ozbiljnim pritiskom zadnjih nekoliko godina. Populistički lideri i stranke u Evropi nastavili su sa napadima na nezavisne institucije tokom 2020. godine. U Češkoj je smjena ministra pravde i zabrinutost oko krivične prijave zbog navodne zloupotrebe fondova Evropske unije doveli su do najvećih protesta u ovoj zemlji još od 1989. godine. Stranke krajnje desnice ostvarile su izborne dobitke u Estoniji. U Crnoj Gori i Srbiji, novinari, opozicioni političari kao i drugi za koje se smatra da predstavljaju neprijatelje vlasti suočeni su sa uznemiravanjima i zastrašivanjima. Sjeverna Makedonija održala je predsjedničke izbore koji su pomogli popravljaju antidemokratske atmosfere. Izbori na Kosovu doveli su do ulaska Samoopredjeljenja u vladu gdje imaju priliku da se bore protiv korupcije.

Jedan od najvidljivijih primjera ugnjetavanja tokom prošle godine jeste odnos **Kine** prema **muslimanskoj manjini Ujgura**. Masovna kršenja osnovnih sloboda miliona Ujgura i drugih muslimanskih manjina u tom dijelu svijeta, prvi put zabilježena 2017. godine, nastavila su se i tokom 2020. godine. Stotine hiljada ljudi osuđeno je na zatvorske kazne ili pritvore, prisilan rad, zatvaranja muslimanske djece u državne internate. Peking je tvrdio da su ukinuli masovne pritvore, ali dokazi iz vladinih dokumenata kao i svjedočenja članova porodica žrtava govore suprotno. Ovi potezi doveli su Kinu do pozicije petnaest najgore ocijenjenih zemalja u izvještaju „Slobode u svijetu 2020.“

Jednakost, pravda i sloboda

Protesti širom svijeta zabilježeni tokom 2019. do 2021. godine primjer su kako je zajednička želja ljudi širom svijeta *jednakost, pravda i sloboda*. U Alžiru su na protestima građani tražili uspostavljanje demokratije. Masovni protesti u Sudanu doveli su do uklanjanja

diktatora sa vlasti. Demonstracije u Čileu protiv ekonomske nejednakosti dovele su do promjena ustava. Protesti u Boliviji zbog izborne manipulacije doveli su do toga da je Evo Morales, bivši predsjednik te zemlje napustio Boliviju, nakon što je ignorisao rezultate referenduma i pokušao osigurati četvrti mandat. Viša cijena goriva podstakla je proteste u Iranu. Sigurnosne snage koristile su silu u nastojanju da uguše antivladine proteste. Tokom protesta vlasti su blokirale internet, u nastojanju da prekinu komunikaciju demonstranata. Moskovljani su često protestovali zbog lošeg odnosa prema opoziciji. Hong Kong se suočavao sa protestima u nastojanju da se odupru uticaju Pekinga, a indijski diskriminatorni zakon o državljanstvu doveo je do masovnih protesta. Lideri Indije, *najveće svjetske demokratije*, sve su više kršili institucionalne zaštitne mjere, ignorisali prava kritičara i manjina i provodili svoje populističke programe.

Kao rezultat ovih trendova, izvještaj *Freedom House* o slobodama u svijetu navodi da slobode globalno padaju već 14 godina. To je i **četnaest godina pada demokratije**. U svijetu je prisutno rastuće nepoštivanje uslova koje čine temelje demokratije, uključujući poštivanje prava manjina i migranata, prostora za kritičko mišljenje te predanost vladavini zakona. Sve to prijeti destabilizacijom demokratskih procesa. Poštovanje ljudskih prava, borba protiv manipulacije medija, jačanje javne podrške, poštivanje demokratskih principa i procedura, ulaganje u građansko obrazovanje, zaštita izbornog procesa je dobra preporuka i osnova na kojoj bi se moglo početi raditi na poboljšanju stanja demokratije u svijetu.⁷

Vladavina prava

Unutar EU-a ugrožena je vladavina prava. To su potvrdila mnoga istraživanja. Drugi izvještaj Evropske komisije o vladavini prava potvrđuje zabrinutost zbog razvoja u pojedinim zemljama članicama. U vrijeme pandemije *prvenstvo evropskog prava, nezavisnost sudstva i sloboda medija* bili su sve više ugroženi. Evropska unija je posvećena vladavini prava. Visoki njemački sud je 2020. godine krenuo sa lošim primjerom kada je kupovanje državnih obveznica od strane Evropske centralne banke i nadležnost Suda EU-a doveo u pitanje. Sredinom juna poljski Ustavni sud je presudu Suda EU-a na temu svađe oko imenovanja sudija u Poljskoj označio kao nevažeću. Ministar pravosuđa Poljske je pritom naglasio kako Poljski ustav mora stajati iznad zajedničkog zakonodavstva EU-a. Konačna odluka poljskog Ustavnog suda se očekivala krajem ljeta.

Prednost EU prava je zajednički temelj i ako ga neko napada, onda je to problem. Međutim, nejasno je šta će se dogoditi ako Varšava Briselu (Bruxellesu) zaista u lice baci pravnu rukavicu. O tome neće odlučivati komisija nego Vijeće EU, dakle predsjednici vlada i država članica. Ovaj slučaj je predstavljao najveću prijetnju za jedinstvo EU-a koje garantuju ugovori. Ako se Poljska jasno odluči protiv prednosti EU prava tada se i članstvo Poljske i iz toga proizašla prava dovode u pitanje. Počelo se govoriti i pisati o izlasku poljske iz Evropske unije. U vrijeme pandemije korona virusa pojavili su se lideri kao stabilokrati, a demokratija je izgledala kao stabilokratija.⁸ Delegacija poslanika Evropskog parlamenta kritikuje nedostatak medijskih sloboda i vladavine prava u Mađarskoj. Vlada Viktora Orbana u tome vidi politički motivisani napad.

⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/freedom-house-pad-demokratije-sirom-svijeta/30466963.html>

⁸ Faruk Kozić, *Priručni leksikon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2018., str.213.

U demokratskim društvima važna je nezavisnost pravosuđa. Kad je nezavisnost sudstva u pitanju, upućene su kritike na račun nekoliko zemalja. U Njemačkoj se kritikuje izbor vrhovnih sudija, u Italiji sporost sudstva, a u mnogim zemljama se zamjerke odnose na spori proces digitalizacije koji je intenziviran zbog pandemije. Pohvale su pale za prve korake u osnovnim reformama sudstva na Malti gdje je pravosuđe u potpunosti bilo polarizovano. U Bugarskoj reforme teku presporo. Težište kritike je opet na Poljskoj i Mađarskoj. Mađarski sistem u međuvremenu omogućava izbor najviših sudija izvan uobičajenog postupka, što postavlja pitanje nezavisnosti čitavog procesa. Ranije preporuke komisije koje bi vodile jačanju nezavisnosti sudija i posebno Nacionalnom vijeću sudija, Mađarska je ignorisala.

Razvoj unutar poljskog pravosuđa se posmatra, s „ozbiljnom zabrinutošću“. Od 2015. godine je moć vlade i zakonodavaca u odnosu na pravosuđe porasla. Visoki sud je kroz najnovije promjene zakona dodatno oslabljen u svojoj funkciji, a izbor najviših sudija ne zadovoljava standarde Evropske unije.

Sloboda medija na ispitu

Sloboda medija je „slika“ demokratije i pokazuje njeno stanje. Slovenija i njezini problemi s medijima su zabrinuli EU. Medijsko tržište u Poljskoj je do sada važno kao pluralističko, ali razvoj događaja poput kupovine medija *Polska Press* od strane državnog koncerna Orlen doživljava se kao prijetnja slobodi medija. Poljski ombudsman građana je ovu prodaju zbog uticaja na raznolikost medija stavio pod znak pitanja. Bilježe se pokušaji zastrašivanja kroz sudske tužbe, napade policije i pomanjkanje zaštite predstavnika medija u obavljanju svakodnevnih obaveza. Mediji su, prema izvještaju komisije, na udaru u Mađarskoj. To se prije svega odnosi na nezavisnost ureda za regulaciju rada medija, kao i na spornu odluku o zatvaranju radio stanice Klub-Radio. Osim toga je državni marketing ciljano upotrebljavan kako bi se ostvario „indirektni politički uticaj preko medija“. I pandemija se koristila kako bi se ograničilo informisanje preko nezavisnih medija. Čak su nezavisni mediji i dalje izloženi pritiscima i ograničavanjima u svakodnevnom radu.

Pojedinačna kritika kad su u pitanju mediji izražena je i u slučaju nekoliko drugih zemalja, poput Malte – gdje su mediji i nakon ubistva novinarke Daphne Garuane Galizie i dalje sprječavani u izvršenju svoje informativne zadaće. Slično je u Sloveniji, koja je predsjedavala Vijećem EU i gdje je u posljednje vrijeme zabilježen pritisak na predstavnike medija od strane vlade. Holandija, koja važi kao primjerena zemlja kada je u pitanju sloboda medija, upozorena je na potrebu boljeg informisanja o radu vlade i na bolju zaštitu novinara, posebno nakon ranjavanja istraživačkog novinara *Petera de Vriesa*, koji je izvještavao o zločinima i holandskoj mafiji. Spominje se i Hrvatska za koju se izražava zabrinutost zbog sve češćih sudskih tužbi protiv novinara.

Korupcija kao društvena bolest

Tokom pandemije porasla je korupcija, a izostala je odgovornost. U mnogim je zemljama članicama EU pitanje korupcije teška i velika tema. Pohvale u ovom segmentu su upućene Slovačkoj, koja je u međuvremenu pred sud izvela velike koruptivne skandale i pojačala zakonodavstvo u tom sektoru. Još uvijek je ostalo mnogo posla kad je u pitanju kontrola EU i nabavke javnih sredstava. Rumunija je provela opširnu reformu zakonodavstva vezanu za korupciju, a za konkretnu primjenu potrebno je još više političke volje. Negativno

u smislu borbe protiv korupcije spominju se **Malta, Bugarska i Kipar**. U Poljskoj je zakonodavstvo u skladu sa EU standardima, ali još uvijek postoje dileme kad je u pitanju nezavisnost pravosuđa koje implementira zakone protiv korupcije.

Hrvatska se spominje u kontekstu sektora javne nabavke gdje postoji „visoki rizik“ za korupciju. U Mađarskoj se borba protiv korupcije provodi „u ograničenom obimu“. Problemi su primjetni posebno kada se radi o finansiranju stranaka i lobiranju. Mađarsku ugrožava nepotizam i klijentelizam u sektoru javne uprave, kao i veze između politike i privrede koje ne podliježu nikakvoj kontroli. Veliki procesi protiv korupcije nisu dali nikakve rezultate. Povećanju korupcije pogodovala je pandemija korone. Transparentnost rada se smanjila. Korupcija sprječava strana ulaganja na Balkanu.

Pitanje vladavine prava općenito se uzima kao osnova za raspravu unutar Evropske unije. Navedeni propusti nisu prouzrokovali nikakve sankcije. Zato su u Evropskom parlamentu sve glasnjiji oni koji, zbog po zajednicu štetnog ponašanja, za nekoliko članica traže sankcije. Isplata sredstva iz korona-fonda EU-a za Poljsku i Mađarsku bila je jedno vrijeme blokirana. Vodila se rasprava o tome može li isplata biti uslovljena reformama i korekturama osnovnih demokratskih i političkih postulata. Uskraćivanje sredstava je posljednji instrument kojim EU pokušava svoje zemlje članice vratiti na pravi put⁹, odnosno put demokratije i boljeg poštivanja ljudskih prava. U Evropskoj uniji su se izdefinisala četiri problema: pandemija, za koju ima dovoljno vakcina, gospodarstvo, klimatske promjene i zajedništvo. Na tim poslovima treba još mnogo raditi.

Virus nejednakosti

Kratko uoči početka Svjetskog ekonomskog foruma, nevladina organizacija *Oksfam* objavila je svoju poznatu studiju o nejednakoj raspodjeli globalnog bogatstva. Zaključak glasi: *situacija se pogoršava*. Svake godine kada se svjetski moćnici okupe u švajcarskom Davosu, na Svjetskom ekonomskom forumu, nevladina organizacija *Oksfam* pripremi studiju o rastućoj nejednakosti u svijetu. Iako je prošle zime sastanak pod imenom „Davos agenda“ bio virtuelan, kritičari iz *Oksfama* su ukazali na *trend rastuće nejednakosti u svijetu*. U vrijeme pandemije korona-virusa, aktivisti *Oksfama* nisu propustili priliku da ukažu na sve veći jaz između *ekstremno bogatih i ekstremno siromašnih* ljudi i govore o „virusu nejednakosti“. Kao i prethodnih godina, autori studije izračunali su kako bi povećano bogatstvo nekoliko superbogatih moglo da ublaži nevolju velikog broja socijalno ugroženih ljudi. U njihovom izvještaju se navodi da je „hiljadu najbogatijih ljudi za samo devet mjeseci nadoknadilo gubitke nastale zbog korona krize, a najsiromašnijim će trebati više od decenije da se oporave od ekonomskih posljedica pandemije.“

Pandemija je pogodila i siromašne i bogate zemlje. Povećanje ekonomske nejednakosti u gotovo svim zemljama nastupilo je istovremeno, bez obzira da li je riječ o industrijski razvijenim, srednje razvijenim ili zemljama u razvoju. Autori studije pišu da su se najbogatiji već izborili sa korona krizom: „Kapital desetoro ljudi koji su u decembru 2020. godine bili najbogatiji na svijetu, od februara 2019. godine se i pored pandemije povećao za pola biliona američkih dolara, na 1,12 biliona dolara. „Taj novac bi bio više nego dovoljan da se čitavo svjetsko stanovništvo vakciniše protiv *Kovida-19* i da se osigura da niko zbog

⁹ <https://www.dw.com/hr/unutar-eu-a-ugrožena-vladavina-prava/a-58571646>

pandemije ne osiromaši“, navodi se u studiji *Oksfama* i upozorava da je riječ o „najgoroj poslovnoj krizi u posljednjih devedeset godina, sa stotinama milijona ljudi koji su ostali bez prihoda ili posla.“ Sačinjena je lista najbogatijih ljudi svijeta.¹⁰

Došlo je do gubitaka povjerenja. *Oksfamovi* aktivisti su razgovarali sa skoro *tri stotine svjetskih ekonomista* i njihove analize se baziraju na izjavama vodećih naučnika koji se bave problemom nejednakosti, kao što su američki ekonomista Džefri Saks, indijska ekonomistkinja Džajati Goš i francuski ekonomista Gabrijel Zakman, koji predaje na kalifornijskom Univerzitetu Berkli. Velika većina anketiranih stručnjaka, 87 posto njih, kao posljedicu pandemije u svojoj zemlji očekuje povećanje „nejednakosti u prihodima.“ I Svjetska banka upozorava da bi zbog posljedica pandemije više ljudi moglo da živi u siromaštvu, nego u vremenu prije korone.

Strah od *posljedica sve većeg jaza između siromašnih i bogatih* stigao je i do organizatora Svjetskog ekonomskog foruma. Oni su naročito zabrinuti zbog mladih ljudi i upozoravaju „da dvostruko uništena generacija odrasta u *doba izgubljenih šansi*.“ Ova organizacija je upozorila da su gubitnici u pandemiji, u prvom redu, mladi ljudi, jer „*gube povjerenje* u današnje ekonomske i političke institucije.“ Zvaničnici Svjetskog ekonomskog foruma govore i o postavljanju novih prioriteta, reformisanju sistema, više digitalizacije i većoj međunarodnoj saradnji sa ciljem prevazilaženja krize, ali zahtjevi predstavnika *Oksfama* idu mnogo dalje. Oni *žele promjenu paradigme*, koja bi vodila ka „demokratizaciji ekonomije“, „snažnijoj podršci siromašnim i usmjeravanju ekonomije ka opštem dobru“¹¹ i razvoju. Ljudima širom svijeta potrebni su bolja perspektiva, nada i bolji standard.

Najveći profiteri pandemije

Bogat je, ali postao je još bogatiji **Džef Bezos**. Osnivač Amazona Džef Bezos je po bogatstvu van svake kategorije. Kompaniji Amazon za vrijeme pandemije ide bolje nego ikad. Cijena akcije skače od rekorda do rekorda. Bezos je bio najbogatiji čovjek na svijetu i prije pandemije, sada je postao još mnogo bogatiji i ima 160 milijardi eura.¹² **Ilon Mask je bacio oko na vrh**. Pravi automobile, ali vrednuju ga kao tehnološku kompaniju! Ilonu Masku je to uspjelo sa *Teslom*, koji je postao hit na tržištu. Njegova kompanija je profitirala od poleta koji je pandemija na berzi izazvala oko svega što ima veze sa tehnologijom. Preduzetnik rođen u Južnoj Africi nedavno je pretekao Bila Gejtsa i sa bogatstvom koje se trenutno procenjuje na 110 milijardi eura, kreće se prema vrhu na kojem je bogati Bezos.

Rad od kuće u vrijeme pandemije postao je veliki blagoslov za **Erika Juana**. Osnivač platforme za komunikaciju Zoom, došao je u SAD iz Kine kada je imao 27 godina. Poslije nekoliko godina za WebEx, osnovao je sopstvenu video platformu i 2019. godine otišao na berzu. Cijena akcije Zoom-a je eksplodirala. Neto vrijednost ljubitelja košarke Juana

¹⁰ Na *listi deset najbogatijih muškaraca na svijetu*, prema podacima Oksfama su *osnivač Amazona Džef Bezos*, direktor *Tesle Elon Mask*, veliki akcionar modnog koncerna LVMH **Bernar Arno** i njegova porodica, kao i **Bil Gejts** iz *Majkrosofta*, **Mark Zakerberg** iz *Fejsbuka*, **Leri Elison** osnivač kompanije *Orakl*, legendarni američki ulagač **Voren Bafet** i *suosnivač Gugla Leri Pejdz*. Na listi su još i **Džong Šanšan** iz Kine, koji se obogatio sa flaširanom vodom *Nongfu Spring* i šef indijskog koncerna *Rilajans*, **Mukeš Ambani**. U vrhu Oksfamove liste najbogatijih ljudi u Njemačkoj su, kao i posljednjih godina, osnivač *Lidla*, **Diter Švarc** i veliki BMW akcionari, **Suzane Klaten** i **Štefan Kvant**.

¹¹ <https://www.dw.com/bs/oksfam-kritikuje-virus-nejednakosti/a-56336287>

¹² Isto.

procijenjuje se na 16 milijardi eura. **Zanimljivi sport kod kuće – Peloton.** Zatvorene teretane i ograničenje kontakta išli su **Džonu Foliju** na ruku. Još 2013. godine bio je početnik i pokušavao da dođe do kapitala za njegove umrežne sprave za vježbanje. Potražnjom ga investitori zasipaju. Cijena akcije firme *Peloton* se od početka pandemije utrostručila i iznenada učinila ga milijarderom. Velika šansa za uspjeh je **kreiranje prodavnica na internetu**. *Shopify* je softver koji omogućava trgovcima da sami kreiraju internet prodavnice i povežu se sa firmam koje se bave logistikom. **Tobijas Litke** stoji iza ovog koncepta. Rodom iz Koblenca 2002. godine emigrirao je u Kanadu i počeo raditi u garaži. *Shopify* je sada najvrijednija kanadska kompanija. Cijena akcije se više nego udvostručila, a njegovo bogatstvo se procijenjuje na 7,5 milijardi eura.

Odjednom novi milijarder. Vakcina protiv korone koju je razvio Bajontek iz Majnca, firma čiji je suosnivač i vlasnik **Ugur Šahin**, prva je u Evropi dobila odobrenje za masovnu upotrebu. Šahin je doselio iz Turske, odjednom je postao svjetski poznat, i brzo se obogatio. Vrijednost njegovih akcija procijenjuje se na preko dvije milijarde eura. **Kuhanje kod kuće.** *HelloFresh* je firma koja predlaže šta da kuhate i dostavlja paket sa svim sastojcima. Od početka pandemije, profit ove firme je utrostručen, prodaja više nego udvostručena. Ova firma je sve uspješnija. Suosnivač i dioničar **Dominik Rihter** profitira od zatvorenih restorana i trenda ka kuhanju kod kuće. Još nije milijarder, ali se tome približava. Pandemija i Amazon nisu učinili bogatijim samo Džefa Bezosa, već i njegovu bivšu suprugu **Mekenzi Skot**. Njegova bivša supruga dobro je zaradila zahvaljujući svom paketu akcija. Sada je **na prvom mjestu na listi najbogatijih žena na svijetu** – sa bogatstvom koje se procijenjuje na skoro 60 milijardi eura. Nisu to samo bogataši i profiteri iz ove pandemije, jer ih ima još mnogo. Pojavljuju se novi i manje poznati koji su se „snašli“ u teškim vremenima.

Protesti širom svijeta

Broj demonstracija na globalnom nivou zabilježio je porast od sedam posto od 2019. do 2020. godine. Ljudi su izlazili na ulice da izraze nezadovoljstvo u Indiji, Jemenu, Tunisu, Esvatiniju (bivši Svaziland), Kubi, Kolumbiji, Brazilu, Sjedinjenim Američkim Državama, Sloveniji, Hrvatskoj... Protesti ukazuju na „dublje razočarenje“. Ljudi iz siromašnih zemalja izašli su na ulice u znak protesta zbog nedostatka dostupnih vakcina i lične zaštitne opreme, dok su se stanovnici bogatijih zemalja bunili protiv kršenja građanskih sloboda prilikom rješavanja krize COVID-19. Međutim, protesti koji su nastavljeni u siromašnim i bogatim zemljama ne mogu se jednostavno objasniti samo kao reakcija na pandemiju. Izbijanje istovremenih pobuna u zemljama s različitim nivoima prihoda, vrstama vlasti i geopolitičkim značajem ukazuje na „dublje razočarenje“, koje se pokazuje u gubitku povjerenja u društveni ugovor koji oblikuje odnose između vlada i njihovog naroda. Eskalacija protesta počela je na globalnom nivou čak mnogo prije širenja pandemije korona virusa.

Protesti u Australiji, Velikoj Britaniji, Francuskoj, Sloveniji i Hrvatskoj protiv korona-mjera nisu rijetkost. Hiljade ljudi okupljale su se u Sidneju (Sydneyu), Londonu, Parizu... Policija je ispaljivala suzavac na demonstrante. U australskim gradovima održavale su se česte demonstracije subotom protiv strogih ograničenja nametnutih zbog porasta slučajeva COVID-19. Slično je bilo na protestima protiv epidemioloških mjera i vakcina protiv korona virusa na trgu Trafalgar u Londonu. Na demonstracijama pod nazivom „Svjetski skup za slobodu“ oni su iskazali nezadovoljstvo zbog pandemije. Okupljeni su

nosili transparente: „Ostavite našu djecu na miru“, „Bez maski, bez ograničenja, bez zaključavanja, bez pasoša“. I demonstracije u Francuskoj bile su česte. Demonstranti koji se zalažu protiv vakcinacije i protiv ograničenja koja podrazumijevaju mjere protiv COVID-19 sukobili su se sa policijom u centru Pariza, zbog čega su interventne snage upotrijebile suzavac. Protesti su bili još u Marseju, Monpeljeu, Nantu i Tuluzu.

Demonstracije u australijskim gradovima bile su česte i masovne. Održavale su se protiv strogih ograničenja nametnutih zbog porasta slučajeva COVID-19. Demonstranti su u središtu Sidneja uzvikivali: „Sloboda!“. Neki su držali plakate s natpisima „Baci masku, podigni glas“. Australijske vlasti su nametnule zatvaranje širom zemlje zbog širenja zaraze. Dolazak *visoko zarazne delta varijante* doveo je u pitanje australijsku strategiju zatvaranja granica i programa karantene koji su pomogli da se broj zaraženih u zemlji smanji. Stopa vakcinisanja bila je, međutim, niska, pa su zdravstvene vlasti Novog Južnog Walesa proglasile to područje žarišnom tačkom kovida.

U australijskom gradu Sidneju demonstranti su se sukobili s policijom na konjima. U Melburnu (Melbourne) su hiljade ljudi, na ulicama protestvovali pred parlamentom države Viktorija. Nosili su transparente s porukama „Probudi se, Australijo“. Protesti protiv mjera u pandemiji su se proširili od Evrope do Australije. *Desetine hiljada ljudi protestvovali su protiv sanitarnih mjera kojima vlasti odgovaraju na širenje vrlo zarazne delta varijante COVID-a 19, u čemu su demonstranti vidjeli jačanje državne kontrole*, a neki čak i uvod u totalitarizam. Uz povike „Sloboda, sloboda“, protestovalo se u **Parizu** protiv sanitarne propusnice i obaveznog vakcinisanja za određene profesije. „Neću se vakcinisati!“, uzvikivali su demonstranti. Na protestima u Hrvatskoj se govorilo: „Smrt koronizmu, sloboda narodu!“, a u Sloveniji su tražili ista prava za vakcinisane i nevakcinisane.

Neki demonstranti su govorili „Naša zemlja postaje totalitarna“. U Parizu je trgom Bastille marširao odred „žutih prsluka“, pokret nastao kao simbol otpora socijalnoj politici predsjednika Emanuela Makrona (Emmanuela Macrona).¹³ U *italijanskom parlamentu* tokom debate oko kovid-pasoša došlo je do pravog haosa. Poslanici koji se protive uvođenju zdravstvenih propusnica, tzv. „zeleni pasoša“ za vakcinisanje, napravili su predstavu u nastojanju da spriječe donošenje propisa koji se tiču obaveze vakcinacije. Ti poslanici su nosili transparente sa natpisom „Ne zelenom pasošu!“ i napustili sjednicu parlamenta.

„Nećemo diktaturu!“, uzvikivali su demonstranti od Napulja na jugu do Torina na sjeveru. Posvuda na planeti, vlasti su uvodile sve strožije sanitarne mjere, kako bi suzbile širenje vrlo zaraznog *delt* soja. Pandemija je od kraja 2019. godine usmrtila više od 4,1 milion ljudi.¹⁴ Mnoge demonstracije širom svijeta bile su usmjerene na pandemiju, ali veća i skrivena briga iza toga ostaju protesti protiv nesposobnosti modernih vlada da opslužuju većinu svog stanovništva, posebno srednju i siromašnu klasu. Ova nesposobnost postaje vidljiva kroz sve veću moć ekonomskog monopola, sve veći politički utjecaj kompanija, neprestani rast ekonomske nejednakosti i politike koja pogoršava klimatske promjene.

¹³ Okupljeni su izvikivali parole: „Diktatora u zatvor“, „Sloboda“ i „Macron podnesi ostavku“. Snage sigurnosti koristile su suzavac.

¹⁴ <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/7/25/protesti-protiv-mjera-u-pandemiji-od-evrope-do-australije>

Ko će imati više slobode?

Delta soj virusa je krajem ljeta predstavljao 90 posto svih virusa SARS-CoV-2 koji su cirkulisali u Evropskoj uniji. Dva najznačajnija medicinska centra u EU upozorila su da se delta soj brzo širi Evropom i da može porematiti napore usmjerene na kontrolu pandemije. Evropska agencija za lijekove (EMA) i Evropski centar za prevenciju i kontrolu bolesti (ECDC) u svom izvještaju ocjenjuju da se *delta soj* raširio u Evropi, da se brzo širi i da ometa napore usmjerene na kontrolu pandemije. Dodaje se da je ovaj soj za 40 do 60 posto prenosiviji od ranije verzije *alfa* i da može biti povezan sa većim rizikom za oporavak. Praktično se pokazalo da je kompletna vakcinacija najefikasnija u zaštiti protiv pandemije, bez obzira na soj virusa. Istraživanja su pokazala da su dvije *doze* *vakcine* protiv COVID-a 19 potrebne da bi se osigurala adekvatna zaštita od delta varijante. Posebno su podsticani zdravstveni radnici da se vakcinišu kako bi zaštitili sebe, svoje porodice i one sa kojima rade i o kojima brinu. *Za stanovništvo je važno da se pridržavaju mjera, kao što su nošenje maski i socijalno distanciranje, sve dok se većina populacije ne vakciniše.*

Delta varijanta korona-virusa naglo se širi u Evropi. Helge Braun, šef ureda Angele Merkel iznio je mogućnost ograničenja sloboda za nevakcinisane osobe. Pokrenuo je raspravu o tzv. „privilegijama za vakcinisane“. S obzirom na sve veći broj infekcija koronom, ljudi koji se nisu vakcinisali moraju očekivati strožija ograničenja. „Vakcinisani će sigurno imati više slobode od onih koji nisu vakcinisani“, rekao je ovaj demokršćanski političar. Ukoliko broj inficiranih nastavi rasti bez obzira na sve koncepte testiranja, nevakcinisani bi ljudi morali smanjiti svoje kontakte. To je značilo da posjeta restoranima, kinu, pozorištu i stadionima više neće biti moguća onima koji nisu vakcinisani, jer je rizik zaraze prevelik.

Braun je branio načelo dviju klasa. Na pitanje bi li to bilo zakonski dopušteno, Braun je odgovorio s „da“. *Država je dužna zaštititi zdravlje svojih građana.* To uključuje, međutim, i zdravstveni sistem koji ne mora ponovno odgađati operacije ljudi oboljelih od raka za liječenje koronskih bolesnika. Potrebna je i zaštita onih koji nisu vakcinisani. Svi su se bojali povećanja broja zaraze zbog *brzog širenja delta soja korone*. Ove strepnje odnosile su se i na škole: ako zaraza i dalje bude rasla, teško je infekciju držati izvan škola. Roditelji, nastavnici, domari i vozači školskih autobusa, svi bi se morali vakcinisati. Ako su sve ove grupe vakcinisane, rizik za djecu i studente je manji.

Jedni su za, a drugi protiv ovakvih mjera. Računalo se sa značajnim porastom broja slučajeva zaraze kada se ljudi vrate s odmora i na jesen počnu više boraviti u zatvorenom. Tada više nećete biti moguće izjednačavati testirane osobe s vakcinisanim i onima koji su preležali bolest. *U Evropi je porastao otpor protiv vakcinisanja.* Na povećanje broja zaraženih vlade nekih zemalja reagovala su mjerama kao što je *obavezno vakcinisanje* ili *privilegijama za vakcinisanje*. Te mjere nailaze na otpor jednog dijela građana i javnosti. Nije preostalo ništa drugo nego da se pristup prostorima u kojima se okuplja više ljudi ograniči samo na one koji su se oporavili i koji su vakcinisani. Ovakve rasprave treba voditi na vrijeme. Međutim, mnogi su skloni *ideji da se vakcinisanim pruži veća sloboda od onih koji to nisu*. U vrijeme kada je svima ponuđeno vakcinisanje, solidarnost treba doći do izražaja. Ne morate se vakcinisati, ali ne možete očekivati da se vakcinisani odreknu slobode.

Pored toga mnogi se izjašnjavaju protiv obaveznog vakcinisanja, *ali podržavaju ideju o većoj slobodi vakcinisanih*. Ovo nije diskriminacija onih koji nisu vakcinisani. Treba poštovati pravo nekoga da se odluči protiv vakcinisanja iz ličnih razloga. Međutim,

nevakcinisana osoba mora shvatiti da se treba zaštititi društvo u cjelini. S druge strane se *ovoj inicijativi suprotstavljaju* mnogi. Ne vjeruju u obavezno vakcinisanje, a također ne vjeruju ni u direktni pritisak na ljude da se vakcinišu. Načelo da ili trebamo biti vakcinisani, ili testirani ili oporavljeni da bismo učinili određene stvari je pravilo, koje trenutno važi – i dalje je ispravno. U *slobodnoj državi* postoje prava za sve, ne samo za određene grupe. Prioritet mora biti – uvjeriti što veći broj građana u potrebu vakcinisanja. „Ako bude utvrđeno da je postotak vakcinisanih još uvijek mali, treba naći bolja rješenja.“

Kritike su stizale sa svih strana. Unutar političkih stranaka je stav u vezi s ovom temom različit. Neće se promijeniti ponašanje oko vakcinisanja pojedinaca s prijetnjama. U Njemačkoj kritike su usmjerene na „uvođenje obaveznog vakcinisanja na mala vrata“... *Ostvarivanje osnovnih prava* ne može biti trajno zavisno o dobrom ponašanju. To bi moglo dovesti do podjela u društvu na građane prvog i drugog reda.¹⁵ Ova podjela u demokratskim društvima nije dobra. Hoće li korona preporoditi medicinu? Brzinom je stvorena vakcina protiv korone tehnologijom kojom se tražio lijek protiv *karcinoma*. Hoće li ta saznanja pomoći i protiv raka i drugih bolesti? Vakcina protiv *malariae* postoji, ali ona je daleko od pouzdanog sredstva: već dugo postoji preparat koji djeluje u otprilike trećini slučajeva. Može li se više i bolje od toga?

Osnivač farmaceutske firme BioNTech, **Ogur Sahin** koji je zaslužan za prvu vakcinu protiv COVID-19, vjeruje da – može. Oni će se nastaviti baviti vakcinom protiv malariae, a krajem 2022. godine je planiran početak kliničkog ispitivanja. I u ovom slučaju se oslanjaju na tehnologiju mRNA, genetskog „kurira“ (*messenger*) ribonukleinskoj kiselini kojom je i nastala vakcina ove firme protiv korone. Uzročnik malariae je neopisivo veći od virusa COVID-19, ali se pokazao izdržljiv i sposoban za promjene.

Primjena nove tehnologije

Nova mRNA tehnologija otvorila je nove probleme. Bilo je napisa po medijima kako se tom novom tehnologijom na pragu otkrića lijeka protiv karcinoma. Najveći je što karcinom nije rezultat nekog stranog tijela – to su „podivljale“ stanice ljudskog organizma. Još se pokušava otkriti svojstvo koje imaju samo stanica raka, ali ne i zdravih stanica i na koje bi se onda mogao usmjeriti ljudski prirodni sistem odbrane metodom mRNK. I kod drugih istraživanja, kao što je *malaria*, ima problema koji još nisu riješeni.

Ova ideja nije nova, jer je nastala ranije. Već 1961. godine su biolozi *Sydney Brenner*, *Francois Jakob* i *Matthew Meselson* otkrili da RNA prenosi nasljedne informacije koje mogu poslužiti za sintezu proteina u našim stanicama. To je bila teorija, u tome je uspio tek virolog *Robert Malone* 1989. godine. Prva klinička ispitivanja na ljudima sa mRNA preparatima su bila 2002. i 2003. godine, a bila su usmjerena protiv stanica karcinoma. To je i dalje ostalo glavno područje istraživanja ove tehnologije. Ima čitav niz uzročnika gdje se tom metodom želi postići uspjeh.¹⁶ Postoji velika *nada istraživača* da se brzo mogu postići dobri rezultati, kao što se dogodilo u borbi protiv COVID 19. Njemačka farmaceutska firma *BioNTech* uporno radi na sredstvu protiv smrtonosnog oblika *karcinoma* – *melanoma*. Međutim, kod istraživanja raka, svi su oprezni, ali nastavljaju istraživanje. BioNTech je počeo drugu fazu

¹⁵ <https://www.dw.com/hr/hoće-li-cijepljeni-u-njemačkoj-imati-više-slobode/a-58643824>

¹⁶ U prvom redu su to virusi, kao što je *HIV*, *bjesnoća*, *virusi Zika*, *Chikungunya* i *Denga*, ali i „obične“ gripe.

istraživanja protiv raka kože. I *uzročnik malarije* se pokazao kao izuzetno *žilav protivnik*. On je mnogo veći od prosječnog virusa – to je *jednostanični parazit*, ali se brzo mijenja i prilagođava tako da ni sredstva protiv njega nisu mnogo efikasna. Zadatak ove tehnologije je dvostruk: treba se naći „zajednički nazivnik“ koji će biti ključan za reakciju proizvodnje antitijela. Ona moraju napadati samo „pravog“ protivnika, ne i stanice ljudskog tijela.¹⁷

Lambda-soj koronavirusa je zarazniji, i otporniji na antitijela, tvrdi se u japanskoj studiji. Vakcina slabije štiti od te varijante virusa. Prva zaraza *lambda-sojem* koronavirusa registrovana u Peruu.¹⁸ Smanjena je imunost vakcinisanih i onih koji su preboljeli koronu, pa vakcina slabije štiti od zaraze. Nova mutacija se brzo širila Latinskom Amerikom. Do sada je *lambda-varijanta otkrivena u preko 30 država*, prije svega u Južnoj Americi, ali pojedinačni slučajevi su registrovani i u Evropi, Španiji, Velikoj Britaniji, Italiji i Njemačkoj. Svjetska zdravstvena organizacija je tu varijantu proglasila „varijantom pod istragom“. Prema mišljenju japanskih naučnika *lambda* ispunjava sve uslove da je proglase „zabrinjavajućom varijantom“. U te „zabrinjavajuće sojeve“ ubraja se i *delta-varijanta*, koja je po prvi put identificirana u Indiji.

Opasnost za rizične društvene grupe

Učinak vakcine protiv koronavirusa oslabljen je *delta-sojem*, ali je mali broj slučajeva zaraze kod osoba vakcinisanih s dvije doze. Zaražene osobe mogu prenijeti zarazu na druge ljude, ali kod većine vakcinisanih zaraza uzrokuje blage simptome. Međutim, znatno su manje ugrožene osobe koje su primile dvije doze vakcine. Kod starijih osoba ili oboljelih od raka ili s transplantiranim organom ovaj soj virusa može uzrokovati teško oboljenje. Takvim grupama ljudi trebati i treća doza vakcine. Njemačka je povećala pritisak na antivaksere. U buduću će biti lakši život vakcinisanim, oporavljenim od korone i testiranim osobama.

Zabilježeno je veliko nazadovanje sloboda u 2020. godini zbog pandemije. Demokratske slobode u svijetu nazadovale su u gotovo 70 posto zemalja zbog ograničenja mjera uvedenih zbog suzbijanja pandemije koronavirusa, pokazalo je istraživanje *The Economist* objavljeno krajem januara 2021. godine. Pandemija koronavirusa izazvala je veliko nazadovanje demokratskih sloboda, spustivši prosječan indeks demokratije na najniži historijski nivo. *Došlo je do gušenja slobode i u naprednim demokratijama*. Ovaj fenomen je svjetskih razmjera, naročito je izražen u autokratskim režimima u Africi i na Bliskom istoku, ali „najvažnije je to što su u 2020. godini gušene lične slobode u naprednim demokratijama“. Jedan od najvažnijih fenomena je što su se milioni ljudi dobrovoljno odrekli osnovnih sloboda. Visoka prihvaćenost mjera zatvaranja ne znači da ljudi manje cijene slobodu. U mnogim državama su zaključili, na osnovu dokaza, kako bi spriječili katastrofalni broj umrlih, da to opravdava privremeni gubitak slobode. Na prvom mjestu je Norveška s indeksom demokratije 9,81, od najviše 10, a slijede Island (9,37), Švedska (9,26), Novi Zeland (9,25) i Kanada (9,24). **Indeks demokratije** zasniva se na 60 kriterija u pet kategorija: izborni proces i pluralizam, građanske slobode, funkcionisanje vlade, politička participacija i politička kultura. Svjetski prosjek je 5,37, najgori od uspostave te liste 2006. godine.¹⁹

¹⁷ <https://www.dw.com/bs/hoće-li-korona-revolucionirati-čitavu-medicinu/a-58755137>

¹⁸ Studija naučnika iz Japana (SARS-CoV-2 Lambda variant exhibits higher infectivity and immune resistance).

¹⁹ <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/2/3/veliko-nazadovanje-sloboda-u-2020-zbog-pandemije>

Zaključak

Savremena demokratija suočena je sa brojnim izazovima i dodatno pogoršana pandemijom koronavirusa. Narušene su slobode širom svijeta, nezavisni mediji i novinari su predmetom represije, uz istovremeno slabljenje demokratiskih institucija. Povjerenje građana u demokratske prakse i institucije slabi. Evropska unija ima šansu da preuzme vodeću ulogu u promociji i zaštiti demokratije širom svijeta. Potrebno je aktivno podržavati demokratske vrijednosti i inicijative, poštovati demokratske principe, standarde i demokratske procedure. Potrebna je veća posvećenost demokratiji, poštivanju ljudskih prava, vladavini zakona širom svijeta. Iz dosadašnje pandemije moraju se izvući pouke, uspostaviti sistem solidarnosti, podrške, zaštite prava građana i očuvanja demokratije kao trajne civilizacijske vrijednosti. Pandemija se koristila u političke svrhe. Uvođenjem korona mjera kršila su se ljudska prava. U praksi se pokazalo da su uvođenjem epidemijskih mjera ugrožena osnovna ljudska prava. Pandemija je predstavljala ogromnu prijetnju za javno zdravlje i izazov za cijeli svijet.

Literatura:

1. Bašeskija, Mula Mustafa Ševki, *Ljetopis (1746-1804)*, (3. Izdanje), Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1997.
2. Bašeskija Mustafa, *Priče i bajke uz Ljetopis*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1995.
3. *Čitanka ljudskih prava*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2001.
4. Kozić Faruk, *Priručni leksikon demokratije i ljudskih prava*, „Meligrafprint“, Zenica, 2018.
5. Kozić Faruk, *Virus koji je promijenio svijet*, 12. Naučno – stručni skup sa međunarodnim učešćem, „QUALITY 2021“, Neum, 17.-19. juna 2021., Godina XII, br.1., str.459-463.
6. Pavlović Dušan, *Pandemija i demokratija u jugoistočnoj Evropi*, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Beograd, 2020.

Internet adrese:

1. <https://www.slobodnaevropa.org/a/freedom-house-urušavanje-demokratije-nastavit-će-se-i-nakon-pandemije/30869512.html> (02.10.2020)
2. <https://www.slobodnaevropa.org/a/freedom-house-pad-demokratije-sirom-svijeta/30466963.html> (04.03.2020)
3. <https://www.dw.com/hr/unutar-eu-a-ugrožena-vladavina-prava/a-58571646> (21.07.2021)
4. <https://www.dw.com/bs/oksfam-kritikuje-virus-nejednakosti/a-56336287> (25.01.2021)
5. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/7/25/protesti-protiv-mjera-u-pandemiji-od-evrope-do-australije> (25.07.2021)
6. <https://www.dw.com/hr/hoće-li-cijepljeni-u-njemačkoj-imati-više-slobode/a-58643824> (26.07.2021)
7. <https://www.dw.com/bs/hoće-li-korona-revolucionirati-čitavu-medicinu/a-58755137> (07.08.2021)

8. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2021/2/3/veliko-nazadovanje-sloboda-u-2020-zbog-pandemije> (03.02.2021)

PANDEMIC - DEMOCRACY AND HUMAN RIGHTS

Summary

The sudden appearance of the coronavirus and the pandemic had an unexpected and powerful effect on changes in the world. The rapid spread of the virus and the emergence of new strains of alpha, beta, gamma and delta have slowed development and endangered human civilization. Delta and lambda strains have caused new fears in humans, because they spread faster and are transmitted to humans. Numerous vaccines have been made and their effectiveness determined. Rich countries have bought almost all vaccines. Poor countries, developing and transition countries have been waiting to receive donations. In developed countries, the population is fed up with vaccinations, so the surplus vaccines, due to the expiration date, were donated to underdeveloped countries or discarded ones. Distrust in the origin of the virus remained. Numerous theories of conspiracy and suspicion have left their mark on the public. The virus and the vaccine were suspected. Numerous protests have taken place around the world. Democracy and numerous human rights of citizens were endangered. Democracy has survived, but it has gone through a difficult phase of survival and stabilization.

Key words: *delta-strain, lambda-strain, lockdown, rule of law, independence of the judiciary, freedom of the media, corruption, inequality, poverty, the rich, the crown, vaccination, freedoms ...*

Alen Šabanović, MA

PREPREKE RAZVOJU KULTURNOG TURIZMA ZENIČKO-DOBOJSKOG KANTONA

Sažetak

Zeničko-dobojski kanton raspolaže značajnim kulturno-turističkim potencijalom koji predstavlja resursnu osnovu za razvoj kulturnog turizma te moguću buduću alternativu još uvijek dominantnoj industrijskoj proizvodnji. Cilj ovog rada je utvrditi stanje kulturnog turizma u Kantonu, te prepreke njegovom razvoju. Istraživanje je provedeno metodom polustrukturiranog intervjua gdje je obuhvaćeno 36 ispitanika iz tri ciljne grupe (predstavnici institucija kulture, predstavnici turističkih agencija, te predstavnici Ministarstava, općinskih i gradskih službi nadležnih za sektore kulture i turizma). Osim podataka prikupljenih pomenutom metodom, izvršena je analiza strateških dokumenata razvoja na području Zeničko-dobojskog kantona, čime se nastojala utvrditi prisutnost i način tretiranja kulturnog turizma kao faktora budućeg razvoja Kantona. Rezultati istraživanja djelimično će biti prezentirani i u strateškom dokumentu razvoja kulturne politike ZDK.

Ključne riječi: *Zeničko-dobojski kanton, turizam, kulturni turizam, kulturno-turistički potencijal, održivi razvoj, prepreke razvoju, strategija razvoja.*

Uvod

Percepcija kulture kao neprofitnog sektora, uveliko je promijenjena sa razvojem i ekspanzijom kulturnog turizma. Rezultat jakog ekonomskog razvoja na zapadu doveo je do pojave društvenih slojeva koji mogu priuštiti posjete različitim destinacijama. Pojava novih društvenih slojeva također je uzrokovana porastom u nivou obrazovanja turista. Broj ljudi koji ulaze u visoko obrazovanje u Evropi danas je oko tri puta veći nego prije 30 godina. To znači da je više ljudi u poziciji da tumači i cijeni kulturu koju predstavljaju 'visoke' kulturne atrakcije kao što su muzeji, pozorišta ili opera. (Richards, 2003)

Iako je masovni turizam (pod utjecajem ekonomskog razvoja) doživio svoj vrhunac sredinom 20. stoljeća, kao turistički koncept primjenjiv u praksi se sve više napušta zbog zastupanja ideje održivog razvoja, te se fokus tržišta okreće održivim modelima, te odgovoru na partikularne turističke interese i selektivne oblike turizma kao što je kulturni turizam.

Kada je u pitanju definiranje kulturnog turizma, većina autora ističe da ne postoji univerzalna definicija, zapravo, postoji nekoliko termina koji se koriste kako bi se označila ova vrsta turizma. Neki ga nazivaju kulturnim turizmom, neki turizmom baštine, neki turizmom kulturnog naslijeđa. Svi, međutim, dijele istu odgovornost: da upoznaju turistu sa onim što određeni grad, regiju ili zemlju čini drugačijim i zanimljivim, bilo da se radi o umjetnosti, kulturi, historiji ili svemu zajedno. (Jelinčić, 2008). Uz ovu konstataciju, Danijela Angelina Jelinčić kulturni turizam definira kao posjete osoba izvan mjesta njihovog stalnog boravka motivirane u cjelosti ili djelimično interesom za povijest, umjetnost, baštinu ili stil života lokaliteta, regije, zemlje. (Jelinčić, 2008).

Visoko razvijena kapitalistička društva stvorila su iznimno kompetitivno okruženje, gdje su prethodni modeli finansiranja i marketinga postali neadekvatni. Za zemlje u procesu tranzicije (poput Bosne i Hercegovine) ovaj se problem posebno odrazio na institucije kulture, koje su kao jedan od nosioca kolektivnih identiteta, u prethodnom političko-ekonomskom sistemu uživale stalne i sigurne finansije od strane države, međutim, u poslijeratnom periodu, stalni nedostatak budžetskih sredstava primorao je ustanove i organizacije kulture da potraže alternativne načine finansiranja. Kao jedan od odgovora na ovaj problem pojavljuje se uvezivanje sektora kulture i turizma, čime se kulturi daje dimenzija profitabilnosti koja postaje neophodna za njen opstanak i razvoj u „novom“ kontekstu. *S organizacionog stanovišta, kulturni turizam je izlazak kulture na turističko tržište sa kulturnim i umetničkim proizvodom koji ima kulturnu i ekonomsku vrednost.* (Đukić Dojčinović, 2005)

Ovakav pristup također se pokazao idealnim za promociju kulture, jer se turistički interes često upravo usmjerava ka tim sadržajima. Sa promjenom pristupa kulturi, također dolazi i do promjene u ulozi kulturnih institucija koje u novom kontekstu postaju aktivni sudionici na tržištu kulture. Uprkos uzajamnim benefitima koje sektori kulture i turizma uživaju kroz kulturni turizam, ova oblast suočava se sa nekoliciinom izazova u oblasti menadžmenta. Bob McKercher i Hilary du Cros daju primjer koji se odnosi na kulturnu baštinu kao kulturno-turistički resurs. *Jedan od paradoksa kulturnog turizma je da, iako odluka o ulasku u ovaj sektor mora biti vođena turističkim razmatranjima, njegovim resursima se dominantno upravlja prema principima menadžmenta kulturne baštine. Izazov s kojim se suočava sektor kulturnog turizma je pronaći ravnotežu između turizma i upravljanja kulturnom baštinom.* (McKercher, du Cros, 2002)

Kulturno-turistički potencijal Zeničko-dobojskog kantona

Kulturno-turistički potencijal Zeničko-dobojskog kantona sastoji se od tri osnovna segmenta: kulturno-historijsko naslijeđe, kulturne manifestacije te institucije kulture.

Kulturne manifestacije se organizuju u svim općinama Zeničko-dobojskog kantona. Neke od najznačajnijih odvijaju se u Zenici: *Festival bh drame, Zeničko proljeće* te u organizaciji Muzeja grada Zenica *Tragovima Bosanskog kraljevstva*. Također, u Općini Maglaj organizuje se *Studentsko ljeto* (koje baštini najdužu tradiciju na ovom području), te *Dani Zaima Muzaferije* u Gradu Visoko.

Na području Zeničko-dobojskog kantona se nalaze neki od najznačajnijih kulturno-historijskih spomenika Bosne i Hercegovine: nekropola stećaka „Mramorje“ u Musićima, Općina Olovo, koja je na UNESCO-voj listi svjetske baštine, Mile – kraljevsko stolno, krunidbeno i grobno mjesto bosanskih kraljeva za vrijeme srednjovjekovne Bosne, kraljevski grad Bobovac, srednjovjekovne tvrđave u Maglaju, Tešnju i Vranduku, značajni vjerski objekti itd. Na području Zeničko-dobojskog kantona se nalazi 58 nacionalnih spomenika. (Delibašić, 2018)

Uz odgovarajuću podršku institucija koje upravljaju ovim lokalitetima, adekvatnu infrastrukturu i strateške razvojne dokumente koji bi obezbijedili put za njihovo uspješno i održivo korištenje u oblasti turizma, potencijal ovih lokacija mogao bi uticati na ekonomski razvoj područja Kantona, te obezbijediti i potrebna sredstva za njihovo održavanje. Pregled

institucija kulture po općinama i gradovima Zeničko-dobojskog kantona prikazan je u tabeli ispod.

Grad/Općina	Institucije kulture
Breza	Opća biblioteka „Muhamed Kantardžić“ Breza
Doboj Jug	Opća Biblioteka Doboj Jug
Kakanj	Gradska biblioteka Kakanj; Kulturno-sportski centar Kakanj
Maglaj	Opća biblioteka „Narodna biblioteka“ Maglaj; Dom kulture Maglaj
Olovo	Centar za kulturu, sport i informisanje; Gradska biblioteka Olovo
Tešanj	Muzej Tešanj; Opća biblioteka Tešanj; Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj
Usora	Opća knjižnica Usora
Vareš	Centar za kulturu i edukaciju Vareš; Opća biblioteka Vareš
Visoko	Zavičajni muzej Visoko, Gradska biblioteka Visoko, Galerija "Likum'76" Visoko, „Centar za kulturu i edukaciju“ Visoko
Zavidovići	Javna biblioteka Zavidovići; Centar za kulturu Zavidovići
Zenica	Bosansko narodno pozorište; Muzej Grada Zenica; Opća biblioteka Zenica
Žepče	Opća biblioteka Žepče; Dom kulture Žepče

Tabela 1. Institucije kulture - Zeničko-dobojski kanton

Rezultati istraživanja

Iako u Zeničko-dobojskom kantonu postoji veliki broj institucija kulture koje vrlo često imaju nadležnost nad organizacijom kulturnih manifestacija te upravljanju lokalitetima kulturne baštine, njihova nadležnost i uloga u pogledu turističkih aktivnosti i dalje ostaje nejasna. Dakle, ne postoji jasan nosilac i koordinator turističkih aktivnosti, pa samim tim i aktivnosti kulturnog turizma. U odnosu na ovu problematiku, ispitanici su pružili uvid o ulozi turističkih agencija. Istraživanje je pokazalo da većina kulturnih institucija u Kantonu nema bilo kakav oblik saradnje sa turističkim agencijama. Kao osnovne razloge za takvo stanje, predstavnici institucija kulture (I 25-36) navode sljedeće:

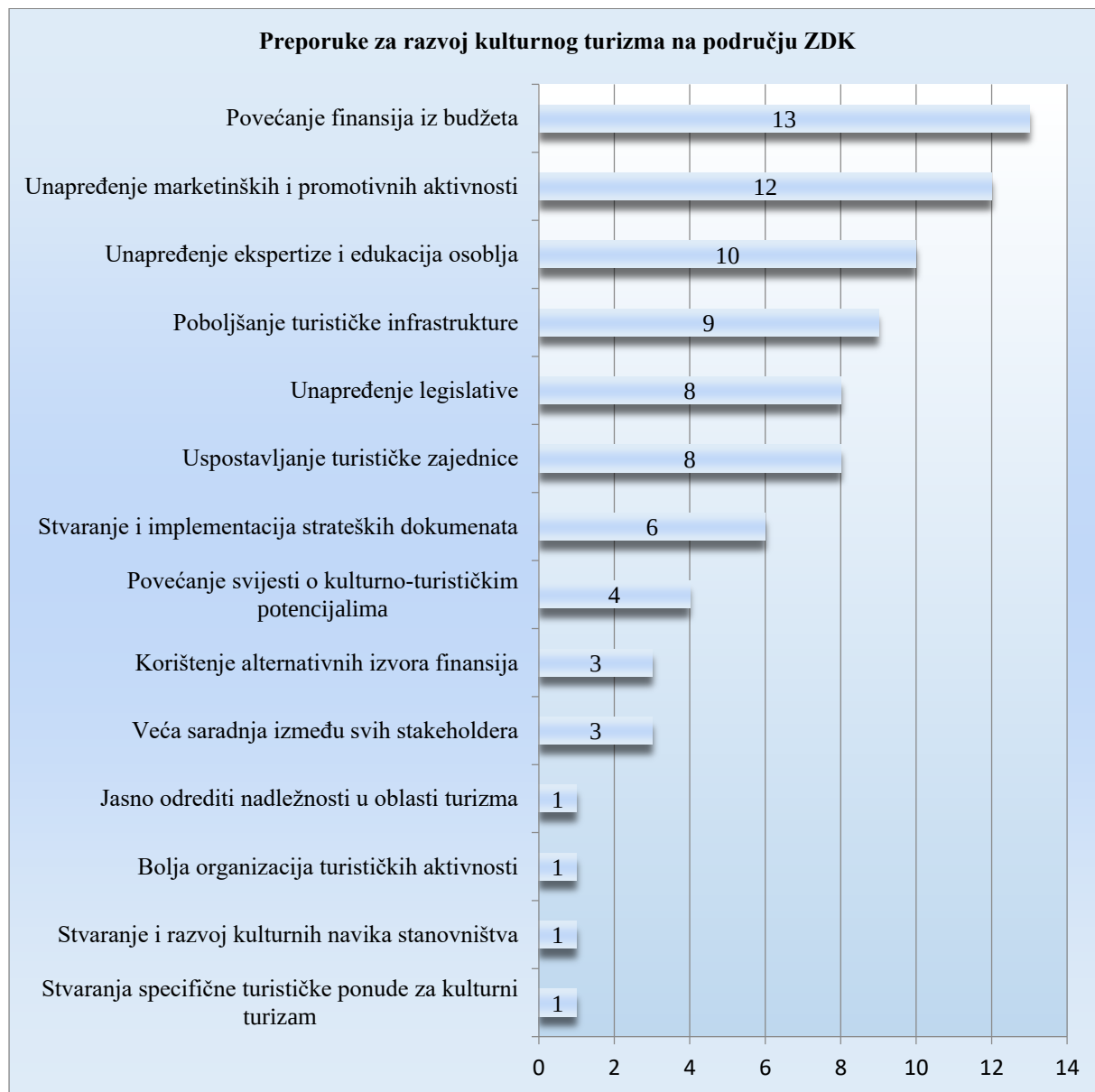
- Nedostatak *incoming* turističkih agencija
- Nepostojanje turističke zajednice
- Fokus turističkih agencija na školske posjete kulturnim institucijama
- Nedostatak zainteresovanosti turističkih agencija

Nedostatak aktivnosti turističkih agencija u sektoru kulturnog turizma Zeničko-dobojskog kantona također je obuhvaćen istraživanjem. Njihovi predstavnici (I 1-12) navode sljedeće razloge za trenutno stanje:

- Nedovoljna potražnja za takvom vrstom turističkih sadržaja
- Fokus turističkih ponuda na druge vrste turističkih potencijala
- Fokus privatnog sektora na princip ponude i potražnje
- Nedovoljan broj stranih turista za stvaranje specifične ponude kulturnog turizma

- Neuređenost i neuslovnost određenih lokaliteta kulturne baštine za turističke svrhe
- Veća ulaganja od strane Kantona kao preduslov za njihovu aktivniju participaciju

U okviru istraživanja, ispitanici (I 1-36) su prepoznali i druge elemente kao prepreke razvoju kulturnog turizma te preporučili unaprijeđenja u sljedećim segmentima:

Grafikon 1. Preporuke za razvoj kulturnog turizma na području ZDK

Kao što je prikazano u Grafikonu 1, najveći broj preporuka se odnosi na povećanje sredstava iz budžeta Kantona i općina Zeničko-dobojskog kantona, dok se znatno manji broj preporuka odnosi na korištenje alternativnih izvora finansija. Ispitanici su kao ključne probleme također prepoznali:

- Nedostatak marketinških i promotivnih aktivnosti
- Nedovoljna ekspertiza osoblja u oblastima turizma i kulture
- Nedovoljno razvijena turistička infrastruktura

- Nedostatak i neadekvatnost regulatornog, zakonskog okvira
- Nepostojanje turističke zajednice
- Nepostojanje specifičnih strateških dokumenata razvoja te nezadovoljavajući nivo njihove implementacije

Kada govorimo o problemu zakonskog okvira u oblasti turizma, najveća prepreka u Zeničko-dobojskom kantonu jeste nepostojanje zakona koji uređuje ovu oblast. Jedan od ispitanika istraživanja (I 13) pružio je sljedeći uvid:

Mi smo u jednom vakumu već 5-6 godina, kada je u pitanju sistemski razvoj turizma na području Zeničko-dobojskog kantona. Do toga je došlo jer je oblast turizma Ustavom i propisima uglavnom na nivou Federacije. Podijeljene su nadležnosti između Kantona i Federacije u određenim stvarima ali propisi koji su se odnosili na uređenje oblasti turizma i organizacije sistema turističkih organizacija ili turističkih zajednica, bili su na nivou Federacije. Zakon o turističkim zajednicama i promociji turizma 2014. je presudom Ustavnog suda stavljen van snage i nažalost do danas se na nivou Federacije nije postigao kompromis za donošenje novog zakona o turizmu. Pojedini kantoni u međuvremenu su iskoristili taj jedan zakonski vakuum i donijeli su svoje kantonalne propise. Zeničko-dobojski kanton još uvijek nije. Imali smo jedan prijedlog prema Skupštini prije dvije godine koji nije prošao daljnju proceduru, a međuvremenu se u potpunosti ugasila turistička zajednica jer nepostojanjem zakonskog osnova njenog postojanja, prestao je i da postoji osnov za njeno finansiranje, tako da se ona ugasila u martu 2020. godine.

Kao što se može zaključiti iz odgovora, nadležnosti za oblast turizma nisu centralizirane, već su prema Ustavu, podijeljene između Kantona i Federacije Bosne i Hercegovine. Također, zakon koji bi uređivao ovu oblast, još uvijek ne postoji u Zeničko-dobojskom kantonu, te se njegovo donošenje suočava sa brojnim preprekama. U odnosu na prepreke s kojima se donošenje ovakvog zakona suočava, ispitanik (I 13) je dao sljedeći odgovor:

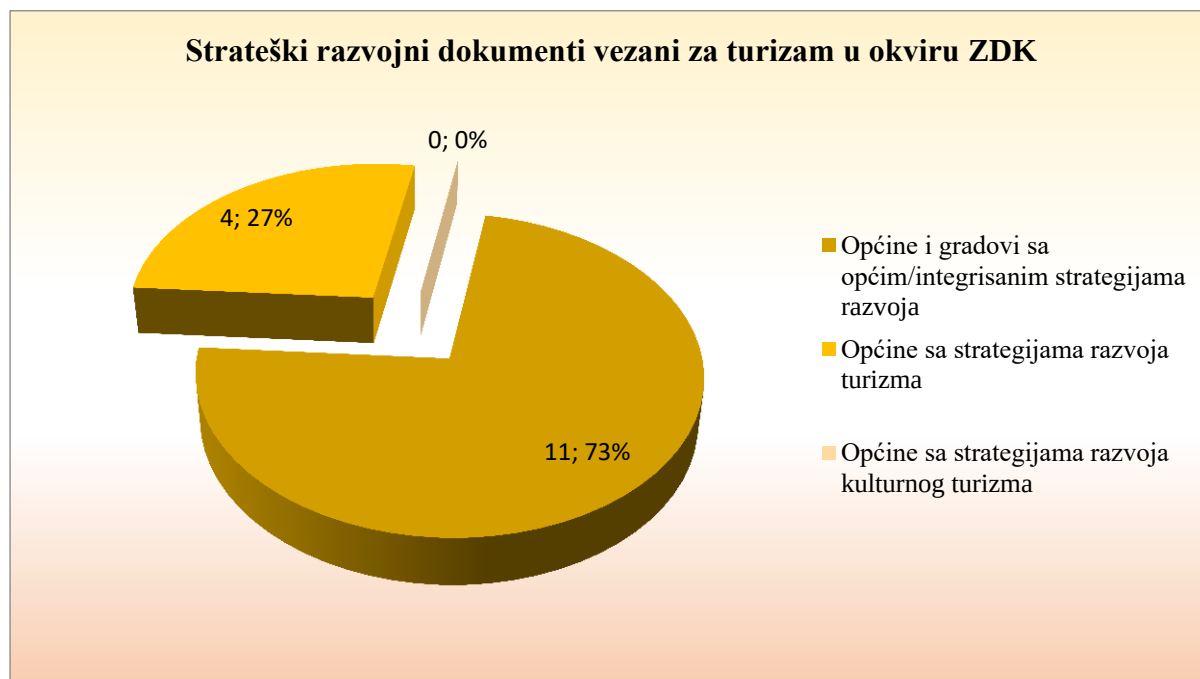
Ranije je turistička zajednica bila organizovana na način da nju čine privredni subjekti iz oblasti turizma. Na taj način je ona i danas organizovana u Kantonu Sarajevo, u Tuzlanskom kantonu, u Hercegovačko-neretvanskom kantonu. Dakle, ona ima skupštinu čiji su članovi predstavnici privrednih subjekata iz oblasti turizma, koji plaćaju članarinu toj zajednici. Međutim, ta članarina, koju su bili obavezni plaćati privredni subjekti, je bila veliki kamen spoticanja. Oni su tvrdili da je to parafiskalni namet i zahtijevali su cijelo vrijeme da im se ukine ta obaveza. U ovoj proceduri donošenja propisa, mi imamo pored svih ovih organa kojim moramo dostaviti mišljenje, i obavezu da to dostavimo Ekonomsko-socijalnom vijeću, koje je formirano u okviru Skupštine Zeničko-dobojskog kantona, koje također daje svoj stav vezano za taj zakon. Ekonomsko-socijalno vijeće je predstavnik organa uprave, privrednih subjekata, udruženja, predstavnika, sindikata. Oni su tad na taj zakon reagovali, i privrednici pokazali inicijativu na način da su isforsirali da se ne usvoji, jer je taj zakon opet predviđao plaćanje članarine. Zato taj zakon nije išao u proceduru. Sada radimo zakon, koji će turističku zajednicu preusmjeriti na finansiranje iz budžeta. U prethodnom zakonu, ona se finansirala iz pomenutih članarina, boravišnih taksi, donacija i drugih

dobrovoljnih naknada. Dakle, članarine su bile najveći problem. Sad smo to regulisali na način da se plaća barem rad turističke zajednice, u smislu njenog funkcionalnog dijela, uposlenika i tih stvari, jer ako nema članarine, morate naći određeni način finansiranja.

Posljedice nepostojanja adekvatnog zakonskog okvira za oblast turizma, direktno se odražavaju na stanje turizma u Kantonu, pa samim tim i na konkretne turističke aktivnosti i njihovu koordinaciju. *Poslovi na izradi i unapređenju turističke ponude na području gradova i općina u ZDK su se sveli na usputnu djelatnost organizacija i institucija kulture koje nemaju adekvatan i osposobljen kadar kako bi te poslove uspješno realizovale.* (Delibašić, 2018)

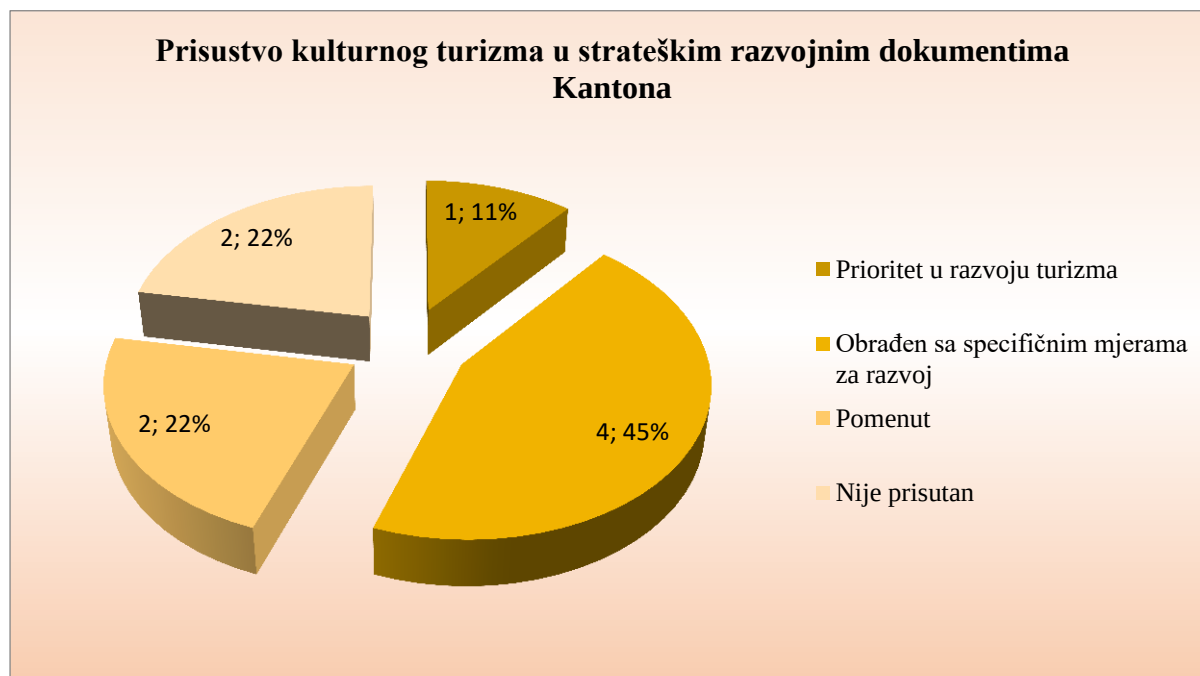
Osim prepreka u zakonskom okviru, razvoj kulturnog turizma na području Zeničko-dobojskog kantona također se suočava sa drugim nedostacima javne politike, koji se odnose na postojanje specifičnih javnih poziva, budžetskih stavki, te strateških razvojnih dokumenata. Iz podataka prikupljenih od nadležnih ministarstava i općinskih službi, ustanovljeno je da ne postoje specifični javni pozivi koji bi podržali projekte usmjerene u njegov razvoj, dok u budžetu Kantona kao i u općinskim budžetima, ne postoje specifične stavke iz kojih bi se finansirali projekti iz oblasti kulturnog turizma. Trenutno, projekti iz ove oblasti se većinski finansiraju iz budžetskih stavki za kulturu ili sport općenito, dok se komisije za odabir projekata u najvećem broju slučajeva sastoje se od službenika općinskih službi.

Kada je riječ o strateškom pristupu razvoju kulturnog turizma, istraživanje je pokazalo da na području Zeničko-dobojskog kantona ne postoje specifične strategije razvoja koje se odnose na oblast kulturnog turizma. Numerički pregled strateških dokumenata koji se odnose na turizam općenito, može se vidjeti na sljedećem dijagramu.

Grafikon 2. *Strateški razvojni dokumenti vezani za turizam u okviru ZDK*

Iako u Zeničko-dobojskom kantonu još uvijek ne postoje specifični strateški dokumenti koji bi poticali, te usmjerili razvoj kulturnog turizma, ovaj oblik turizma razmatran je i predstavljen u nekoliko analiziranih strateških dokumenata. Sljedeći grafikon prikazuje prisustvo i način tretiranja kulturnog turizma u pomenutim dokumentima.

Grafikon 3. Prisustvo kulturnog turizma u strateškim razvojnim dokumentima Kantona

Rezultati pokazuju da se kulturni turizam pominje u značajnom broju strategija razvoja, te da nekolicina dokumenata definira specifične mjere i ciljeve koje se odnose na njegov razvoj, međutim, bitno je napomenuti, da se među tim dokumentima nalazi *Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona za period 2014-2020.* koja nije fokusirana na specifičnu općinu ili grad, te predstavlja okvirnu vodilju za područje cijelog Kantona.

Iako se u Gradu Zenica nalaze neke od najistaknutijih kulturnih institucija Zeničko-dobojskog kantona, brojne kulturne manifestacije te značajan baštinski potencijal srednjovjekovnog perioda, kulturni turizam nije partikularno obrađen u *Strategiji razvoja Općine Zenica 2012-2022.* Mjere definirane u okviru strateških ciljeva strategije, sadrže stavke koje se mogu dovesti u vezu sa kulturnim turizmom, međutim, iz ciljeva strategije može se zaključiti da turizam općenito, nije razvojni prioritet Grada Zenice.

Dva strateška dokumenta razvoja u kojima se kulturni turizam ne pominje u bilo kojem kapacitetu, su *Strategija razvoja općine Tešanj 2018-2027.* i *Strategija integriranog razvoja općine Zavidovići za period 2017-2026.* U odnosu na podatke koji su predstavljeni u Strategiji razvoja Općine Zavidovići, ovo područje ne posjeduje značajnije resurse na osnovu kojih bi se mogao očekivati razvoj kulturnog turizma. S druge strane, Općina Tešanj posjeduje značajne turističke potencijale u vidu kulturne baštine, institucija i kulturnih manifestacija, što odsustvo kulturnog turizma iz Strategije razvoja Općine Tešanj, predstavlja odraz lokalne javne politike prema ovoj oblasti.

Dva dokumenta u kojima se kulturni turizam pominje deklarativno (kroz nekoliko segmenata analize situacije) bez specifičnih mjera i ciljeva za razvoj su: *Strategija razvoja*

Zeničko-dobojskog kantona te Strategija razvoja turizma FBiH. Ovakav pristup djelimično se može pravdati činjenicom, da se radi o dokumentima koji tretiraju razvoj većih geografskih područja i organizacionih nivoa (FBiH, ZDK), te da konkretne mjere za razvoj u pojedinačnim Općinama ostaju kao zadatak lokalnih razvojnih strategija.

Strategije razvoja Grada Visoko te Općine Maglaj, kulturni turizam tretiraju u značajnijoj mjeri. Ovi strateški dokumenti elaboriraju potencijal i značaj kulturnog turizma za lokalni razvoj te definiraju konkretne mjere razvoja u okviru strateških i operativnih ciljeva. Jedinu dokument u kojem se kulturni turizam tretira kao jasan razvojni prioritet odnosi se na *Strategiju razvoja kulture, turizma i sporta na području Općine Vareš 2019-2024*, koja sadrži jasnu viziju i ciljeve, analizu stanja, pregled realizacije mjera iz prethodne strategije razvoja, te konkretne mjere koje se odnose na razvoj kulturnog turizma za period 2019-2024. Međutim, kako se pomenuti dokument odnosi samo na jednu općinu ZDK, ovakav strateški pristup razvoju kulturnog turizma ne predstavlja refleksiju pristupa razvoju na području cijelog Kantona.

Zaključak

Na osnovu prikupljenih podataka, izvršena je procjena stanja kulturnog turizma na području Zeničko-dobojskog kantona te identificirane prepreke njegovom razvoju. Uprkos činjenici da Kanton raspolaže sa značajnim potencijalima za razvoj kulturnog turizma, može se zaključiti da njegov razvoj nije strateški podržan. U većini relevantnih strategija razvoja na području Kantona, kulturni turizam se ne razmatra kao značajan faktor budućeg ekonomskog razvoja, niti su njegovi potencijali ekonomski valorizovani. Kada su u pitanju projekti iz oblasti kulturnog turizma i njihovo finansiranje iz budžeta, ustanovljen je nedostatak javnih poziva fokusiranih na tu vrstu projekata kao i posebnih stavki u budžetima iz kojih bi se pomenuti finansirali. Odgovori ispitanika istraživanja također su ukazali na druge vrste prepreka, koje se primarno odnose na prepreke u legislativi (nedostatak zakonskih propisa na nivou Kantona), neadekvatna turistička infrastruktura, nedovoljna promocija kulturno-turističkih potencijala, nedovoljna ekspertiza osoblja te nedostatak turističke zajednice kao nosioca turističke djelatnosti Kantona. U narednom periodu, potrebno je ustanoviti zakonski okvir za oblast turizma, te osigurati strateški pristup održivom razvoju turizma i kulturnog turizma kroz izradu i implementaciju sektorskih razvojnih strategija. Veća finansijska izdvajanja iz kantonalnog i općinskog budžeta također su neophodna za značajniji razvoj kulturnog turizma, kao i razvoj svijesti o važnosti alternativnih izvora finansiranja koje suvremeni trendovi razvoja sektora kulture i turizma sve više zastupaju.

Literatura

1. Agencija za ekonomski razvoj Zenica ZEDA. (2012). *Strategija razvoja Općine Zenica 2012-2022*. <https://bit.ly/2QPuNnF>
2. Bosna-S Consulting. (2008). *Master plan razvoja turizma, očuvanja prirodnih vrijednosti i kulturnohistorijskih spomenika na području općina Vareš i Kakanj*. <https://bit.ly/3t7GdAk>
3. Delibašić, E. (2018). Stanje i perspektiva kulturnog turizma na području Zeničko-Dobojskog kantona. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, (16), 158-159, 161.

4. Đukić Dojčinović, V. (2005) *Kulturni turizam*. CLIO, 15, 185-186.
5. Jelinčić, D. (2008). *Abeceda kulturnog turizma*. Meandarmedia/Meandar, 41-42, 52.
6. Kukić, D., Hrnkaš, S., Delibašić, E. (2014). *Strategija kulturne politike Zeničko-dobojskog kantona za period 2014-2020*. Godina. Opća biblioteka Zenica (p. 38, 75)
7. McKercher, B., du Cros, H. (2002). *Cultural Tourism, The Partnership between Tourism and Cultural Heritage Management*. Haworth Press, 7, 9-10.
8. Općina Maglaj. (2019). *Strategija razvoja turizma i turističkih potencijala na općini Maglaj za period 2019 – 2024. godine*. <https://bit.ly/3ecmTh2>
9. Općina Tešanj. (2018). *Strategija razvoja Općine Tešanj 2018-2027*. <https://bit.ly/3nFSKtL>
10. Općina Vareš. (2019). *Strategija razvoja kulture na području Općine Vareš za period 2019-2024. godine*. <https://bit.ly/2QT4jS9>
11. Općina Visoko. (2017). *Strategija Razvoja Turizma Općine Visoko 2016-2024*. <https://bit.ly/3f4bu2f>
12. Općina Zavidovići. (2017). *Strategija integriranog razvoja Općine Zavidovići za period 2017-2026. godine*. <https://bit.ly/3xKesE>
13. Richards, G. (2003). *What is Cultural Tourism?*. (van Maaren, A. Ed.), 3.
14. Zeničko-dobojski kanton. (2015). *Strategija razvoja Zeničko-dobojskog kantona za period 2016-2020*. <https://bit.ly/3vF4KP0>
15. Zeničko-dobojski kanton. (2019). *Akcionni plan za implementaciju Strategije razvoja Zeničko-dobojskog kantona za period 2019-2021*. Godina. <https://bit.ly/3t7YbTe>

OBSTACLES TO DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM IN THE ZENICA-DOBOJ CANTON

Abstract

Zenica-Doboj Canton has a significant cultural tourism potential which is a resource basis for the development of cultural tourism and a possible future alternative to the still dominant industrial production. The aim of this paper is to determine the state of cultural tourism in the Canton and obstacles to its development. The research was conducted using the method of semi-structured interviews, which included 36 respondents from three target groups (representatives of cultural institutions, representatives of tourist agencies, and representatives of Ministries, municipal and city services responsible for the sectors of culture and tourism). In addition to the data collected by the aforementioned method, analysis of strategic development documents in the area of Zenica-Doboj Canton was performed, which sought to determine the presence and treatment manner of cultural tourism as a factor of the future Canton development. The results of the research will be partially presented in the strategic document for the development of cultural policy in ZDC.

Key words: *Zenica-Doboj Canton, tourism, cultural tourism, cultural-tourist potential, sustainable development, obstacles to development, development strategy*

Dr. sc. Enes Prasko

MEDIJI KROZ ISTORIJU***Sažetak***

Mediji kroz istoriju razvoja, sve do modernog društva, sredstva su komunikacije koja se prilagođavaju društvenim promjenama. Njihov uticaj na proces društvenih promjena je marginalan, bez jasno iskazanog uticaja na promjene. U danasnjem društvu koje se nalazi u tranziciji, što je karakteristično za svako istorijsko razdoblje razvoja društva, samo se ti procesi tranzicije, danas, odvijaju brže, otvara se proces osamostaljivanja dijela medija koji su u proteklim razdobljima bili pod kontrolom države. Taj proces mijenja ulogu medija u društvu, a time i društvenu funkciju medija, u odnosu na prethodna razdoblja.

Novine su bile prvi pravi medij masovnih komunikacija, ali su im se tokom devetnaestog i dvadesetog vijeka priključivali i drugi. Prva na tom spisku bila je fotografija čiji je zvanični datum rođenja 1837. godina.

Bežična telegrafija je veoma brzo osvojila svijet. Na tragu Markonija brojni istraživači su počeli da ispituju mogućnost da se bežičnim putem umjesto prijenosa Morzeovih znakova emituju i primaju govorni i zvučni signali.

Radio kao medij je veoma brzo postao izuzetno popularan i porodice su se uveče okupljale oko radio prijemnika da zajedno slušaju prenose koncerata, radio drame, vijesti.

Nekih četrdeset godina kasnije, 1926. godine, Džon Logi Berd će u Londonu javno prikazati prijenos živih slika na daljinu.. Biće potrebno još deset godina da se ostvari niz tehničkih otkrića i usavršavanja, da bi BBC 1936. godine započeo prvi redovni televizijski program u svijetu.

Naziv internet se prvi put pojavljuje 1983. godine kada dolazi do spajanja Arpaneta i nekoliko drugih komunikacionih mreža. Međutim prava eksplozija razvoja ove svjetske mreže nastupa 1993. godine kada Tim Berners Li stavlja na slobodno raspolaganje sistem indeksiranja adresa koji je on razvio i koji je poznat kao www (od World Wide Web – Velika svjetska mreža).

Ključne riječi: istorija, mediji, funkcija medija

Mediji kroz istoriju razvoja, sve do modernog društva, sredstva su komunikacije koja se prilagođavaju društvenim promjenama. Njihov uticaj na proces društvenih promjena je marginalan, bez jasno iskazanog uticaja na promjene.

U danasnjem društvu koje se nalazi u tranziciji, što je karakteristično za svako istorijsko razdoblje razvoja društva, samo se ti procesi tranzicije, danas, odvijaju brže, otvara se proces osamostaljivanja dijela medija koji su u proteklim razdobljima bili pod kontrolom države. Taj proces mijenja ulogu medija u društvu, a time i društvenu funkciju medija, u odnosu na prethodna razdoblja.

Kanadski teoretičar medija, Marshall McLuhan¹ bio je zagovornik teze da različite vrste medija imaju različit uticaj na društvo. On je tvrdio da je sam medij poruka te da je

¹ McLuhan, M. (1964). *Understanding Media*, London: Routledge & Kegan P

društvo više pod uticajem tipa medija nego samim sadržajem i porukom koja se njime prenosi.

Ako usporedimo društvo sredinom 19. vijeka u kojemu se vijesti prenose danima s današnjim društvom koje je globalno povezano Internetom, njegova tvrdnja ima smisla, međutim treba imati na umu da podjele između različitih medija nisu više toliko velike kao što su nekada bile. S time se slaže i Giddens² koji kaže da Internet prijeti da će izbrisati razliku između tradicionalnih oblika medija te postati primarni javni prijenosnik informacija.

Polazeći od Agore možemo smatrati da je prvi medij masovnog komuniciranja bio skup stanovnika na nekom trgu gdje se saopštavaju i raspravljaju svjetovna pitanja ili u nekom svetištu gdje razmatraju duhovna pitanja ili se preko posrednika opšti s transcendentnim. Međutim, masovni mediji u smislu u kome ih danas podrazumijevamo rađaju se tek poslije XV vijeka, to jest poslije Gutenbergovog izuma štampe.

Naime prije 1600. godine štampani su s vremena na vrijeme „almanasi“ koji su izvještavali o bitkama i ratovima iz prethodnog perioda.³ Ti almanasi, kao i izvještaji rada engleskog parlamenta nisu imali određeni ritam izlaženja već su se pojavljivali s vremena na vrijeme.

Industrijska revolucija započela je u Velikoj Britaniji polovinom osamnaestog vijeka. Ovaj ključni događaj, koji su inicirala dva pronalaska, Vatova parna mašina i Žakarov razboj, donio je bitne promjene u društvu.

Pojava novih potreba nove klase u nastajanju, kao i industrijske buržoazije čiji značaj i moć počinju da prevazilaze bogatstvo i moć plemstva zasnovanih na vlasništvu nad zemljom. Javlja se novi sloj potrošača kulture koji imaju druge ukuse i druge afinitete od dotadašnjih diktatora mode zemljoposjedničkog plemstva.⁴

Razvoj štampe započeo je tokom 19. vijeka u vrijeme društvenih i političkih nemira u Evropi. Vrlo brzo su se novine počele distribuirati širem krugu korisnika noseći najnovije vijesti, informacije i zabavni sadržaj iz cijeloga svijeta. Novine su pomogle stvaranju osjećaja nacionalnog identiteta odnoseći se prema čitateljima neke zemlje kao dijelom jedne zajednice. Time su one postale prvi medij masovne komunikacije u istoriji što su odmah prepoznali i tadašnji oglašivači i političke stranke koje su u novinama vidjele potencijal za širenje svojih ideja.

Rađaju se masovni mediji kao odgovor na porast pismenosti i uvećanja gradskog stanovništva.⁵ Novine su bile prvi pravi medij masovnih komunikacija, ali su mu se tokom devetnaestog i dvadesetog vijeka priključivali i drugi. Prva na tom spisku bila je fotografija čiji je zvanični datum rođenja 1837. godina. razvoj fotografije rezultat je zajedničkog rada čovjeka industrije i čovjeka umjetnosti, što je, u krajnjoj liniji, obilježilo fotografiju koja i danas oscilira između industrijskih primjena i umjetnosti koju oličavaju brojne ličnosti.

Bežična telegrafija je veoma brzo osvojila svijet. Na tragu Markonija brojni istraživači su počeli da ispituju mogućnost da se bežičnim putem umjesto prijenosa Morzeovih znakova emituju i primaju govorni i zvučni signali.

² Giddens, A. (2009). *Sociology*, 6th ed., Cambridge: Polity Press.

³ Briggs, A. i Burke, P. (2005). *A Social History of the Media*

⁴ Briggs, A. i Burke, P. (2005). *A Social History of the Media*

⁵ Hoboken, New Jersey (USA), *Communication*, Oxford (UK): Wiley-Blackwell.

Radio kao medij je veoma brzo postao izuzetno popularan i porodice su se uveče okupljale oko radio prijemnika da zajedno slušaju prijenose koncerata, radio drame, vijesti.

Razvoj kinematografije i filma je u vrlo kratkom vremenu stvorio novu granu umjetnosti, filmsku umjetnost. Prvi film uz kino ulaznicu se prikazao u Parizu 1895. i iz temelja je promijenio dotadašnji pogled na svijet. Kina su vrlo brzo postala masovno posjećena u razvijenijim zemljama, a filmska industrija zabave počela je stvarati zvijezde, prenositi nove trendove, kulturu, jezik i navike gledaocima širom svijeta.

Nekih četrdeset godina kasnije, 1926. godine, Džon Logi Berd će u Londnu javno prikazati prijenos živih slika na daljinu.. Biće potrebno još deset godina da se ostvari niz tehničkih otkrića i usavršavanja, da bi BBC 1936. godine započeo prvi redovni televizijski program u svijetu.⁶

Naziv Internet se prvi put pojavljuje 1983. godine kada dolazi do spajanja Arpaneta i nekoliko drugih komunikacionih mreža. Međutim prava eksplozija razvoja ove svjetske mreže nastupa 1993. godine kada Tim Berners Li stavlja na slobodno raspolaganje sistem indeksiranja adresa koji je on razvio i koji je poznat kao www (od World Wide Web – Velika svjetska mreža).

Pojava i razvoj društvenih mreža u sklopu novog, digitalnog doba uveliko mijenjaju način na koji naše društvo funkcionira, način na koji živimo, percipiramo sebe i svijet oko sebe te način na koji komuniciramo međusobno, što je posebno izraženo među novim generacijama.⁷

Zadnjih godina društvene mreže su svojim uzletom postale globalni fenomen te uzrokovale duboke promjene u našem društvu čime je i diskurs njihovog utjecaja na naše živote dobio na važnosti.

Zaključak

Primjećujemo da danas, stalno prisutni na društvenim mrežama postajemo njihov sastavni dio konzumirajući ali i stvarajući sadržaje što uzrokuje značajne promjene u našoj društvenoj interakciji kako u pozitivnom tako i u negativnom smislu. Globalizacija i demokratizacija komunikacije, umreženost, stvarnost kontra iluzija, anonimnost, velika količina podataka te sigurnost na društvenim mrežama kao i tanka linija privatnog kontra javnog samo su neki od pozitivnih i negativnih aspekata društvenih mreža.

Najvažnija karakteristika ovog vremena je da je okruženje digitalnih medija sve više prisutno u svakodnevnicu pojedinca a karakterizira ga visoka razina integracije u svakodnevno društveno tkivo. Time se unose različita fenomenološka iskustva u odnosu na prethodno razdoblje razvoja.⁸

Posebna karakteristika je cjelodnevna uronjenost u medijski isadržaj, do stepena u kojem se pretvara u vizualno prostorno okruženje gdje postaje vrlo teško odrediti granicu između povezanosti s Internetom i fizičkom stvarnošću.

Svi se teoretičari medija i društva slažu da su društvene mreže ključno obilježje modernog društva na prijelazu koje mijenjaju i medije i društvo. Da bi uočili važnost

⁶ Briggs, A. i Burke, P. (2005). *A Social History of the Media*

⁷ Boyd, D. M. i Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition.*

⁸ Boyd, D. M. i Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition*

medijske mreže koja je na djelu, valja reći da su u povijesti ljudskog društva uvijek postojale mreže koje su omogućavale komunikaciju i mijenjale društvo, od interesne društvene mreže preko starinskih cehova do savremene širokopojasne internetske mreže.⁹

Međutim, internetska mreža je samo medij a ne interesna mreža, za razliku od cehovske i drugih, ali medij gdje tehnološke mogućnosti su uvjetovale da djeluje dvosmjerno, te da bude medij u društvu koje se fragmentira i isprepliće interesnim sferama.¹⁰

Literatura :

1. Baudrillard, J. (2001). *Simulacija i zbilja*, Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
2. Bauman, Z. (2004). *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge: Polity
3. Boyd, D. M. i Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition*.
4. Hoboken, New Jersey (USA), *Communication*, Oxford (UK): Wiley-Blackwell.
5. Briggs, A. i Burke, P. (2005). *A Social History of the Media*
6. Cashmore, E. (2006). *Celebrity Culture*, London: Routledge.
7. Castells, M. (2015). *Networks of Outrage and Hope*, 2nd ed., Cambridge: Polity Press.
8. Chomsky, N. (1991). *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*
9. Giddens, A. (2009). *Sociology*, 6th ed., Cambridge: Polity Press.
10. Keen, A. (2015). *Internet nije odgovor*, naklada Ljevak: 2017
11. Kietzmann, J. H. i Hermkens, K. (2011). *Social media? Get serious!*
12. McLuhan, M. (1964). *Understanding Media*, London: Routledge & Kegan P

MEDIA THROUGH HISTORY

Abstract

All the way through the history and until the modern society media have been means of communication adapting to the social changes. Their influence of the process of social changes is marginal without clearly indicated effect. In today's society undergoing transition, which is a characteristic of every historical period in the development of the society nowadays happening much faster than before, there is an undergoing process of media freeing from the control of the state and becoming independent. This process is changing the role and the function of the media in the society in comparison to the previous time periods.

Newspaper were the first real media for mass communication and many other media joined during the 19th and 20th century. The first in the line was photography whose official date of birth is the year 1837.

Wireless telegraph quickly conquered the world. Following the footsteps of Marconi, numerous researchers started looking for the possibilities of wireless transfer of Morse code as well as broadcasting and receiving speech and audio signals.

Radio as media quickly became extremely popular and the whole families gathered in the evening by the radio receiver to listen to the concerts, radio dramas, news etc.

⁹ Kietzmann, J. H. i Hermkens, K. (2011). *Social media? Get serious!*

¹⁰ Boyd, D. M. i Ellison, N. B. (2007). *Social network sites: Definition*.

In 1926, about forty years later, John Logie Baird publicly displayed distance broadcasting of live images in London. It will take another ten years for the series of technical discoveries and improvements in order for BBC to initiate the first regular TV broadcasting in the world in 1936.

The term internet first appeared in 1983 following the merge between Arpanet and several other communication networks. However, the real boom in the development of this world wide network occurs in 1993 when Tim Berners-Lee provided, for free, address indexing system which he established and which is known as www (World Wide Web).

Key words: *history, media, media function*

Dr. sc. Esad Delibašić

TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA EVROPSKE KULTURNE POLITIKE

Sažetak

Evropske integracije nakon Drugog svjetskog rata inicirane su, prije svega, ekonomskim i političkim interesima. Kultura nije bila faktor koji je inicirao evropske integracije, niti je bila predmet integracija. Ugovor iz Maastrichta prvi je put postavio kulturnu politiku kao jednu od službenih politika Evropske unije. Načelo supsidijarnosti osnovni je princip evropske kulturne politike, što znači da Evropska unija u sferi kulture donosi odluke i poduzima praktične akcije samo kada zemlje članice nisu same u mogućnosti ostvariti postavljene ciljeve. Iz rasprava o perspektivi sektora kulture u Evropi proistekla su dva modela evropske kulturne politike. Jedan model podrazumijeva izgradnju jedinstvenog kulturnog prostora i mogućnost stvaranja zajedničke evropske kulture i identiteta, a drugi model zasniva se na konceptu Evrope regiona i ideji o jedinstvu u različitosti. Međutim, nijedan od dva navedena modela ne pruža adekvatne odgovore na današnji kulturni život Evrope. Naime, imigracijske i „neevropske kulture“ koje egzistiraju u Evropi nikada nisu prihvaćene kao istinski dio evropskog kulturnog identiteta. Proces migracije i transnacionalna perspektiva predstavljaju izazov za evropsku kulturnu politiku.

Ključne riječi: evropske integracije, evropska kulturna politika, modeli evropske kulturne politike, transnacionalna perspektiva

Položaj kulture u evropskim integracijama

Proces evropskih integracija nakon Drugog svjetskog rata u najvećoj mjeri je iniciran ekonomskim i političkim interesima Njemačke i Francuske. Njihova želja bila je stvoriti jedinstveni evropski prostor, čime bi se prevazišli preuski nacionalni okviri. U takvoj konstelaciji kultura nije bila faktor koji je inicirao evropske integracije i koji je i sam bio predmet integracija. Proces evropskih integracija u početku se koncentrisao na uspostavu jedinstvenog tržišta, sirovine, tešku industriju, a tek nakon izvjesnog vremena proces je obuhvatio i druge aspekte društvenog života, poput ekologije, obrazovanja, sporta, zdravlja, pa i kulture. Međutim, kulturni segment integracija nije nikada u Evropskoj uniji shvaćen kao prioritetna aktivnost.

Analize pokazuju da je u počecima razvoja onoga što će postati Evropska unija, od *Evropske zajednice uglja i čelika* do *Evropske ekonomske zajednice*, kultura bila zanemarena. Rimskim Ugovorom iz 1957. godine osnovane su *Evropska ekonomska zajednica* i *Evropska zajednica atomske energije*, ali Ugovorom područje kulture nije uređeno kao posebna oblast niti su predviđene aktivnosti na području kulture (Borovac Pečarević, 2014:87), što je značajno uticalo na kasniji položaj kulture.

Dakle, početni preovlađujući pristup evropskim integracijama nije podrazumijevao izgradnju novog evropskog identiteta u svim društvenim oblastima, već je ograničio integraciju prije svega na sferu ekonomije. Društvene oblasti koje su odabrane za integraciju

ni na koji način nisu problematizirale pitanja kolektivnog identiteta. Vjerovalo se da će ekonomska i privredna integracija nužno dovesti i do kulturne integracije i socijalne kohezije. Belgijski premijer Leo Tindemans 1975. godine podnio je Izvještaj tijelima Evropske zajednice o potrebi rekonstruiranja Evropske zajednice u Evropsku uniju. U Izvještaju Tindemans tvrdi da je Evropska zajednica integrirala tržište, a da Unija mora integrirati politike (Borovac Pečarević, 2014:89). Tindemans navodi da je potrebno stvoriti politiku koja bi „transformirala 'Europu tehnokrata' u 'Europu ljudi', što se 'mora osjetiti u obrazovanju i kulturi'“ (Borovac Pečarević, 2014:87).

Prva sjednica ministara kulture zemalja članica Zajednice održana je tek 1982. godine (Majnhof, Triandafilidu, 2008). Tada je usvojena zvanična deklaracija Evropske zajednice koja je ovlastila ministre kulture da istražuju mogućnosti promocije kulturne saradnje, posebno u domenu audiovizuelnih medija; zatim da ustanove mogućnost saradnje na promociji i zaštiti kulturne baštine; da omoguće i olakšaju kontakte umjetnika u zemljama članicama, te da rade na poboljšanju i koordinaciji kulturne saradnje s trećim državama (Majnhof, Triandafilidu, 2008). Ugovor o Evropskoj uniji poznatiji kao *Ugovor iz Maastrichta* (1992) potpisan je u vremenu koje su obilježili pad Berlinskog zida i slom komunističkog režima. Države članice su Ugovorom uspostavile Evropsku uniju, te time ujedno označile novu etapu u integriranju naroda Evrope. Ugovorom o Evropskoj uniji evropska integracija je iz pretežno ekonomske prerasla u političku integraciju. U Ugovoru o Evropskoj uniji sadržan je i dio o kulturi. „*Ugovor iz Maastrichta po prvi je put postavio kulturnu politiku kao službenu politiku Evropske unije i to na način da je kodificirano posebno poglavlje o kulturi i da je među ciljevima istaknuto da Zajednica treba dati svoj doprinos promoviranju kulture u zemljama članicama*“ (Borovac Pečarević, 2014:94-95). U dijelu Ugovora koji razmatra kulturu ističe se da je cilj kulturne politike da Zajednica doprinese razvoju kulture u zemljama članicama, a da se istovremeno uvažava nacionalna i regionalna raznolikost i istakne zajedničko kulturno naslijeđe (Borovac Pečarević, 2014:95). *Ugovorom iz Maastrichta* je potvrđen da je osnovni princip kulturne politike načelo supsidijarnosti, a da Zajednica donosi odluke i poduzima praktične akcije samo kada to zatraže zemlje članice, odnosno, kada one nisu same u mogućnosti ostvariti postavljene ciljeve.

Iz postojećih dokumenata Evropske unije ne može se jasno ustanoviti šta Unija podrazumijeva pod pojmom „evropska kultura“. Naime, u dokumentima se poziva na „zajedničku povijest i vrijednosti“ i „evropsku kulturu i baštinu“, ali se ne precizira sadržaj tih pojmova (Borovac Pečarević, 2014:96). Možemo zaključiti da je kulturna politika u odnosu prema drugim javnim politikama relativno kasno ušla u zvanične dokumente Evropske unije, s tim da i danas u njima zauzima periferan položaj.

Modeli evropske kulturne politike

Usljed političkog i društvenog konteksta devedesetih godina XX stoljeća razvila se u Evropi rasprava o mogućnostima i perspektivama jedne *evropske kulturne politike* (Majnhof, Triandafilidu, 2008). Pod evropskom kulturnom politikom podrazumijevamo pogled na značaj i ulogu kulture u Evropi. Tvorci politike u Evropi shvatili su potencijalnu pokretačku moć kulture u projektu evropskih integracija. Vjerovalo se da bi projekat evropskih integracija bio vjerodostojniji kad bi mogao da se osloni na jednu evropsku kulturu.

Iz tih rasprava proistekla su, grubo rečeno, dva modela evropske kulturne politike. Jedan model podrazumijeva izgradnju jedinstvenog kulturnog prostora i mogućnost stvaranja zajedničke evropske kulture i identiteta. Koncept o jedinstvenom evropskom kulturnom prostoru zasniva se na ideji da se Evropa treba preoblikovati u naciju – državu. Ulrike Hanna Meinhof i Anna Triandafyllidou u knjizi *Transkulturalna Evropa* tvrde da je ovaj koncept u suštini redukcionistički jer počiva na ideji o evropskom identitetu koji izvire iz grčke, rimske i hrišćanske kulture, te kao takav isključuje mnoga društva u istočnoj i južnoj Evropi, ali i migracione populacije koje su danas postale značajan faktor u Evropi (Majnhof, Triandafilidu, 2008). Drugi model kulturne politike zasniva se na konceptu Evrope regiona i ideji o jedinstvu u različitosti. Etnička i kulturna raznolikost Evrope, po zastupnicima ovog modela, nikada nije bila izraženija. Samo na priznavanju tih različitosti i jedinstvu različitosti Evropa i može funkcionirati. Stereotip o evropskom modelu kulture kao jedinstvu u različitosti zastupali su mnogi. Tako Edgar Moren u svom djelu *Kako misliti Evropu* ističe, da je „*Evropa...jedan kompleks...čija je osobenost da, bez stapanja, povezuje najveće raznolikosti, da nerazdvojno povezuje protivnosti*“ (Morin, 1989:19). „*Svoje jedinstvo Evropa*“, ističe Moren, „*ima samo kroz mnogostrukost. Ono što plete njeno jedinstvo, koje je i samo pluralističko i protivrječno, to su interakcija naroda, kultura, klasa i država...*“ (Morin, 1989:20). Ovaj model evropske kulture i kulturne politike teorijski se izgrađivao i „branio“ jedinstvom i borbom suprotnosti koji su proizašli iz principa hegelovsko-heraklitovske dijalektike. „*Nalazimo se u središtu teškoće da se misli Evropa pri naviknutosti na klasičan način mišljenja, u kome ideja jedinstva rastapa ideju mnogostrukosti i preobrazbe i u kome ideja ravnopravnosti vodi katalogu elemenata koji uporedo, paralelno postoje. Teškoća da se misli Evropa sastoji se ponajprije u tome da se jedno misli u mnoštvu i mnoštva u jednom: unitas multiplex. To je istodobno teškoća da se identičnost misli u neidentičnosti*“ (Morin, 1989:21). Ovaj model kulturne politike ne želi ideji evropskog kulturnog identiteta podrediti parcijalne evropske kulturne identitete, nego evropsku kulturnu politiku uspostavlja kroz klasičnu dijalektičku igru općeg evropskog kulturnog identiteta i posebnih kulturnih identiteta.

Međutim, nijedan od dva navedena modela ne pruža adekvatne odgovore na današnji kulturni život Evrope. *Evropska kulturna politika* mora biti koncipirana na način da uvaži trenutnu složenost Evrope; naime, ona mora uvažiti dramatične promjene koje su se dogodile u Evropi. Kulturna politika u Evropi treba da odgovori na suštinsko pitanje mogućnosti koegzistencije različitih naroda i kultura u evropskom društvu. Međutim, raznolikost se poima samo na razini autohtonih evropskih kultura. Ono što predstavlja istinski drugo i različito, od izvorno evropskog jesuimigracijske i „neevropske kulture“ kojese ne afirmiraju i ne promoviraju. Savjet Evrope je 2001. godine objavio je izvještaj pod naslovom „*Raznolikost i kohezija: novi izazovi za integraciju imigranata i manjina*“. „*Stanovište iznijeto u ovom dokumentu veću pažnju posvećuje integraciji, međukulturnim dijalozima, novim imigrantima i nacionalnim manjinama. Premda se smatra da kulturna raznolikost predstavlja pozitivan i istorijski doprinos evropskom identitetu, ona se ipak prikazuje kao nešto što bi moglo da ugrozi socijalnu koheziju*“ (Majnhof, Triandafilidu, 2008:94). Pred kulturnu politiku se stavlja zadaća da uspostavi ravnotežu između afirmacije raznolikosti i očuvanja socijalne kohezije (Majnhof, Triandafilidu, 2008:94). Sada već slavna izjava njemačke kancelarke Angele Merkel o tome da je potpuno propao pokušaj Njemačke da

stvari multikulturalno društvo, gdje ljudi različitih identiteta žive jedni pored drugih, daje nam potvrdu da imigracijske i neevropske kulture nikada nisu prihvaćene kao istinski "drugo" koje predstavlja neminovnu sastavnicu jedinstva suprotnosti, nego su one doista doživljene kao nešto strano, nepoznato, kao element koji ne može biti konstituens dijalektičke igre i modela na koji se evropska kulturna politika tako revnosno poziva. Jedina "perspektiva" tog drugog je integracija, odnosno asimilacija.

Transkulturalna politika

Procesi migracije predstavljaju izazov za evropsku *kulturnu politiku*. Migranti i njihove kulture transformiraju društva u Evropi. Migranti se uglavnom poimaju kao "problem", oni se doživljavaju kao stranci u društvu. Migracione kulture ne doživljavaju se kao kulture koje bi mogle da doprinesu razvoju evropskih kultura, već se strahuje da bi one mogle da naruše ustanovljen poredak nacionalnih kultura. Odnos između kulturne globalizacije i očuvanja nacionalnog identiteta sagledava se najvećim dijelom u kontekstu prijetnje koju predstavljaju migranti i njihove kulture za suverenitet i integritet nacije-države (Majnhof, Triandafilidu, 2008). Kritika nacionalne kulturne paradigme ne znači kraj nacije-države. Nužno je pronaći mogućnost pomirenja između nacionalnih i transnacionalnih kulturnih entiteta. Migracije u doba globalizacije mijenjaju kulturni sastav evropskih društava. Migracijska kretanja primoravaju nas da preispitamo značenje i vrijednost kulturnog identiteta na evropskom prostoru (Majnhof, Triandafilidu, 2008).

Mnoštvo je ekonomskih, političkih i kulturnih razloga zbog kojih Evropa postaje sve privlačnija za migrante. Migracione populacije povezane su međusobno, a uglavnom zadržavaju čvrste veze s matičnom zemljom. Upravo to predstavlja transnacionalnu dimenziju njihovog života. Za to presudan značaj ima tehnološka i komunikacijska infrastruktura koja omogućava međusobno povezivanje. Dok su ekonomski uspjeh i socijalni status ranije zavisili isključivo od brze akulturacije i uključivanje u društvo domaćina, sada oni zavise od njegovanja snažnih socijalnih mreža izvan državnih granica. Presudan značaj ima činjenica da takvi migranti više ne žele da se uklapaju, ili da se integrišu, u nacionalna društva onako kako su ranije to morali da čine. U globalnoj privredi savremeni migranti smatraju da je potpuno uklapanje u zemlje u kojima su se naselili ili nemoguće ili nepoželjno. Nove transnacionalne migracije značajno mijenjaju evropski socijalni i kulturni kontekst. Steven Castles zapaža sljedeće: „Dovoljno je da uđete u lokalni autobus ili voz pa da sretnete ljude svakovrsnog etničkog izgleda. Centri velikih gradova okruženi su specifičnim etničkim četvrtima, a njihove prodavnice nude širok asortiman uvezene robe, religijskih simbola i kulturnih rukotvorina. Na ulicama se mogu čuti desetine jezika. Dok se u školama i bolnicama mora udovoljavati mnogobrojnim lingvističkim i kulturnim potrebama“ (citirano prema U. H. Majnhof, A. Triandafilidu, 2008:364).

Možemo zaključiti da je nužno da nacije-države prilikom artikulacijenacionalnih kulturnih politikaharmonizirajunacionalnu i transnacionalnu perspektivu. To znači da je legitimno zalagati se za nacionalne interese, ali da pri tom treba odbaciti logiku nacionalne zatvorenosti. Transnacionalna migracija treba biti shvaćena kao društvena skupina koja u evropska društva unosi jednu novu dimenziju kojom ta društva postaju bogatija. Savremena kulturna politika mora nastojati izgraditi nove kulturne vrijednosti i ciljeve koji će biti usaglašen sa aktuelnim kulturnim kontekstom.

TRANSNATIONAL PERSPECTIVE OF THE EUROPEAN CULTURE POLICY

Abstract

Post-World War II European integration was primarily initiated due to the economical and political interests. Culture was neither a reason for European integration nor it was the subject of it. Cultural policy was for the first time an official policy of the European Union only in the Maastricht Treaty. Subsidiarity principle as the basic principle of the European cultural policy means that in the realm of culture, the European Union will make decisions and undertake practical steps only when the member states are not able to implement set goals on their own. Following the debates about the perspective of the European culture sector, two models of European culture policy emerged. One model suggests creation of single cultural area and the creation of the common European culture and identity. The other model is based on the concept of Europe of regions and the idea of unity in diversity. However, none of the aforementioned models provide appropriate answers to current cultural lifestyle in Europe. Namely, immigration and non-European cultures that exist in Europe have never been accepted as a genuine part of the European cultural identity. Migrations and transnational perspective represent a challenge for the European culture policy.

Key words: European integration, European culture policy, models of European culture policy, transnational perspective

Literatura:

1. **Borovac Pečarević, Martina** (2014) *Perspektive razvoja europske kulturne politike*. Zagreb: AGM
2. **Delibašić, Esad** (2012) *Osnovi kulturne politike*. Zenica: IK Vrijeme.
3. **Dragičević-Šešić, Milena i Stojković, Branimir** (2007): *Kultura: menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Clio.
4. **Dragojević, Sanjin-Dragičević Šešić, Milena** (2008): *Menadžment umjetnosti u turbulentnim vremenima*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
5. **Dragojević, Sanjin** (2007) *Europske kulturne politike* (doktorska disertacija), Zagreb.
6. **Majnhof, Ulrike Hana i Triandafilidu, Ana** (2008), *Transkulturalna Evropa*, Beograd: Clio.
7. **Prnjat, Branko** (2006) *Uvod u kulturnu politiku*. Novi Sad: Stylos.
8. **Prnjat, Branko** (1986) *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Beograd: Savremena administracija.
9. **Višnić, Emina uz prilog Dragojević, Sanjina** (2008) *Kulturne politike odozgo – Nezavisna kultura I nove suradničke prakse u Hrvatskoj*. Amsterdam / Bukurešt/Zagreb: ECUMEST Association-European Cultural Foundation-CLUBTURE Network.

Dr. sc. Mirza Džananović

KULTURNA BAŠTINA ISLAMSKJE ZAJEDNICE U ZENICI

Sažetak

Islamska zajednica u Zenici upravlja važnim primjerima kulturne baštine čiji značaj prevazilazi okvire kako same institucije tako i same lokalne sredine. U prilog takvoj tvrdnji najbolje svjedoči činjenica da se od ukupno 9 nacionalnih spomenika koji se nalaze na području Zenice trećina njih nalazi pod upravom Islamske zajednice. Također, utvrđeno je postojanje nekoliko objekata i lokacija koji imaju lokalni značaj, a posebno interesantna je praksa posjećivanja dovišta Lastavica koja spada u vrijednu manifestaciju nematerijalne kulturne baštine.

Ključne riječi: *Islamska zajednica, kulturna baština, Zenica, nacionalni spomenici, lokalni spomenici*

Islamska zajednica u Zenici važan je faktor u životu grada, a njen značaj nije isključivo vezan samo za religijski aspekt društvenog života Zenice. Naprotiv, Islamska zajednica daje veliki doprinos i kulturnom životu u gradu, a posebno je važno njeno učešće u zaštiti i promociji kulturne baštine, naročito jer se u njenom vlasništvu nalazi nekoliko vrlo značajnih i reprezentativnih primjeraka arhitektonskog nasljeđa Zenice, od kojih su tri proglašena i nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine. Također, brojna mezarja svjedoci su stoljetnog kontinuiteta života muslimana na ovom području, a neki od sačuvanih nišana predstavljaju vrlo vrijedne primjere islamske sepulkralne arhitekture. U mnogim slučajevima materijalna kulturna baština ima i svoj nematerijalnu, duhovnu dimenziju koja je nekada puno zanimljivija i upečatljivija, naročito kada su u pitanju legende, priče i predanja. Dovište Lastavica jedno je od najstarijih i najznačajnijih u Bosni i Hercegovini, a tradicionalno se održava prvog ponedjeljka u avgustu nakon Aliđuna, te kao takvo definitivno zaslužuje da se, barem za početak, nađe na Preliminarnoj listi nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

Nacionalni spomenici

Najviši stupanj zaštite nekog kulturnog dobra na nivou svake države predstavlja institucija nacionalnog spomenika. Kulturno dobro može biti proglašeno nacionalnim spomenikom na inicijativu bilo koje ustanove ili čak pojedinca, pod uslovom da ima veliki značaj za zajednicu odnosno da ispunjava propisane uvjete i kriterije, o čemu odluku donosi Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.¹ Na području grada Zenice trenutno se nalazi 9 nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, a od toga se trećina

¹Pravilniko kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizacijanacionalnih spomenika, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, 29. 11. 2019. godine, dostupno na: <http://kons.gov.ba/Content/Read/pravilnik-o-vrednovanju>

nalazi u vlasništvu Islamske zajednice i to: graditeljska cjelina Sultan Ahmedova džamija i Medresa, Sejmenska džamija te Stara džamija sa haremom u Orahovici.²

Graditeljska cjelina - Sultan Ahmedova džamija i Medresa proglašene su nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (broj: 07.2-2-173/05-4 od dana 07. marta 2007. godine) u sastavu Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.³ Nažalost, o samoj džamiji u ovom trenutku nemamo mnogo podataka, a naročito o njenoj ranoj historiji, a i informacije koje imamo su više bazirane na pojedinačnim mišljenjima i spekulacijama nego na konkretnim činjenicama. Uzrok tome je nedostatak primarnih historijskih izvora ali i generalna zapostavljenost i manjak interesovanja za istraživanje osmanskog razdoblja zeničke prošlosti. Sultan Ahmedova ili čaršijska džamija pripada tipu jednodobitnih džamija, dimenzija 20,5 x 14,9 metara, sa tipičnim bosanskim krovom „na četiri vode“ i sa kamenom munarom visokom 31 metar.⁴ Općeprihvaćeno mišljenje je da je Sultan Ahmedova džamija najstarija zenička džamija te da je postojeći objekat izgrađen na temeljima starijeg koji potiče iz 16. stoljeća. Međutim, ne postoje bilo kakvi dokazi ili izvori za takav stav, te ovu poprilično zastarjelu teoriju treba uzeti sa velikom rezervom. Mehmed Mujezinović jedini je sistematski istraživao džamije i mezarja na području Zenice, a upravo je on i pronašao do sada najstariji poznati nišan u haremu Sultan Ahmedove odnosno Čaršijske džamije. U pitanju je nišan imama Sultan Ahmedove džamije, Muhamed efendije, koji je preselio 1086. godine po Hidžri, što znači da je džamija sigurno postojala 1675. godine.⁵ Međutim, u pitanju je vjerovatno stariji objekat jer sa sigurnošću znamo da je postojeća džamija izgrađena tokom vladavine sultana Ahmeda III (1703. – 1730.) po kojem je i dobila naziv, a osim toga iznad ulaznog portala nalazi se tarih u kojem je navedeno da je objekat zaista izgradio pomenuti sultan, kao i da je džamiju obnovio njegov praunuk sultan Abdulaziz (1861. – 1876.). Inače, tokom svog postojanja Čaršijska džamija je više puta pretrpjela oštećenja, te je u nekoliko navrata i popravljana (npr. 1872., 1914., 1986., 1996. godine itd).⁶ U haremu džamije nalazi se desetak sačuvanih starih nišana sa odgovarajućim epitafima od kojih se po ljepoti posebno ističe epitaf na nišanu Atife, kćeri Ahmed Sabitove.⁷ Također, u haremu džamije nalazi se i osmougaoni šadrvan sa krovom kupolastog oblika podignut 1927. godine, a čiju je izgradnju finansirao Zeničanin hadži Salih Šestić.⁸ Bitno je spomenuti da su u ovoj džamiji tradicionalno služili imami iz porodice Čaršimamovića, koji su i dobili prezime na osnovu te djelatnosti (prezime Čaršimamović potiče od pojma čaršijski imam), a tokom druge polovine 19. i početkom 20. stoljeća službu su obavljali i članovi porodice Serdarević, iz koje potiče i najčuveniji zenički muallim Muhamed Seid Serdarević.

²<http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>

³ Odluka dostupna na:

<http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>

⁴ Aslani Mirsada, Zenica graditeljska baština, Grad Zenica, Muzej grada Zenica, Zenica, 2015, 27-28

⁵ Mujezinović Mehmed, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knjiga II – istočna i centralna Bosna, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977, 430.

⁶ Aslani, Zenica graditeljska baština, 26.

⁷ Mujezinović, Islamska epigrafika, 431-432.

⁸ Sarić Mesud, Vodovod i gradnje na vodi u Zenici, Druga međunarodna kulturna manifestacija Zeničko proljeće, Zenica, 1997, 45-46.

Preko puta Sultan Ahmedove džamije nalazi se i objekat istoimene Medrese koja je djelovala sve do zabrane rada i ukidanja 1946. godine. Stari objekat Medrese podignut je zajedno sa džamijom, a smatra se da je sa radom krenula 1720. godine⁹, dok je postojeći objekat svečano otvoren 23. septembra 1927. godine. Nažalost, nije sačuvan ili barem do danas nije poznato da postoji grafički prikaz ili fotografija stare zgrade Medrese, ali je poznato da je objekat bio internatskog tipa, skromnih dimenzija sa salom za predavanja, prostorijama za profesore i učenike, bibliotekom, abdesthanom, kupatilom i klozetima. Početkom 20. stoljeća objekat se nalazio u vrlo lošem stanju te mu je prijetilo potpuno obrušavanje, što je i bio glavni razlog pokretanja inicijative za izgradnju nove zgrade Medrese. Sa prikupljanjem dobrovoljnih priloga za izgradnju nove zgrade krenulo se još početkom 1914. godine, ali se čitav proces odužio zbog slabe finansijske moći Zeničana, ali i zbog Prvog svjetskog rata. Nastavak započete inicijative nastavljen je nakon rata, a 1920. godine uspostavljen je i Odbor za gradnju medrese koji je preuzeo obavezu prikupljanja novca, odabira projektanta i realizacije izgradnje objekta.¹⁰ Kompletan proces trajao je dosta dugo, pa je stara zgrada srušena 1923. godine, a izgradnja novog objekta završena tek 1927. godine. Tada je upriličeno i svečano otvaranje Medrese kojem su prisustvovali brojni zvaničnici uključujući i reis-ul-ulemu Mehmeda Džemaludina ef. Čauševića.¹¹ Nova zgrada pripada tipu medresa sa otvorenim dvorištem, a u pitanju je prizemni objekat sa kvadratičnom osnovom, dimenzija oko 28 X 28 m, u čijoj sredini se nalazi atrijum sa kaldrmom, dimenzija 11,60 X 7,20 m, sa velikim kamenim šadrvanom, rađenim 1969. godine u Splitu za potrebe Muzeja, i drvenim trijemom na 24 drvena stupa, iz koga se ulazi u sobe (danas ured glavnog imama, biblioteka i sl.). Ulaz u objekat se nalazi sa jugoistočne strane, naspram ulaza u džamiju. Sama zgrada je građena od kamena i omalterisana je produžno-cementnim malterom; zidovi u enterijeru su krečeni u bijelo, a pod i tavanica objekta su urađeni od drveta. Medresa je pokrivena dvostrešnim krovom i crijepom kao krovnim pokrivačem.¹² Tokom svog postojanja nova zgrada Medrese korištena je u različite svrhe, odnosno u periodu od izgradnje do 1946. godine služila je prvobitnoj namjeni kao obrazovna ustanova. Od 1946. do 1968. godine u Medresi je bilo smješteno nekoliko drugih institucija poput Narodne milicije i Muzičke škole, a dugo vremena je korištena i kao stambeni objekat namijenjen smještaju nekoliko porodica. Osnivanjem Muzeja grada Zenice izvršena je njena temeljita rekonstrukcija, čime je objekat spašen od trajnog nestanka, a izvršena je i njena prenamjena u izložbeni prostor. Od 1992. godine Medresa se ponovo nalazi pod upravom Islamske zajednice i u njoj je smještena biblioteka Muhamed Seid Serdarević, te arhiva i administracija Muftiluka zeničkog.

Sejmenska džamija proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (broj:07.2-02-174/05-3 od dana 23. maja 2007. godine) u sastavu Zeynep Ahunbay, Amra

⁹ Babić Ibrahim, Zaboravljeni zenički Al-Azhar, Sultan Ahmedova Medresa, Medžlis Islamske zajednice Zenica, Zenica, 2004, 8.

¹⁰ Babić, Zaboravljeni zenički Al-Azhar, 13-25.

¹¹ Sarić Mesud, Zenička čaršija i mahale, Općina Zenica, Zenica, 2006, 25-26

¹² Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom dostupna na <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>

Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.¹³ Kao i u slučaju Sultan Ahmedove džamije i o prošlosti Sejmenske džamije postoji vrlo malo podataka, a po narodnom predanju džamiju je u 17. stoljeću podigao neki sejmen ili janjičar po kojem je i dobila naziv. Međutim, prilikom istraživanja Mehmed Mujezinović navodi da je na kamenoj ploči u podnožju munare pronašao natpis, koji više nije moguće vidjeti, na kojem stoji da je Čaršijska džamija obnovljena 912. godine po Hidžri, odnosno oko 1506. godine.¹⁴ Većina autora smatra da se ovaj natpis ne odnosi na Sejmensku nego na Čaršijsku džamiju koja se, po tom mišljenju, nalazila na mjestu današnje Sultan Ahmedove džamije, ali bez detaljnije elaboracije tog stava. Ipak, ne treba odbaciti mogućnost da se na mjestu današnje Sejmenske džamije u prvim stoljećima osmanske vlasti zaista nalazila džamija koju su stanovnici u svakodnevnom govoru nazivali Čaršijskom. U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine vidimo da su te godine u kasabi Zenica zabilježene četiri džamije: Hadži Mehmedova, Ejnehan-begova, Hadži Tahirova i Sulejman-begova džamija (vrlo vjerovatno je u pitanju Kočevska odnosno Sulejmanija džamija), te tek izgrađeni Osman Čelebijin mesdžid.¹⁵ Poznato je da se Osman Čelebijin mesdžid nalazio u mahali Potok, gdje se i danas nalazi istoimena džamija, a lokacije pomenutih džamija, odnosno u kojim mahalama su se nalazile, u ovom trenutku je teško precizno odrediti. Ali ako uzmemo u obzir da se u neposrednoj blizini Sejmenske džamije nalazio vrlo važan prijelaz preko rijeke Bosne, odnosno Drvenačuprija, za koju sigurno znamo da je postojala prije 1557. godine¹⁶, sasvim je moguće da se i centar Zenice u tom periodu nalazio na tom prostoru, pa samim time i Čaršijska džamija. Također, na desnoj obali rijeke Bosne, a nedaleko od Sejmenske džamije, nalazi se i najstarije zeničko muslimansko mezarje, kao i ostaci najstarijeg islamskog vjerskog objekta u Zenici – musalle, što sve dodatno ide u prilog tvrdnji da se izvorna zenička Čaršijska džamija nalazila u ovom dijelu grada. To bi značilo da je današnja Sejmenska džamija zaista izgrađena na temeljima prvobitne Čaršijske džamije, koja je vjerovatno srušena zajedno sa ostalim objektima u Zenici prilikom pohoda Eugena Savojskog u oktobru 1697. godine. Upravo zbog činjenice da je u tom pohodu najveći dio Zenice bio potpuno uništen uslijedila je izgradnja novih objekata u gradu, a tada su podignute i nove džamije uključujući i Sejmensku i Sultan Ahmedovu džamiju sa Medresom koja tada postaje Čaršijskom. Inače, Sejmenska džamija po tipu pripada jednodobnim džamijama sa drvenim trijemom i kamenom munarom visokom 25 metara, i svojom arhitekturom slična je Sultan Ahmedovoj džamiji, ali je nešto manjih dimenzija odnosno 11 x 10 metara. U haremu džamije je do danas sačuvano svega desetak nišana klesanih od domaćeg kamena sa Mošćanice koji pripadaju tipu tzv. „zeničkih nišana“ odnosno nadgrobni spomenika klesanih od mehkog kamena zbog čega su u drugim krajevima Bosne poznati pod nazivom „vodeni nišani“.¹⁷ Također, do sredine 20. stoljeća postojao je i stari kameni šadrvan koji je tada uklonjen, a 2020. godine izgrađena je nova česma po projektu zeničkog arhitekta Vedada Šestića.

¹³ Odluka dostupna na:

<http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>

¹⁴ Mujezinović, *Islamska epigrafika*, 433.

¹⁵ Handžić, Adem Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/2, Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 40-45.

¹⁶ Jalimam Salih, *Historija Zenice*, Zenica, 2010, 222.

¹⁷ Mujezinović, *Islamska epigrafika*, 427-428.

Stara džamija u Orahovici proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (broj:07.1-2.3-77/11-30 od dana 7. septembra 2011. godine) u sastavu Zeynep Ahunbay, Martin Cherry, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović i Ljiljana Ševo.¹⁸ Tačnih podataka o vremenu izgradnje džamije nemamo ni u ovom slučaju, ali se zna da je izgrađena tokom 19. stoljeća. Pripada tradicionalnom tipu bosanske džamije sa drvenom munarom¹⁹, s tim da je sam objekat izgrađen od kamena, a pokriven je četverovodnim krovom. U haremu džamije se nalazi desetak sačuvanih nišana od kojih najstariji potiče iz 1318. godine po Hidžri, odnosno 1900. godine po gregorijanskom kalendaru.²⁰

Spomenici lokalnog značaja

Osim spomenika od najvećeg, nacionalnog značaja Islamska zajednica u Zenici upravlja i nizom drugih, za grad, vrlo vrijednih objekata i lokaliteta. Dobar dio tih spomenika predstavljaju važan segment ukupnog identiteta Zenice, a također su i značajni orijentiri u prostoru ili su mjesta okupljanja stanovnika Zenice. U ovu skupinu spomenika u prvom redu spadaju tri gradske džamije: Jalijska, Potočka i Kočevska, koje se nalaze u srcu nekadašnjih osmanskih mahala kao posljednje svjedočanstvo jednog vremena i načina života u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Također, pomenuti objekti baštine tradiciju starih džamija koje su stradale u vrtlogu vremena, a koje su nekada visinom svojih minareta dominirale iznad uspravane zeničke čaršije. Prošlost ovih džamija je još uvijek najvećim dijelom prekrivena velom tajni, kao što je slučaj i sa većinom ostalih objekata u Zenici, a što opet najbolje svjedoči o neizgrađenoj samosvijesti Zeničanki i Zeničana o značaju poznavanja sopstvene prošlosti, te zbog toga pojam kulture sjećanja u Zenici, zapravo, često u praksi podrazumijeva uporno i predano baštinjenje kulture zaborava.

Jalijska ili Jalinska džamija u Zenici po predanju potiče iz 17. stoljeća, a pripada tipu mahalske, jednodostupne džamije sa četverovodnim krovom i drvenom munarom. U haremu džamije nalazi se mezarje za većim brojem nišana, ali među njima nisu pronađeni posebno stari primjerci sa natpisima.²¹ Mezarje je bilo lokalnog, mahalskog karaktera, a tradicionalno su imamsku dužnost u njoj obavljali članovi porodice Jalimam koja je i dobila naziv po džamiji u mahali Jalijska (prezime Jalimam porijeklo vuče od pojma Jalijski imam). Nakon Drugog svjetskog rata Jalijska džamija je bila u vrlo lošem stanju te je do sredine 60tih godina bila napuštena i nije se uopće koristila. Tada je djelomično obnovljena i ponovo stavljena u funkciju, a temeljitu rekonstrukciju doživjela je 1998. godine.²²

Osman Čelebijina ili Potočka džamija prvi put se pominje u opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine i to kao mesdžid u okviru istoimene, nove mahale.²³ Međutim, narodna predaja ovu džamiju smatra jednom od najstarijih u Zenici i veže njenu prvobitnu izgradnju za kraj 15. stoljeća, a postojeći dizajn veže se za kasniji period. Najstariji

¹⁸ Odluka dostupna na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3357

¹⁹ Vidjeti: Bećirbegović Madžida, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.

²⁰ Aslani, Zenica graditeljska baština, 41.

²¹ Mujezinović, Islamska epigrafika, 436.

²² Aslani, Zenica graditeljska baština, 73.

²³ Handžić, Opširni popis, 43.

pronađeni nišan u haremu džamije potiče iz 1675. godine što znači da je sam objekat stariji,²⁴ a s obzirom da se pominje i u popisu iz 1604. godine kao novi objekat i to u formi mesdžida, odnosno bez munare, možemo zaključiti da je objekat izgrađen na samom kraju 16. ili na samom početku 17. stoljeća. Potočka džamija je temeljito rekonstruirana 2004. godine, odnosno tada je u potpunosti srušen stari objekat i izgrađen novi, doduše po uzoru na originalni projekat, ali je to ipak bio glavni razlog zbog kojeg je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH odbila kandidaturu Osman Čelebijine džamije za listu nacionalnih spomenika.²⁵

Nedaleko od Potočke nalazi se još jedna važna zenička džamija, a to je Kočevska ili Sulejmanija, koja je također objekat mahalskog tipa, a u kojoj su tradicionalno služili imami iz porodice Babahmetovića. U opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine pominju se mahala i džamija Sulejman-bega²⁶, a sasvim je izvjesno da se ovi podaci odnose na Kočevsku džamiju i mahalul Kočeva jer se pomenuta džamija i danas naziva Sulejmanijom. Ovaj naziv je pogrešno naveo pojedine autore da izgradnju Kočevske džamije vezuju za ime sultana Sulejmana II Veličanstvenog²⁷, iako je sasvim izvjesno da džamija zaista jeste izgrađena tokom 16. stoljeća, a moguće je i u vrijeme vladavine pomenutog sultana. Stara Kočevska džamija u izvornom obliku postojala je do 1989. godine, a činio ju je objekat pravougaone osnove sa četverovodnim krovom i kamenim minaretom visokim 24 metra. Doduše, kameni minaret je sagrađen tek 1928. godine umjesto dotrajalog drvenog.²⁸ U haremu džamije nalazi se desetak nišana ne tako velike starosti, a sačuvana su i dva skromna, ali vrlo interesantna, čiraka (svijećnjaka) napravljena od kamena.²⁹ Kočevska džamija je djelomično renovirana 1964. i 1972. godine, a 1990. godine na njenom mjestu je izgrađena potpuno nova džamija sa novim kamenim minaretom sa dva šerefeta visine 32 metra. Interesantno, njenom izgradnjom Zenica je po prvi put u historiji dobila džamiju pokrivenu kupolnim krovom.³⁰

Hadži Mazića kuća jedan je od najprepoznatljivijih objekata u Zenici, a smješten je u starom jezgru grada, na nekadašnjem glavnom čaršijskom trgu poznatom pod nazivom Mejtaš, nedaleko od Sultan Ahmedove džamije i Medrese. Iako nije uvršten na Listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, ovaj objekat ima prvorazredni lokalni značaj, o čemu svjedoči i uvriježeno, iako netačno, mišljenje brojnih Zeničanki i Zeničana da je Hadži Mazića kuća jedna od najstarijih zgrada u Zenici. Kuća je izgrađena u prvoj polovini XIX stoljeća, s tim da nemamo precizne podatke o vremenu gradnje niti o njenom graditelju. Pretpostavka je da je objekat izgrađen 1835. godine sa funkcijom sjedišta zeničkog kajmekama odnosno predstavnika sultanove vlasti na lokalnom nivou (slično današnjoj funkciji gradonačelnika). Originalni objekat bio je izgrađen od kamena i ćerpića, a činilo ga je prizemlje sa dva ulaza u kojem su se nalazile prostorije za kajmekamovu administraciju (ulaz iz pravca Medrese), te pet dućana sa ćepencima koji su se izdavali trgovcima (ulaz iz pravca čaršije). Na spratu je bio smješten kajmekamov ured te prostorije za sastanke kao i

²⁴ Mujezinović, *Islamska epigrafika*, 437.

²⁵ Odluka dostupna na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=9&lang=1&action=view&id=2709

²⁶ Handžić, *Opširni popis*, 44-45.

²⁷ Vidi: Aslani, *Zenica graditeljska baština*, 53.

²⁸ Aslani, *Zenica graditeljska baština*, 53.

²⁹ Mujezinović, *Islamska epigrafika*, 435.

³⁰ Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*, Zenica, 2020, 124.

uredi za kajmekamove službenike. U potkrovlju se nalazila još jedna manja prostorija, a krov je bio pokriven šindrom. Po legendi, upravo u ovoj kući potpisan je sporazum o okončanju sukoba između austro-ugarskih okupacionih jedinica i oružanih snaga bosanskih ustanika, a par dana je tu bilo i sjedište štaba generala Josipa Filipovića, koji se nalazio na čelu okupacionih formacija. Od 1891. godine kuća je bila u vlasništvu Mujage Hromića, poznatog pod nadimkom Hercegovac, a 1899. godine većinski vlasnik postaje čuveni zenički trgovac Hajdar Bajrambašić, poznat kao Hadžija Mazić. Potpuno vlasništvo nad zgradom ostvario je 1910. godine, a 6. februara 1940. godine kompletan objekat poklonio je vakufu Sultan Ahmedove džamije. Međutim, ubrzo po okončanju Drugog svjetskog rata nove vlasti su, u procesu nacionalizacije, preuzele Hadži Mazića kuću te u nju smjestile nekoliko porodica koje nisu imale riješeno stambeno pitanje. Kao i u slučaju zgrade Medrese, i Hadži Mazića kuća je usljed lošeg održavanja postepeno propadala, a uprkos manjim opravkama poduzetim 1958. i 1967. godine, situacija se nije značajno promijenila te je objekat bio u dosta neuglednom stanju. Zbog toga je zgrada i srušena 1969. godine, a na njenom mjestu napravljen je potpuno novi objekat, doduše dosta sličan izvornom izgledu Hadži Mazića kuće.³¹ Kada su radovi okončani 1972. godine, Hadži Mazića kuća je postala sastavni dio Muzeja grada Zenica. Ipak, tek je 1978. godine u nju postavljena Etnološka postavka Muzeja grada Zenica koju su osmislile i realizovale, viši kustosti Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Radmila Kajmaković i Radmila Fabijanić.³² Hadži Mazića kuća se u vlasništvu Muzeja grada Zenica nalazila sve do 1. januara 1992. godine kada je dekretom općinske vlasti vraćena Islamskoj zajednici u Zenici³³, koja je naknadno objekat renovirala te ga pretvorila u sjedište Muftiluka zeničkog.

Najstariji trag prisustva islamske civilizacije na tlu Zenice nalazi se na desnoj obali rijeke Bosne, odnosno na samom ušću Babine rijeke u Bosnu ili u blizini stare zeničke Drvene ćuprije. U pitanju su ostaci kamene musalle, posebno određenog i ograđenog prostora predviđenog za obavljanje molitvi na otvorenom, najčešće petkom ili bajramima. Drugim riječima, musalle su džamije na otvorenom, a zeničku čini kameni mihrab i mimer, koje su, po legendi, izgradili osmanski osvajači Zenice. Materijalni ostaci ukazuju da je musalla sigurno postojala krajem 16. stoljeća jer najstariji sačuvani primjerak nišana potiče iz 1585. godine, a bitno je napomenuti da je objekat musalle dugo vremena bio u ruševnom stanju, te da je temeljito obnovljen 1974. godine.³⁴ O značaju zeničke musalle najbolje govori činjenica da je osim nje, u Bosni i Hercegovini, sačuvana samo još musalla u Kamengradu kod Sanskog mosta, iako je poznato da su slični objekti postojali i u brojnim drugim mjestima. Inače, po objektu musalli kompletan ovaj dio grada dobio je naziv Musala, a pošto je prostor podijeljen cestom na dva dijela tako danas postoje Velika i Mala musala. Ovaj lokalitet značajan je i zbog činjenice da na Musali postoji najstarije muslimansko mezarje u kojem je inače sahranjen i Muhamed Seid Serdarević, a koje je bilo aktivno i u drugoj polovini 20. stoljeća, kao i zbog toga što se tu nalazi i turbe. Staro turbe se nalazilo bliže ušću Babine rijeke u Bosnu, a u pitanju je bila jednostavna građevina napravljena od drveta, kamena i ćerpića sa četverovodnim krovom od šindre, a u njemu su se nalazila četiri kabura prekrivena

³¹Đulbić, Zenički leksikon, 79-81.

³²Cogo Ikbal, Muzej grada Zenice - Retrospektiva (1966-2013), Muzej grada Zenica, Zenica, 2013, 77

³³Aslani, Zenica graditeljska baština, 77.

³⁴Mujezinović, Islamska epigrafika, 437.

zelenom čohom bez ikakvih natpisa. Zabilježene su dvije legende o nastanku ovog turbeta: prva, po kojoj su u pitanju kaburi svatova koji su stradali u sukobu, a koji su, iako obezglavljeni, dojahali na konjima sve do mjesta gdje je izgrađeno turbe³⁵; drugo predanje kaže da u turbetu leže četiri Sirijca, koja su još prije Fetha putovali Bosnom, zadržali se u Zenici te tu i preminuli, a njihovi potomci su im tu podigli turbe.³⁶ Staro turbe srušeno je 1969. godine kada se probijala cesta za novi most preko rijeke Bosne, a novo je izgrađeno na prostoru Velike musale te ono postoji i danas.

Nematerijalna baština

Nematerijalna baština Bosne i Hercegovine neopravdano se nalazi u sjeni materijalnog bogatstva naše države, iako ni ono nije adekvatno valorizirano, zaštićeno niti prezentovano. O zapostavljenosti nematerijalne baštine najbolje svjedoči podatak da trenutno postoji samo Preliminarna lista nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine, koju zapravo čini zbir listi koje formiraju nadležna ministarstva FBiH i RS, a na kojoj se trenutno nalazi samo 27 primjera duhovne baštine Bosne i Hercegovine.³⁷ Izgleda da UNESCO puno bolje prepoznaje baštinu Bosne i Hercegovine, uključujući i nematerijalnu, nego domaće institucije, ustanove i organi, jer se na UNESCO Reprezentativnoj listi nematerijalne kulturne baštine čovječanstva nalaze tri primjera nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine (Zmijanjski vez, Konjičko drvorezbarstvo i Branje trave ive na Ozrenu, a isti broj primjera se nalazi i na Listi svjetske baštine na koju se uvrštavaju reprezentativni primjeri materijalne kulture (Stari most u Mostaru, Most Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu i Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici).³⁸ Nažalost, na Preliminarnoj listi ne postoji ni jedan jedini primjer iz zeničkog kraja, iako postoji veliki broj običaja, tradicija i manifestacija kojima je sigurno mjesto na toj listi. Doduše, postoji inicijativa o stavljanju zeničke Čimburijade na tu listu, kao i na UNESCO listu, ali pravi posao na tome tek predstoji. Vrlo važan primjer duhovne baštine Zenice, Bosne i Hercegovine, ali i islamskog svijeta u cjelini, predstavlja i praksa obavljanja molitve na području Lastavice nedaleko od Zenice, a koja po definiciji iz člana 2. i stava 2. UNESCO Konvencije o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, spada u grupu c) društvene prakse, rituali i svečani događaji.³⁹

Posjećivanje prostora Lastavice u svrhu obavljanja molitvi svoj kontinuitet vuče sigurno još iz perioda srednjovjekovne Bosanske države, a sasvim je moguće da praksa seže još dublje u prošlost. Prvi podaci o ovom običaju vežu se za kasni srednji vijek, a smatra se da je Lastavica bila zborište pripadnika Crkve bosanske, ali i ostalih konfesija na ovom prostoru. Molitva se tada održavala na Ilindan, a osmanskim osvajanjem i širenjem Islama na ovim prostorima, manifestacija na Lastavici se pomjerila na prvi ponedjeljak nakon Aliđuna. U tom periodu Lastavica se i transformiše iz srednjovjekovnog kršćanskog zborišta u islamsko dovište nastavljajući kontinuitet duhovnosti ovog prostora sve do savremenog doba. Nakon Drugog svjetskog rata i zabrane javnih održavanja vjerskih manifestacija 1947.

³⁵ Jović Vlastimir, Zenica koje više nema, reporterske skice iz stare Zenice, Forum građana Zenice, Zenica, 1998, 71.

³⁶ Mujezinović, Islamska epigrafika, 438.

³⁷ Vidjeti na: <http://unesco.bih.mcp.gov.ba/konkursi/?id=15125>

³⁸ Vidjeti na: <http://kons.gov.ba/Content/Read/nacionalni-spomenici>

³⁹ Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, vidjeti u: UNESCO konvencije iz oblasti kulture, urednik Biljana Čamur Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine ; Banja Luka : Besjeda, 2010, 89.

godine, Lastavica je doživjela novu transformaciju, ali je nastavila kontinuitet kao mjesto okupljanja ljudi, doduše ovaj put na Dan ustanka naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine koji se obilježavao 27. jula. Ipak, i tada je dio stanovništva, ali u popriličnoj tajnosti, nastavio održavati Lastavicu u izvornom obliku i na originalni termin. Nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu praksa posjećivanja Lastavice i definitivno je ponovo zaživjela, te se profilirala kao jedno od važnijih muslimanskih dovišta u Bosni i Hercegovini.⁴⁰

Zbog svega navedenog, ostaje neshvatljiva činjenica da dovište Lastavica do sada nije bilo prepoznato kao važna društvena praksa koja svakako zaslužuje svoje mjesto na Preliminarnoj listi nematerijalne kulturne baštine Bosne i Hercegovine, a zašto ne i na UNESCO Reprezentativnoj listi nematerijalne kulturne baštine čovječanstva.

Zaključak

Islamska zajednica u Zenici upravlja vrijednim primjercima kulturne baštine čiji značaj prevazilazi okvire kako same institucije tako i samog grada Zenice. Pri tome se posebno ističu tri nacionalna spomenika: graditeljska cjelina Sultan Ahmedova džamija i Medresa, Sejmenska džamija te Stara džamija sa haremom u Orahovici, koji su prepoznati kao reprezentativni primjerci arhitektonske baštine za čitavu Bosnu i Hercegovinu. Također, Islamska zajednica upravlja nizom drugih značajnih objekata i lokaliteta koji predstavljaju važne segmente kulturnog identiteta lokalne zajednice te kao takvi zaslužuju odgovarajući stepen pažnje i naročito zaštite kako bi se očuvali za buduće generacije. Međutim, primjeri materijalne kulturne baštine, iako vrlo važni, nisu jedine forme kulturne baštine koje Islamska zajednica u Zenici baštini. Naprotiv, dovište Lastavica kao primjer nematerijalne kulturne baštine, manifestacija je po kojoj je Islamska zajednica u Zenici možda i najprepoznatljivija van okvira same teritorije grada, s obzirom da praksa posjećivanja ove lokacije ima dosta dugu tradiciju, a nerijetko joj prisustvuje i veliki broj vjernika iz drugih krajeva Bosne i Hercegovine. U konačnici možemo zaključiti da Islamska zajednica u Zenici ima vrlo važnu ulogu u upravljanju i očuvanju vrijednih primjera materijalne i nematerijalne kulturne baštine u gradu, te da njen značaj prevazilazi okvire isključivo vjerskog djelovanja.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

1. Handžić, Adem, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. I/2, Bošnjački institut Zurich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000
2. Konvencija o očuvanju nematerijalnog kulturnog nasljeđa, vidjeti u: UNESCO konvencije iz oblasti kulture, urednik Biljana Čamur Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine ; Banja Luka : Besjeda, 2010
3. Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (Broj: 02-2-981/03-4 od 17. januara 2007. godine) dostupna na:
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=9&lang=1&action=view&id=2709

⁴⁰ Više u: Spahić Mustafa, Jalimam Salih, Lastavica – od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta, ZEMedia, Zenica, 1998.

4. Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (broj: 07.1-2.3-77/11-30 od dana 7. septembra 2011. godine), dostupna na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3357
5. Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom dostupna na <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>
6. Pravilniko kriterijima vrednovanja, podjeli i kategorizacijanacionalnih spomenika, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Sarajevo, 29. 11. 2019. godine, dostupno na: <http://kons.gov.ba/Content/Read/pravilnik-o-vrednovanju>

Knjige:

1. Aslani Mirsada, Zenica graditeljska baština, Grad Zenica, Muzej grada Zenica, Zenica, 2015
2. Babić Ibrahim, Zaboravljeni zenički Al-Azhar, Sultan Ahmedova Medresa, Medžlis Islamske zajednice Zenica, Zenica, 2004
3. Bećirbegović Madžida, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
4. Cogo Ikbal, Muzej grada Zenice - Retrospektiva (1966-2013), Muzej grada Zenica, Zenica, 2013
5. Džananović Mirza, Grad u dimnjacima – urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine, Udruženje za zaštitu intelektualnih i kulturnih vrijednosti „Zjenica“ Zenica, Zenica, 2017.
6. Đulbić Mirsad, Zenički leksikon, Zenica, 2020
7. Jalimam Salih, Historija Zenice, Zenica, 2010
8. Jović Vlastimir, Zenica koje više nema, reporterske skice iz stare Zenice, Forum građana Zenice, Zenica, 1998
9. Mujezinović Mehmed, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, Knjiga II – istočna i centralna Bosna, Veselin Masleša, Sarajevo, 1977
10. Spahić Mustafa, Jalimam Salih, Lastavica – od bogomilskog zborišta do muslimanskog dovišta, ZEMedia, Zenica, 1998Sarić Mesud, Vodovod i gradnje na vodi u Zenici, Druga međunarodna kulturna manifestacija Zeničko proljeće, Zenica, 1997
11. Sarić Mesud, Zenička čaršija i mahale, Općina Zenica, Zenica, 2006

Internet:

1. <http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/nacionalnispomenici?search=idgrad:undefined:109>
2. <http://unescobih.mcp.gov.ba/konkursi/?id=15125>
3. <http://kons.gov.ba/Content/Read/nacionalni-spomenici>

CULTURAL HERITAGE OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN ZENICA

Abstract

The Islamic Community in Zenica manages important examples of cultural heritage whose significance goes beyond both the institutions themselves and the local community itself. This claim is best supported by the fact that out of a total of 9 national monuments located in the Zenica area, one third are under the administration of the Islamic Community. Also, the existence of several buildings and locations of local significance has been established, and the practice of visiting the Lastavica site, which is a valuable manifestation of intangible cultural heritage, is particularly interesting.

Key words: *Islamic community, cultural heritage, Zenica, national monuments, local monuments*

Mr. sc. Sead S. Fetahagić

O VREMENU PROŠLOM: MUZIKA NOVOG VALA U SARAJEVU 1978-1984.

Sažetak

Obilježavajući 40 godina novog vala u Jugoslaviji i 60 godina sarajevske pop škole uočava se praznina na sarajevskoj muzičkoj sceni početkom osamdesetih. Rašireno je mišljenje da se u Sarajevu tih godina, prije pojave pokreta novi primitivizam, nije razvila novovalna scena u poređenju sa Beogradom, Ljubljanom ili Zagrebom. Otud ovaj rad postavlja sebi zadatak analizirati najprije historijski kontekst pojave novog vala u svijetu i u Jugoslaviji, te njegov društveni i kulturni značaj. Zatim se prikazuje tadašnje stanje muzičke produkcije u Sarajevu, kako bi se preispitao stav da u ovom gradu nije bilo novog vala. Oslanjajući se na koncept autentičnosti, novi val se izdvaja kao značajan kulturni pokret koji je proizveo originalnu lokalnu rock scenu i otvorio kanale komunikacije za izražavanje ličnih stavova jugoslavenske omladine koji su često ukazivali na društvene probleme. Pored autobiografske metode, koja potvrđuje prisustvo novog vala u kulturnoj svakodnevnici u Sarajevu ranih osamdesetih, u radu se kvalitativnom i kontekstualnom analizom muzičkih tekstova, stilova i žanrova vrši komparacija sa općim karakteristikama novog vala. Za tu svrhu odabrano je 20 kompozicija, kao i osam cjelovitih diskografskih izdanja sarajevskih izvođača objavljenih u periodu 1978-1984. U prvom slučaju, radi se o marginalnim uticajima novog vala na muziku izvođača starije generacije sarajevske pop škole. U drugom slučaju, uočen je autentičniji pristup stvaranju muzike sa stilskim karakteristikama novog vala kod nekoliko muzičkih grupa mlađe generacije. Rezultati istraživanja pokazuju da je novi val imao uticaja i na sarajevsku muzičku produkciju u ovom periodu. Iako u diskografskom smislu sarajevski novi val nije bio na nivou beogradskog, zagrebačkog ili ljubljanskog, tri albuma sarajevskih grupa (Bonton Baya, Valentino i Kongres) izdvajaju se kao njegovi najkvalitetniji predstavnici.

Ključne riječi: novi val, Sarajevo, diskografija, autentičnost, Jugoslavija

Dva jubileja i karika koja nedostaje

Kada je riječ o popularnoj muzici zemalja nastalih raspadom Jugoslavije, godine 2021. obilježavaju se dva jubileja: 60 godina od nastanka sarajevske pop škole i 40 godina od proboja jugoslavenskog novog vala. Početkom godine, završeno je prikazivanje dokumentarne serije u produkciji FTV-a "Muzika jednog vremena" (17 epizoda), odnosno "Muzika osamdesetih" (8 epizoda), dok je dokumentarni film BHT-a "Indexi" doživio širu promociju u okviru programa Sarajevo film festivala u avgustu 2021. godine. Gledajući oba filmska ostvarenja, može se zaključiti da korijene razvoja sarajevske pop muzike treba tražiti u djelatnosti omladinskog kluba "Eho 61". Njegova muzička sekcija bila je najaktivnija 1961. i 1962. godine, a mnogi njegovi članovi će u neposrednoj budućnosti formirati prve značajne vokalno-instrumentalne sastave, uključujući i Indexe kao najznačajnije predstavnike sarajevske pop škole (Fetahagić 2020). Što se tiče drugog jubileja, muzički kanal CMC TV je početkom 2021. godine prikazao dokumentarni film "Novi val – 40 godina nakon", koji apostrofira 1981. godinu kao ključnu za proboj novog vala rock muzike u Jugoslaviji. Film je zapravo promovirao četiri vinilna reizdanja cijenjenih novovalnih albuma iz 1981. godine

koje je priredila diskografska kuća Croatia Records (nekadašnji Jugoton).¹ Nešto ranije, Dušan Vesić je objavio knjigu "Bunt dece socijalizma: Priča o novom talasu", anticipirajući jubilej time što su naslovne korice sadržavale i oznaku "40 godina". Opisujući hronologiju jugoslavenskog novog vala u periodu 1977-1982. godine, Vesić 1981. označava kao godinu "eksplozije" ovog muzičkog trenda (2020: 191).

Ono što se na presjeku ova dva razvojna procesa u popularnoj muzici da uočiti je izvjesna praznina na sarajevskoj muzičkoj sceni početkom osamdesetih. Rašireno je mišljenje da u Sarajevu tih godina nije došlo do pojave novog vala na način kako se to desilo u drugim gradovima poput Rijeke, Ljubljane, Zagreba, Beograda ili Novog Sada. Tako, Petar Janjatović (FTV 2020a: 20.36-20.49) smatra: "Tih osamdesetih Sarajevo je propustilo da sazna da postoji novi talas. I apsolutno ništa u novom talasu, bar da je izašlo iz grada, mi nismo imali prilike da čujemo." Ni u Vesićevom popisu odabrane diskografije jugoslavenskog novog vala ne nalazi se niti jedan sarajevski izvođač (2020: 339-341). Ono, pak, što Sarajevo jeste ponudilo kao vlastiti odgovor na ovaj trend, desilo se u vidu pokreta novi primitivizam² koji se javlja 1983. godine, a koji je bio "jedan oblik autentičnog odgovora na *punk*, sa tradicionalnim sarajevskim zakašnjenjem od nekoliko godina" (Vesić 2014: 223).

Novi primitivizam predstavlja poseban kulturni pokret, koji je uticaje novoga vala "preveo" na jezik sarajevske ulice, ponudivši tako jedan originalan, izrazito lokalni, kolorit koji se pokazao podesnim za kasniju komercijalizaciju i širi prijem od strane jugoslavenske publike. Za razliku od novovalnih aktera iz drugih jugoslavenskih centara, sarajevski "novi primitivci" nisu doslovno muzikom, stilom, ili izgledom oponašali britanske i američke novovalne uzore. Oni su ih ironizirali i njihovu izražajnost lokalizirali kroz domen *sarajevske raje* "kao permanentnog proizvođača *ironijskog subjekta* kroz *zafrkantske odnose* i cijeli *potlač* šala, dosjetki, humora u kontekstu zahtjeva njenoj pripadnosti (pri čemu se) iskazuje jedna inventivnost koja se pojavljuje kao enormna kulturna produkcija" (Šavija-Valha 2013: 260). Iako je fenomen novog primitivizma tek sporadično obrađivan u znanstvenoj literaturi (Mišina 2013; Šavija-Valha 2013), može se reći da su njegovi glavni akteri i rezultati stvaralaštva prilično poznati široj javnosti. Stoga, ovaj pokret i s njim povezan muzički žanr neće biti predmet analize ovoga teksta. Umjesto toga, pažnja će biti usmjerena na diskografiju onih sarajevskih izvođača koji jesu na izvjestan način oponašali zapadnjačke novovalne trendove, poput njihovih kolega u jugoslavenskim središtima novovalne ekspanzije. Na taj način, rad analizira historijski kontekst produkcije popularne muzike u Sarajevu početkom osamdesetih, nastoji odgovoriti na pitanje zbog čega je novovalna muzička produkcija u Sarajevu bila zapostavljena, te preispituje stav da je Sarajevo tih godina bilo muzički centar bez novog vala.

U tekstu koji slijedi najprije ću sažeto prikazati razvoj novog vala u svjetskim okvirima, njegovo značenje u domenu popularne muzike, te njegove osnovne žanrovske i stilske karakteristike. Zatim ću se fokusirati na historijski kontekst proboja novog vala u Jugoslaviji početkom osamdesetih, uz osvrt na pitanje njegovog društvenog značaja. Slijedi

¹ *Paket aranžman* koji je predstavio prve snimke beogradske alternativne scene oličene u sastavima Šarlo akrobata, Idoli i Električni orgazam, zatim jedini album grupe Šarlo akrobata *Bistriji ili tuplji čovek biva kad...*, te debitantske albume *Električni orgazam* i *Haustor* istoimene beogradske, odnosno zagrebačke grupe.

² Naziv pokreta se često javlja i u angliziranoj formi kao *new primitives*, odnosno fonetski *nju primitivs*.

navođenje primjera kompozicija sarajevskih izvođača, koji su afirmaciju stekli u okviru sarajevske pop škole sedamdesetih, a u kojima se mogu naći tragovi uticaja novog vala u periodu 1978-1982. godine. Cilj je pokazati da su u datom periodu, koji se oslanja na Vesićevu (2020) hronologiju, pojedini sarajevski izvođači i autori pop i *rock* muzike bili svjesni važnosti novog vala, te su neke njegove značajke manje ili više vješto ugrađivali u svoje kompozicije. Na kraju prikazujem osam diskografskih izdanja sarajevskih izvođača 1980-1984. godine za koje smatram da su u potpunosti pripadali novom valu.

Metodološki pristup koji koristim zasniva se na kontekstualnoj analizi odnosa između muzičkih tekstova i društvenog konteksta (Bortvik i Moj 2010) pojave novog vala u Sarajevu početkom osamdesetih. Pritom imam u vidu da "suštinu odnosa između teksta i konteksta, predstavlja pojam žanra" (ibid.: 7) kojim se vrši kategorizacija muzičkih tekstova. Za razliku od metažanrova koji prevazilaze historijske epohe, kakvi su u Jugoslaviji bili *rock*, pop, zabavna ili narodna muzika, za novi val se može reći da predstavlja širi podžanr *rock* muzike usko povezan sa određenim dobom, vrstom produkcije, "duhom vremena" ili sklopom društvenih okolnosti (Bortvik i Moj 2010). Pored toga, koncept autentičnosti, prema kojem se muzički stvaraoci vlastitom emocijom izražavaju o svojoj životnoj situaciji i predstavljaju kulturu unutar koje su odrasli (Gilbert and Pearson 1999 navedeno u Moore 2002), služi kao vodič pri analizi muzičkog teksta. Žanrovske sličnosti i razlike u odnosu na globalnu scenu novog vala uočavaju se putem kvalitativne analize i komparacije stilova izvođenja i muzičkih tekstova dostupnih na službenim diskografskim izdanjima odabranih sarajevskih izvođača. Ovakav pristup je dopunjen i autobiografskom metodom uz korištenje podataka proisteklih iz autorovog životnog iskustva odrastanja u periodu o kojem je riječ.

Novi val kao globalni muzički pokret

Kasnih sedamdesetih i ranih osamdesetih, izraz novi val (*new wave*) koristio se kao sveobuhvatni termin da označi popularnu muziku koja je neposredno proizašla iz *punk rocka*, uključujući često i sam *punk* (Bogdanov et al. 2001), te se u tom smislu koristio i u Jugoslaviji. Tako, Darko Glavan u prvom izdanju knjige "PUNK?" iz 1980. godine, prikazujući 24 sastava, odnosno solo izvođača, na jednom mjestu piše: "Kategorički tvrdim da se više može saznati o stvarnim dilemama britanskog društva slušajući rokerski new wave nego prelistavajući Times ili Daily Mirror" (2008: 17). Time pokazuje da termin *new wave* koristi u širem značenju, ali i kao sinonim za *punk*. U retrospektivnom pokušaju određenja pojma *new wave*, Zlatko Gall (2004) razlikuje njegovo šire i uže značenje. U širem smislu, pojam novi val se početkom osamdesetih odnosio na žanrovski i stilski heterogene izvođače, prvenstveno s britanske i američke scene, koji su na izvjestan način bili proizvod *punk* revolucije iz 1977. godine. U užem smislu, termin novi val se prema Gallu (ibid.: 94) odnosio "na autore i izvođače koji su, najčešće nadahnuti punkom, nastojali unijeti novu svježinu u postojeću pop produkciju. Jedna od bitnih novosti bila je daljnja afirmacija singl ploče, bujanje malih neovisnih izdavača te utemeljenje 'lokalnih' scena." Sažimajući razliku između *punka* i novog vala, Gall (ibid.) metaforički *punk* naziva eksplozijom "koja je temeljito prodrmala okoštalu produkciju pop i rock mainstreama", a novi val implozijom unutar koje je došlo do žanrovsko-stilske diferencijacije i pluralizacije izražajnih formi. O ovoj heterogenosti bit će riječi u poglavlju koje govori o karakteristikama stila novog vala.

Sam izraz *new wave* u kontekstu razmatranja popularne muzike javlja se u američkoj štampi još 1973. godine, a njime su se označavali njujorški sastavi Velvet Underground i New York Dolls (Cateforis 2011), koji se često smatraju za *proto-punk* zbog svog uticaja na kasniji *punk* pokret. Menadžer potonjeg sastava bio je kraće vrijeme i Malcolm McLaren, koji će pod uticajem njujorške avangardne umjetničke scene ubrzo osmisлити provokativan dizajn i koncept najznačajnije britanske *punk* grupe Sex Pistols. Još početkom 1976. godine, prije nego su snimili i jednu pjesmu, McLaren je insistirao da se muzika ovog sastava nazove novi val (ibid.). Novinar Jon Savage (2007: 174) opisuje svoje utiske prilikom jednog od prvih susreta sa grupom Sex Pistols 1976. godine: "Dobio sam dojam da se nešto događa, da se radi o nečemu što treba pratiti, o nekom pokretu. Tada se još nije zvao punk: Malcolm je insistirao da ga zovemo 'Novi val', poput francuskog filmskog pravca." Do kraja 1976. godine, neki od najznačajnijih britanskih i američkih muzičkih časopisa usvojili su ovaj termin i počeli su ga koristiti pišući o nadolazećim mladim sastavima, poput londonskih Clash i njujorških Television, Blondie, Patti Smith, Ramones (Cateforis 2011). Nakon što su decembra 1976. godine članovi Sex Pistolsa u TV studiju BBC-ja psovka i vulgarnošću odgovarali na provokativna pitanja voditelja, došlo je do eksplozije publiciteta. Pojavilo se mnoštvo ljudi među agentima, promotorima, novinarima, izdavačkim kućama, te izvođačima aktivnim na *pub rock* sceni koji su nastojali slijediti Sex Pistolsa, ali već tada "punk je općenito postajao komercijaliziran pod nešto manje okaljanim imenom, 'New Wave'" (Savage 2007: 304). Tokom 1977. godine, izraz novi val se sve više koristi da označi ovu, *punk* pokretu paralelnu scenu koju karakterizira veći stepen melodičnosti i pop prijemčivosti, što je sve više odvaja od agresivnijih muzičkih, tekstualnih i scenskih istupa *punk rocka* (Cateforis 2011). Ovome su doprinijeli i poslovni potezi diskografskih kuća koje su, potpisavši ugovore za izdavanje prvih albuma *punk* sastava, insistirale na drugačijem određenju njihove muzike. Nakon što su Ramones i Talking Heads potpisali za Sire Records, a Clash za CBS, došlo je do gotovo potpunog potiskivanja izraza *punk*, koji je smatran kontroverznim i uvredljivim,³ te stoga neprimjerenim za marketinške svrhe, u korist termina novi val. Predsjednik uprave Sire Records, Seymour Stein, bio je čak i glavni zagovornik kampanje "nemojte ih zvati punk" (ibid.).

Izvorni *punk* pokret nakon raspada Sex Pistolsa početkom 1978. godine doživljava kolaps, da bi iz njega proistekla tri muzička pravca: novi val u užem (pop) smislu, *post-punk* i "pravi" *punk* druge generacije (ibid.). Za razliku od *post-punka* koji je umjetnički inspiriran, izazovan i sklon eksperimentiranju, novi val naginje čistijem i jednostavnijem pop izražaju (Bogdanov et al. 2001) zbog čega se jedini od ova tri usmjerenja uspio nametnuti u komercijalnom smislu (Cateforis 2011). Kao primjer vrijedi istaći grupu Police koja je na džez i *progressive rock* iskustvima svojih članova uspjela izgraditi "neobičnu mješavinu rocka, popa i reggaea. U njihovim je rukama *new wave* postigao globalni komercijalni uspjeh" (Du Noyer 2005: 49). Do početka osamdesetih, izraz novi val obuhvata skoro sve nove *pop-rock* izvođače, posebno one koji su u svojoj muzici koristili sintesajzere (Bogdanov et al. 2001). Novi val se tokom 1982. godine postepeno gasi kao medijski prihvaćen termin (Gall 2004), ali doživljava kratkotrajni uzlet zahvaljujući kanalu MTV koji je prikazivao

³ U engleskom jeziku riječ *punk* kao imenica znači huligan, otpadnik, uličar, dripac, lopuža, a kao pridjev opisuje nekoga ko se smatra bezvrijedan, truo, pohaban, bijedan, neiskus, slab, nezreo i sl.

video spotove novih sastava, poput Culture Club, Spandau Ballet, Haircut 100, Flock of Seagulls, Duran Duran, Eurythmics ili Human League (Bogdanov et al. 2001; Gall 2004). No, iako stasali na novovalnoj sceni, oni su se do tad već profilirali kao predstavnici posebnih, izrazito pop orijentiranih, stilova *new romantics* odnosno *synthpop*, u čijoj muzici gotovo da nije preostalo ništa od izvornog, *punkom* inspiriranog, novog vala. U svakom slučaju, novi val konačno posustaje oko 1984. godine, kada afirmirani pop izvođači počinju kreirati profesionalne video spotove. Kao reakcija na dominaciju digitalnih sintesajzera u muzici, javljaju se i novi sastavi "tradicionalistički" usmjereni na bazični gitarski zvuk *rock* muzike šezdesetih, npr. Smiths ili R.E.M., koji zaokupljaju pažnju kako studentske omladine, tako i ljubitelja *alternative rock* zvuka (Bogdanov et al. 2001). Procjenjujući domete novog vala još 1977. godine, Stein je predviđao da će njegov uticaj biti približan, ako ne i ravan, onome što su ga imali rokenrol pedesetih i "britanska invazija" šezdesetih (Cateforis 2011). Ukratko: "Bez pojave punk rocka, rock ne bi postojao u osamdesetim godinama" (Glavan 2008: 231).

Karakteristike stila

Za podnaslov svoje knjige Glavan posuđuje dosjetku "Potpuno Uvredljivo Negiranje Klasike" koju je čuo na jednom koncertu grupe Buldožer (ibid.: 13), pretvarajući time naslov u akronim. No, šta se podrazumijeva pod "klasikom" koju *punk* stvaraoci nastoje negirati?

Ideolozi *punka* okupljeni oko McLarena još su krajem 1974. godine osmislili manifest novog pokreta, koji se našao na dizajnu jedne majice,⁴ a koji je sadržavao dva popisa stvari i ličnosti iz javnog života, kulture, politike i medija, od kojih je jedan glasio "mrzim", a drugi "volim". Što se tiče aktera popularne muzike, na listi omraženih stvari svoje mjesto su našli Mick Jagger, Bryan Ferry, Yes, Leo Sayer, David Essex, Rod Stewart, Elton John, Emerson, Lake i Palmer, muzička TV emisija *Top of the Pops*, te općenito "pop zvijezde koje su glupe i beskorisne" (Savage 2007: 101). Gornji spisak bi se iz vizure pripadnika prve *punk* generacije mogao znatno proširiti na sve one pop zvijezde i tzv. *rock dinosauruse* koji su stasali u periodu između 1965. i 1975. godine, te se potom etablirali kao estradna elita, pokoravajući se zakonitostima tržišta i zahtjevima muzičke industrije za sve većim profitom. Sedamdesetih godina, glavna struja pop i *rock* muzike promovirala je izvođače "koji su na ovaj ili onaj način sve više gubili vezu sa izvornim duhom rock'n'rolla" (Glavan 2008: 18). Bilo da se radilo o neobavezujućoj, relaksirajućoj ili plesnoj muzici hitova sa top-lista (*soft rock*, evrovizijski šlageri, *disco*, *teen pop* ili *glam rock*), bilo da je u pitanju bio stilski ambiciozniji, katkad intelektualistički nastrojen, instrumentalistički virtuozan, tehnološki i produkcijski skup ili scenski pompozan *rock* često u vidu dužih kompozicija (pojedine struje unutar žanrova *hard rock*, *heavy metal*, *progressive rock*, *jazz rock* ili *arena rock*), ovi izvođači su postajali sve više distancirani od vlastite publike kojoj se zauzvrat nudio tek audio-vizuelni spektakl na daljinu. Kako je znatan broj ovih izvođača stekao novac i slavu, te time stupio u *jet set*, klasna diferencijacija između njih i publike postajala je sve opipljivija.

⁴ Pored muzike, *punk* je jednako insistirao i na vizuelnom identitetu svojih poklonika, koji je trebao biti što šokantniji, odnosno nekonvencionalniji. McLaren je s partnericom, modnom kreatorkom Vivienne Westwood vodio londonski butik "SEX", u kome su se prodavali rabljeni odjevni predmeti, seksualna pomagala, ali i originalne modne kreacije koje su svojim anarhističkim porukama te umjetničkom subverzijom nastojale provocirati tzv. normalni svijet. Grupa Sex Pistols je zapravo i formirana od redovnih posjetitelja ovoga butika.

Suprotstavljajući se ovako shvaćenoj "klasi" rock muzike, *punk* je omogućavao pripadnicima siromašnijih slojeva da oforme rock grupe i time pokušaju agresivnošću nespontanog rock izraza progovoriti o svojim problemima i svom svjetonazoru (Glavan 2008). Drugim riječima: "Rock je ponovo postao sirov i neugodan, znojan i brutalan – umjesto mlakih posthipijevskih meditacija – akcent je prebačen na grube vinjete svakodnevnog besmisla u betonskim kavezima velegradova" (ibid.: 25). Smisao *punka* na sličan način objašnjava i Momčilo Rajin (TV Beograd 1980) u jednoj TV emisiji iz 1980. godine, smatrajući da je *punk* omogućio novoj generaciji mladih da se izraze na najotvoreniji način, razbivši stare šablone u rock muzici koji su vladali prethodnih desetak godina, afirmirajući trominutne kompozicije, u kojima su na najdirektniji način obrađivane teme koje su zanimale ljude. *Punk* diverziju unutar muzičke industrije Glavan (2008) uspoređuje sa učinkom dadaizma u domenu likovnih umjetnosti.

Kada govorimo o stilu, novi val se nakon 1977. godine nametnuo kao stereotip: "brzi ramonesovski format, koji izvede četiri momka između dvadesete i tridesete godine, najčešće odjeveni u nešto kožno, poderanu majicu, školsku kravatu i imaju isprazan/ljutit izraz lica" (Savage 2007: 399). Ovakav način odijevanja, koji je uključivao još i uska, tamna *mod* odijela, kraću raščupanu kosu koja štrči u pramenovima, sunčane naočale u stilu pedesetih, crne kožne jakne motorista i svjetlucave *pop-art* haljine, odražavao je sistem vrijednosti novovalnih izvođača (Bortvik i Moj 2010; Du Noyer 2005). Na sceni, kao i u video-spotovima, članovi novovalnih sastava su ispoljavali određenu vrstu pobune ili arogancije, nipodaštavajući ono što su doživljavali kao društvenu i kulturnu normalnost. Pjevači novoga vala nastojali su raskinuti sa romantičnom ideologijom tradicionalnih pop pjesama, te su stoga primjenjivali nepjevački vid vokalnog izražavanja koji je uključivao govor, vikanje, mrmljanje i recitovanje (Bortvik i Moj 2010), uz naglašeno "ukočene gornje usne" (Du Noyer 2005: 48). Pored ovoga, pjevači i tekstopisci često su pribjegavali regionalnom akcentu, uličnom govoru, žargonu i psovkama da bi potcrtali klasnu pripadnost ili solidarnost sa nižim slojevima (Bortvik i Moj 2010). Tekstovi pjesama često se bave društvenim tabuima i političkim temama kakve su nezaposlenost, besperspektivnost mladih ili rasna nejednakost, što je posebno karakteristično za britanski *punk*, koji je koincidirao sa ekonomskom krizom i rasnim nemirima u zemlji krajem sedamdesetih. Umjetnička struja *punka*, koja je znatno uticala na širenje novog vala, pjevala je o opštijim temama koje potcrtavaju nezadovoljstvo stanjem u društvu, bilo da se radi o osjećaju beznađa, dosade ili paranoje povezanim sa životom u dehumaniziranim urbanim centrima, bilo da govore o individualnim nesnalaženjima u pitanjima seksa, rodnog identiteta, ili upotrebe droga (ibid.). Novi val je također predstavljao poligon i za snažniju afirmaciju žena unutar svijeta rock muzike. Iako su rock grupe sastavljene isključivo od ženskih članova postojale i ranije,⁵ *punk* i novi val su omogućili njihovu punu afirmaciju, a među poznatijim primjerima su Runaways, Slits, Raincoats, Girlschool ili Go-Go's. Osim toga, mnogo je veći broj novovalnih sastava u kojima su žene imale značajnu instrumentalističku ulogu ili su kao autorice i glavne vokalistkinje bile predvodnice takvih grupa.⁶

⁵ Npr. američki rock kvartet Fanny početkom sedamdesetih godina.

⁶ Najpoznatiji primjeri uključuju: Patti Smith Group, Blondie, Pretenders, Siouxsie & Banshees, Nina Hagen Band, Lene Lovich, Toyah, Selecter, X-Ray Spex, Tourists.

Struktura novovalnih pjesama uglavnom slijedi obrazac strofa–refren–strofa–refren, unutar kojeg su izvođači "nastojali nanovo oživjeti kratak, oštar ushit klasičnog pop singla iz sredine šezdesetih" (Du Noyer 2005: 49). Melodija je pak potisnuta u korist naglašenog ritma koji stvara utisak buke ili nervoze (Bortvik i Moj 2010). Za razliku od *punk rocka* u užem smislu, koji od muzičkih instrumenata koristi samo gitare, bas i bubnjeve, izvođači novog vala često posežu i za klavijaturama, duvačima i elektronskim instrumentima. Gitare se često tretiraju efektima distorzije, te se sviraju na izraženo pojednostavljen način uz malo akorda. S obzirom da je otvoreno ispoljavanje muzičke virtuoznosti nespojivo sa etikom novog vala, preuzetom od *punka*, solo partije na gitari su veoma rijetke (ibid.). Bubnjevi i bas koriste uglavnom pravilne "marširajuće" ritmove uz dozu energičnosti, što u kombinaciji sa relativno brzim tempom i nesinkopiranim načinom sviranja onemogućava tradicionalno shvaćeno plesanje⁷ i "uživljavanje" u muziku (ibid.). Međutim, treba primijetiti da su predstavnici novog vala pod uticajem *reggae* muzike razvili "akorde na izmjeničnim osminkama nenaglašenih doba, te naglašenu rastuću bas liniju"⁸ (kojima su dodali) harmonijsku složenost i pop melodije" (Du Noyer 2005: 48). Ovdje su posebno interesantni ska-obnovitelji unutar novog vala⁹ koji su na karakterističnim kontraritmovima (naglasak na drugoj i četvrtoj dobi unutar takta – *offbeat*) preuzetim iz jamajčanske tradicije stvorili niz popularnih plesnih hitova.

Novi val je iz *punk* muzike zadržao svježinu, energičnost i suprotstavljenost autoritetima, uz dodatnu fascinaciju modernom tehnologijom, digitalnim elektronskim instrumentima, kompjuterima, modom i umjetnošću koji odražavaju futurizam, distopiju, alijenaciju i dehumaniziranost urbanih okruženja. Stoga su postojale znatne stilske razlike unutar ovog muzičkog pravca. On je u Velikoj Britaniji uključivao *power pop* grupe (XTC, Squeeze), *synthpop* izvođače (Gary Numan, Human League), *pop-rock-reggae* fuziju grupe Police, ekscentrične kantautore i grupe proizašle iz engleske *pub rock* scene (Ian Dury, Elvis Costello, Joe Jackson, Dr Feelgood). Dok su s druge strane Atlantika Richard Hell, Television, Ramones i Patti Smith stvarali obrazac *punka*, Blondie i Talking Heads su kreirali zvuk blizak pop stilu, kome su dodali i elemente *funka* i *disco* muzike (cf. Bogdanov et al. 2001; Du Noyer 2005; Gall 2004).

Novi val u Jugoslaviji

Novovalna kultura se u Jugoslaviji širila gotovo istovremeno s događajima na svjetskoj muzičkoj sceni. Ipak, kada se radi o pokušaju periodizacije trajanja novog vala, mišljenja *rock* publicista su različita. Tako Aleksandar Dragaš (CMC TV 2021) smatra da je novi val u Jugoslaviji trajao 1979-1984. godine. Dušan Vesić (2020) i Igor Mirković (2005) su pak saglasni da se radilo o periodu 1977-1982. godine. Isti period potencira i Branko

⁷ *Punk* je afirmirao specifičnu vrstu "ples" zvanog *pogo*, kojeg je karakteriziralo skakanje u mjestu uz agresivno sudaranje sa ostalim plesačima.

⁸ Za *reggae* muziku je karakteristična *one drop* tehnika sviranja bubnjeva ili basa, pri čemu se svirana nota izostavlja iz prve dobi i prebacuje na treću unutar takta, kreirajući tako specifičan ritmični efekat "kašnjenja" ili "ispadanja".

⁹ Poznatiji po žanrovskoj odrednici *two-tone*, proizašloj iz naziva nezavisne diskografske etikete 2-Tone koja je forsirala kombinaciju crne i bijele boje u dizajnu omota ploča, plakata za koncerte, te uniformi svojih pripadnika, ovi sastavi su naglašavali potrebu prevazilaženja rasnih tenzija u Britaniji, time što je i njihovo članstvo bilo "mješovito". Najpoznatiji pripadnici žanra bili su Specials, Selecter, Madness, Beat, Bad Manners, te ženski sastav Bodysnatchers.

Kostelnik (2004), s tim što smatra da bi graničnu godinu kraja novog vala trebalo tražiti u 1985. godini, do kada su se pojavila neka značajna diskografska ostvarenja. Konačno, Vinko Barić (2011) vrijeme *punka* i novog vala smješta u nešto duži historijski okvir 1976-1987. godine, kako bi uključio i aktere *post-punka*. Bez obzira na to koju od navedenih periodizacija smatramo najprihvatljivijom, činjenica je da se na prelazu sedamdesetih u osamdesete u Jugoslaviji desila značajna promjena na muzičkoj sceni, koja će u dobroj mjeri oblikovati popularnu kulturu u narednim decenijama, a čije efekte osjećamo još i danas. Na ovom mjestu ukratko ću se osvrnuti na značaj novog vala u Jugoslaviji.

Stvaranje autentične rock scene

Iako se jugoslavenski novi val nesumnjivo razvijao pod uticajem zapadnjačke, prvenstveno britanske *rock scene*, to se događalo u specifičnim uvjetima koji su ovom muzičkom usmjerenju davali karakteristiku originalnosti. Još 1980. godine Nebojša Pajkić (TV Beograd 1980) je smatrao da se tek sa *punkom* i novim valom u Jugoslaviji formira istinska rokenrol scena, onako kako se to na Zapadu dogodilo sa *beat* muzikom šezdesetih. Ovakvo stajalište može se činiti pretjeranim imajući u vidu znatan broj kvalitetnih *rock* grupa koje su djelovale u Jugoslaviji do kraja sedamdesetih.¹⁰ Međutim, činjenica je da su tadašnji *rock* sastavi djelovali u ograničenom prostoru svijeta "zabavne muzike", da su često svoju afirmaciju postizali nastupima na festivalima "lakah nota" izvodeći kompozije u pop-šlagerskom maniru,¹¹ da su povremeno pristajali da snimaju i pjesme patriotskog sadržaja na liniji zvanične političke ideologije,¹² te da su *rock* izdavaštvo i produkcijska infrastruktura bili nerazvijeni. *Rock* izvođači su rijetko pjevali o društvenoj stvarnosti, držeći se standardnih ljubavnih tema ili post-hipijevskog eskapizma. U diskografskom smislu, album kao ultimativni izraz *rock* stvaralaštva snimao se i izdavao tek povremeno,¹³ uz studijsku logistiku koja u tehnološkom smislu nije bila spremna da udovolji nekonvencionalnim zahtjevima *rock* autora,¹⁴ ukoliko ih je bilo. Ukratko, *rock* je do pojave novog vala još uvijek bio kulturni eksces (Vesić 2020) koji je tek povremeno, kao u slučaju "dugmemanije" iz sredine sedamdesetih, provocirao reakcije šire javnosti. Stoga je novi val predstavljao "prvi (...) pravi, suvremeni jugoslavenski rock'n'roll (...) Umjesto nekolicine izuzetaka (...) odjednom smo dobili pravu pravcatu rock scenu, rock diskografiju i rock klubove. Prvi put korak sa svijetom uhvaćen je na razini cjelokupne scene" (Glavan 1983: 15). Jugoslavenski

¹⁰ Od kvalitetnijih *rock* sastava do pojave novog vala 1978. godine vrijedi izdvojiti Grupu 220, te solo radove njenog vođe Drage Mlinarca, Kornij grupu, Time, Indexe, YU grupu, Pop mašinu, Drugi način, Buldožer, S vremena na vreme, Bijelo dugme, September, Tešku industriju, Smak, Atomsko sklonište, Leb i sol, Parni valjak...

¹¹ Tipični primjeri su Indexi i Kornij grupa.

¹² Među ovim primjerima su Indexi, Kornij grupa, Dado Topić, Josipa Lisac, Dubrovački trubaduri, Kamen na kamen, Rezonansa, Drugi način, Teška industrija, Drago Mlinarec i drugi.

¹³ Album, u obliku vinilne gramofonske LP ploče promjera 12 inča, s brzinom od 33 obrtaja u minuti, koja obično sadrži od 30 do 45 minuta muzike, afirmirao se kao vodeći diskografski format *rocka* od sredine šezdesetih. Međutim, u periodu od decembra 1968. do decembra 1973. godine u Jugoslaviji tek je neznatan broj vokalno-instrumentalnih sastava ili solista uspio objaviti jedan ili nekoliko studijskih albuma koji pripadaju *pop-rock* žanru u širem smislu: Grupa 220, Dubrovački trubaduri, Pro arte, Drago Mlinarec, Vokalni kvartet 4M, Aspalathos Brass, Kornij grupa, Time, Josipa Lisac, YU grupa, Kamen na kamen, Pop mašina – ukupno petnaestak albuma.

¹⁴ Najpoznatiji primjer je prvi album Pop mašine *Kiselina* (1973), koji je u objavljenom izdanju više predstavljao rezultat kompromisa između članova grupe, diskografske kuće i studijskih tehničara nego izraz ideja samih izvođača.

novi val nije, dakle, bio tek prosta kopija zapadnog uzora, već je kao generacijski fenomen uspio izgraditi vlastiti identitet kroz jedinstveni muzički izraz (Božilović 2013). Novi val ostaje jedini autohtoni domaći muzički, ali i širi kulturni, proizvod koji je, donekle ravnopravno, parirao svijetu zapadne *rock* muzike, te koji je predstavljao rezultat kreativnog izražavanja omladine tadašnjeg socijalističkog društva, gradeći svoju autentičnu domaću *rock* supkulturu (Barić 2011).

Društveni značaj novog vala u Jugoslaviji

Opći kulturni značaj novog vala širi je od njegovog užeg uticaja na muzičku scenu jer je on, prema Pajkiću (TV Beograd 1980), u sebi apsorbovao, pored rokenrola ranih šezdesetih, i iskustva moderne umjetnosti u širem smislu. Paralelno s njim i u međusobnom prožimanju uticaja, desile su se i revolucionarne promjene u omladinskoj štampi, teatru, književnosti i poeziji, u fotografiji, stripu i video produkciji toga vremena. Došlo je do pojave novih ideja, formi i senzibiliteta estetskog i umjetničkog izražavanja (Vesić 2020). Omladinska štampa je počela mnogo otvorenije pisati o društvenim problemima mladih, a publikacije poput zagrebačkog *Poleta*, ljubljanske *Mladine* ili beogradskog *Džuboksa*, predstavljale su medijski poligon za afirmaciju novog vala. Kao umjetnička pojava, novi val je uključivao i neke moderne struje u teatru, koje su svoj izraz našle, primjerice, u radovima zagrebačkog "Kugla glumišta" ili uličnim performansima Tomislava Gotovca (Mirković 2005). U tom smislu, kako primjećuje Pajkić (TV Beograd 1980), izvjesni provokativni elementi u ikonografiji novog vala, a naročito *punka*, predstavljaju scensku persiflažu, a njegova robusnost i intenzivnost u emitiranju poruka vidovi su stilizacijskog načina izražavanja. Sprega novog vala sa likovnom umjetnošću može se pratiti još od kraja 1977. godine kada su ljubljanski Pankrti gostovali u Zagrebu na otvaranju izložbe stripova Mirka Ilića i grupe Novi kvadrat (Mirković 2005), a strip autor Igor Kordej će početkom osamdesetih za *Džuboks* obraditi nekoliko najpoznatijih novovalnih pjesama u strip-formi. No, svakako jedan od najvažnijih umjetničkih kanala kroz koji će novi val sticati širu popularnost bio je video. Karakteristični izgled novovalnog video-spota, uz dadaističku koreografiju aktera na bijeloj podlozi, dobivenoj koristeći *chroma key* tehnologiju, minimalističku scenografiju i odsustvo konvencionalnog scenarija, u Jugoslaviji su prije svih promovirali rediteljski duo Boris Miljković i Branimir Dimitrijević u muzičkoj emisiji "Rokenroler III",¹⁵ emitiranoj u sklopu novogodišnjeg programa TV Beograd za doček 1981. godine (ibid.; Vesić 2020).

Pored toga što je znatno obrađivan u *rock* publicistici, jugoslavenski novi val našao je svoje mjesto i u nizu socioloških radova. Tako, Dalibor Mišina (2013) pojavu ove muzičke scene dovodi u vezu sa posebnim urbanim lokalitetima, pri čemu uočava tri važna momenta. Prvo, novi val je u osnovi predstavljao "urbani kulturni fenomen *par excellence*" (cf. Božilović 2013: 79) koji se najprije javio u najurbaniziranim centrima jugoslavenskog društva,

¹⁵ Ova TV emisija predstavljala je prvu značajniju promociju beogradskih novovalnih grupa Šarlo akrobata, Električni orgazam i Idoli pred izlazak njihove zajedničke LP ploče *Paket aranžman*. O značaju ove emisije zabilježeno je: "Prvi put, čini se, rok grupe su u situaciji da svoj muzički izraz obrazlože i vizuelnim identitetom i naznakama mišljenja koje se, očigledno, ne iscrpljuje samo muzikom" (Kriloović 1983: 95).

konkretno u Ljubljani, Rijeci, Zagrebu, Novom Sadu i Beogradu.¹⁶ Drugo, svaki od ovih urbanih miljea imao je svoj specifičan način života koji je svakoj od ovih scena omogućio da razviju različito poimanje onoga što se smatralo suštinom novog vala. I kao treći momenat, vrijedi istaći međupovezanost između ovih različitih urbanih scena. Niti jedna od njih nije sebe smatrala autonomnom, već dijelom šireg jugoslavenskog novovalnog kulturnog prostora. Ovo se da zaključiti iz činjenice da su svi glavni akteri novog vala svojim uticajem prevazišli svoju lokalnu scenu i doprli do gotovo svih krajeva tadašnje zajedničke države. Muzičari su stvarali u duhu zajedništva, učestvovali su na festivalima širom Jugoslavije i bili su popularni izvan svoje matične republike (ibid.). Jedan od poznatijih primjera je serija koncerata koje su zagrebački sastavi priredili u Beogradu ("Pozdrav iz Zagreba") u januaru, odnosno beogradske grupe u Zagrebu ("Pozdrav iz Beograda") u februaru 1981. godine (Vesić 2020). Na taj način stvorena je "novovalna osovina Beograd – Zagreb (koja je počela) funkcionirati kao više-manje jedinstvena scena" (Mirković 2005: 141). U tom smislu, bespredmetno je govoriti o posebnom srpskom ili hrvatskom novom valu, jer je on predstavljao jugoslavenski pokret koji je prevazilazio republičke granice (Vesić 2020).

Novi val je također svojom performativnošću predstavljao, kako uočava Marko Pogačar (2008), čin trostruke pobune: protiv društvene zatupljenosti, političke imobilizacije i korupcije sistema; protiv zastarjelih *rock dinosaurusa* koji nisu imali više ništa bitno za reći; te protiv vladajućih trendova novokomponirane narodne muzike tipa Lepe Brene, tzv. *pastirskog rocka* Bijelog dugmeta, koje je istovremeno tretirano i kao prevaziđeni *rock dinosaurus*, te općenito protiv "šminkerske" mode pripadnika povlašćenih društvenih slojeva. Opirući se kolektivističkom duhu i populizmu koji su vladali kako u sferi politike, tako i u kulturi, generacija novog vala pjevala je o pojedincu i njegovoj individualnosti, kreirajući pritom vlastiti identitet na jedan umjetnički originalan način (Božilović 2013). Novi val je također doprinio demokratizaciji stvaralačkog procesa i dominirajućeg načina razumijevanja i prihvatanja popularne kulture u Jugoslaviji (Mišina 2013). Ukinut je monopol esnafskih muzičara na stvaranje muzike, tako da su i nesvirači stekli pravo na muzičko izražavanje što je unijelo spontanost u umjetnički postupak (Vesić 2020).

Iako je jugoslavenski novi val sociološki gledano bio subverzivan, njegov primarni cilj uvijek je bila muzika, a ne politika (Božilović 2013). O tome svjedoči i osnivač i tekstopisac sastava Pankrti, Gregor Tomc:

Mi se nismo borili protiv sistema. Svirali smo rock muziku koja je imala izvjesne subverzivne konotacije (...) i u tome smo uživali. Da bi to mogli raditi, u svakidašnjem životu bili smo prisiljeni sa sistemom sklapati brojne dogovore i zbog toga nismo čak ni pretjerano patili (Kostelnik 2004: 34).

Ipak, na posredan način postojale su izvjesne političke implikacije. Pjevajući i time razotkrivajući neke tabu teme – socrealizam u kulturi, dosadu i besperspektivnost mladih, klasnu nejednakost, ispraznost ideologije režima, homoseksualnost, erotske frustracije i slično – akteri novog vala su postepeno proširivali javni prostor, omogućujući veći stepen

¹⁶ Diskografski značajnije grupe novog vala bile su: Pankrti iz Ljubljane, Paraf iz Rijeke, Prljavo kazalište, Azra, Film, Haustor, Patrola, Parlament, Boa iz Zagreba, Pekinška patka i Laboratorija iz Novog Sada, te Idoli, Električni orgazam, Šarlo akrobata, Piloti, Zana, Bulevar, Kozmetika, Grupa I, U škripcu iz Beograda.

društvenog aktivizma i izražavanja "drugosti" izvan režimskih kanala omladinske politike. Na taj su način značajno uticali na formiranje civilnog društva u Jugoslaviji (Pogačar 2008).

Novi val u Sarajevu

U odnosu na period od sredine šezdesetih do kraja sedamdesetih, kada je sarajevska pop škola uspostavila visoke standarde u stvaralaštvu i produkciji pop i *rock* muzike, te Jugoslaviji ponudila brojne izvođače koji su dobrim dijelom diktirali razvoj "glavne struje" popularne muzike, početkom osamdesetih sarajevska scena zapala je u krizu. O tome svjedoče mnogi savremenici i akteri tadašnjih zbivanja. Boro Kontić smatra da je Sarajevo

početkom osamdesetih u tom muzičkom smislu zapravo bio izgubljen grad (...) Indeksi gotovo da više nisu postojali kao bend koji svira (...) Bijelo dugme koje je napravilo svoj bum sedamdesetih otišlo (je) i postalo velika jugoslovenska grupa (...) odjedanput je Sarajevo bilo u nekakvom vakuumu (FTV 2020a: 7.03-7.30).

U magazinu *Džuboks* pisalo je da su vrata dvorana poput "Sloge", "Fisa", ili "Trase" zatvorena za *rock* muziku, da u Sarajevu dvije godine nije bilo značajnijeg *rock* koncerta sve do septembra 1980. godine, te da je "utihnilo posljednje zvono sarajevske pop rock škole" (Mujičić 1981: 76). Goran Bregović u jednom razgovoru za list *Naši dani* kaže da će Sarajevo biti na repu događaja "sve dok vlada jedna ovakva atmosfera (...) sve je nekako uljuljkano, pospano (...) Ja godinama nisam u Sarajevu organizovao koncert samo zato jer je Skenderija najskuplja u zemlji (...) Već godinama nismo nikog sa strane vidjeli u Sarajevu" (FTV 2020a: 13.03-13.25). Svoje nezadovoljstvo tadašnjom situacijom izražavali su i članovi mladih sarajevskih *rock* sastava. Zlatan Arslanagić se u jednom broju *Naših dana* iz 1981. godine žalio da je Sarajevo još uvijek muzički živjelo na starim obrascima *hard rocka* i šlagera u vrijeme kada su se na potezu Ljubljana – Rijeka – Zagreb dešavale prave stvari u *rock* muzici (FTV 2020b). Nele Karajlić (2014: 79) objašnjava da je sarajevska pop škola bila toliko jaka da se novi val razvio u svim većim gradovima – Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, Novom Sadu i Rijeci – osim u Sarajevu, te da je zbog toga ovaj grad izgubio "svoje mjesto na karti jugoslovenskog roka". Žanrovske karakteristike novog vala kao što su "(p)ojednostavljena muzika, opor tekst, konkretna društvena angažovanost i simplifikovano izvođenje, sve je to bilo toliko zbunjujuće za tonce i tehničare i urednike u studiju u kome su snimali Indeksi, Jadranka, Bijelo dugme i ostali" (ibid.: 86). Prema riječima Seje Sexona, generacija mladih *rock* stvaralaca bila je kivna "na tu neku jalovu i mrtvu scenu (...) gdje se stalno nešto dešava, a u stvari se ništa ne dešava (...) Masa nekakvih kulturnih događanja koja zapravo nikome ništa ne znače" (FTV 2020b: 1.43-2.00). I pored toga što su u Sarajevu početkom osamdesetih djelovale dvije diskografske kuće (Diskoton i Sarajevo disk), po čemu je Sarajevo moglo parirati Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, njihovi urednici nisu u dovoljnoj mjeri prepoznavali potencijal mladih *rock* sastava, već su svoje izdavaštvo usmjeravali na komercijalne izvođače "zabavne" i "narodne" muzike.

Međutim, gledajući iz perspektive muzičkih konzumenata odnosno publike, može se reći da je, barem "u eteru", novog vala bilo tih godina i u Sarajevu. Muzički urednici Radio Sarajeva pratili su aktuelna dešavanja na svjetskoj sceni, nabavljali su najnovija diskografska

izdanja i puštali su u svojim programima, pored drugih žanrova, i novi val.¹⁷ Što se tiče Televizije Sarajevo, ona je tih godina bila otvorena za kreativne ljude i nove ideje, pa su tako u proljeće 1981. godine Miljković i Dimitrijević, napustivši TV Beograd, u Sarajevu radili dječiju emisiju "Niko kao ja", koristeći video estetiku "Rokenrolera": "Sve se događalo u ogromnoj kutiji za cipele, za stolom enormne veličine, u belom ambijentu sa besprekorno oblikovanim predmetima. U svemu su učestvovala i 'besprekorno oblikovana' deca drske mudrosti i radoznalosti" (Kriločić 1983: 95). Pored sadržaja namijenjenih djeci, serija je promovirala domaću i svjetsku muziku novog vala.¹⁸ Novi val se mogao slušati i u popularnim omladinskim okupljalištima – diskotekama "Kaktus" i "Sloga",¹⁹ kafićima poput "Dedana" i "Skenderije" (poznatijeg kao "Čenga"), te u klubu Medicinskog fakulteta "Kuk", u kome su se tih godina okupljali i prvi sljedbenici *punk* pokreta u Sarajevu – a počinje i samoizdavaštvo fanzina i informatora (Križić n.d.). Zahvaljujući angažmanu Ljube Pavlovića, u septembru 1980. godine, gostovanjem grupe Azra, reaktiviran je koncertni program "Doma mladih" na Skenderiji, koji je u narednom periodu priređivao gostovanja najznačajnijih *rock* sastava, od kojih su mnogi pripadali jugoslavenskom novom valu (FTV 2020a; Mujičić 1981). Želimir Altarac Čičak je u okviru ciklusa predavanja o *rock* muzici u dvorani RU "Đuro Đaković" 20. marta 1981. godine održao tribinu na temu "Novi talas – muzika ili skandal" (Altarac 2017: 86). U Sarajevu su tih godina djelovali i brojni srednjoškolski sastavi od kojih su barem neki žanrovski pripadali novom valu.²⁰ I konačno, u prodavnicama gramofonskih ploča mogla su se nabaviti aktuelna izdanja kako stranog tako i domaćeg novog vala.

Uticaj novog vala na sarajevsku pop i rock scenu 1978-1982.

Zbog navedenih razloga, mnogi akteri sarajevske pop i *rock* scene, uključujući i pripadnike starije generacije koji su afirmaciju stekli tokom sedamdesetih, nisu ostali imuni na ove uticaje, te su se i oni "tu i tamo 'očevali' o punk i novi val" (Barić 2011: 341). Ovdje ću prikazati 20 kompozicija od sedam izvođača, objavljenih u periodu kojeg apostrofiraju Mirković (2005) i Vesić (2020), koje sadrže određene stilske karakteristike novog vala.

¹⁷ Od muzičkih radio emisija početkom osamdesetih vrijedi spomenuti sljedeće. Prvi program Radio Sarajeva emitirao je "Zvezdanu prašinu" urednika i voditelja Huseina Vladovića, "Koncert za deset gramofona" Vlatka Markovića, te "Sa i oko jugoslovenske pop i rock scene" Ognjena Tvrtkovića. Na Drugom programu slušaoci su mogli pratiti "Šarenu paradu poetiziranih nota – Šaradu akustiku" Želimira Altarca Čička, "Treću dimenziju" Dževdeta Tuzlića, kao i "Priču i muziku subotom – Primus" Bore Kontića. Ova posljednja se naročito izdvaja jer su se u njoj redovno mogli čuti aktuelni hitovi novog vala, a maja 1981. godine u njenim terminima započeto je i emitiranje "Top liste nadrealista", iz koje će se tokom naredne dvije godine profilirati i pokret novi primitivizam, nastao pod uticajem novog vala.

¹⁸ Naslov serije preuzet je iz istoimene pjesme grupe Šarlo akrobata, koja je bila i uvodna špica.

¹⁹ Iako su obje diskoteke svoj program zasnivale prvenstveno na klasičnom *rock* repertoaru iz šezdesetih i ranih sedamdesetih, puštali su se i hitovi tada aktuelnih trendova. Prema autorovom sjećanju, od muzike novog vala u "Kaktusu" su se mogli čuti: Adam & Ants, Azra, B-52s, Boa, Dead Kennedys, Električni orgazam, Eurythmics, Film, Gang of Four, Human League, Idoli, Laki pingvini, Spandau Ballet, Talking Heads, U škripcu, UB40..., a u "Slozi": Azra, Dire Straits, Gary Numan, Ian Dury, Knack, Police, Talking Heads...

²⁰ Od novovalnih i *punk* sastava u periodu 1980-1983. godine eksplicitno se spominju Aleksandar's Fellows, Bombaj štampa, Bonton Baya, Depresija, Elvis J. Kurtovich, Izopačeni mehaničari, Kongres, Kvazimodo, Mala flota, Opera Lu, Ozbiljno pitanje, SCH, Ševa, Ulična garda, Uzalud kajanje, Zabranjeno pušenje, Živčano labilni (Križić n.d.). Od ostalih mladih grupa, djelovali su i Bioritam, Bosanski lonac, Kako kad, Linija života, Lucifer, Mali princ, Posljednji autobus, Rock apoteka, Strogo povjerljivo, Super 98, Tina, Top, Velika porodica, Žaoka, Znak sreće (cf. Altarac 2017). Kako većina njih nije ostavila tonski zapis, teško je danas reći koji od njih su i u kojoj mjeri slijedili novi val.

Vatreni poljubac još 1978. godine ispoljava uticaje *punk rocka* u pjesmi "Nek se zna" (Vatreni poljubac 1978), u kojoj izražava prezir prema "lažnom sjaju" i zagovara iskrenost baziranu na emocijama, dok u muzičkom smislu prosti gitarski *riff* i brzi tempo još više nalikuju *punku*. Dvije godine kasnije, "Brat mi fura pank" (Vatreni poljubac 1980b) doslovno simulira *punk rock* obrazac izražavajući naklonost prema mlađoj generaciji, sljedbenicima ovog žanra. U naslovnoj numeri albuma *Bez dlake na jeziku* (Vatreni poljubac 1980a), na način Clasha impregniraju *reggae* elemente ritma i vokalizacije, potencirajući temu seksualne eksploatacije u obrazovanju, na tržištu rada, te u poslovnom svijetu filma i muzike. No, 1982. godine autor i vođa grupe Milić Vukašinović ismijava nastojanja starih rokera svoje generacije da se priključe novovalnom trendu. Vladajućoj ska-euforiji poručuje "žao mi je, ne možemo ja i ti/u redu je sa šesnaest/al' sa trideset ne ide baš" (Vatreni poljubac 1982a), a Bregoviću posvećuje stihove "i moj stari drug se ošiš'o/sad maše gitarom k'o Houra/nije to zbog love/on se samo osjeća mlad" (Vatreni poljubac 1982b), aludirajući na zaokret Bijelog dugmeta ka novom valu pod navodnim uticajem Prljavog kazališta. Na svom prvom albumu **Fadil Toskić** u numeri "O-ho!" (Toskić 1979) pjeva uzrujanim, neurotičnim vokalom koji asocira na robotizirani performans grupe Devo, dok čvrsti "skakutavi" tempo i "prljavi", "zvečeći" zvuk ritam gitare prate plesni novovalni stil u maniru B-52s ili Talking Heads. **Bijelo dugme** u pjesmi "Ipak poželim neko pismo" (Bijelo dugme 1979) koristi diskretne elemente *reggae* muzike u ritam sekciji, naročito u sviranju *tomova* te uz izraženu *one drop* tehniku na bas gitari. Njihov veliki hit "Ha ha ha" iz 1980. godine, koji sadrži i čuveni refren "svi marš na ples", punokrvni je ska uradak, sa tekstom koji ironično jukstapozicionira ples i zabavu uz gotovo Boschovske fantazme destrukcije – "šef tamne strane Mjeseca/gospodar muha, ljubavnik kurvi i kraljica" na čijoj vatri "pohuju ratove/pikantne jeze za boje i krstove/uz ples i sve uz ples" (Bijelo dugme 1980c). U pjesmi "Doživjeti stotu" (Bijelo dugme 1980b) čuju se energičan novovalni plesni ritam, vokali u stilu Police, te *one drop* bas efekat u prelazu kompozicije. "Čudesno jutro u krevetu gđe Petrović" (Bijelo dugme 1980a) kroz britki *power pop* pjeva o erotskim snovima tipičnog Jugoslavena u pjesmi koja se, uz psovku ("sve u finu materinu"), dala na različite načine tumačiti na kraju godine u kojoj je umro Tito. Pjesma **Zdravka Čolića** "Srce je čudna zvijerka" (Čolić 1980b) započinje iznenađujuće agresivnim *punk riffom* na gitari, čiji akordi podsjećaju na Sex Pistols, a na istom albumu u numeri "Pjevaću za svoju dušu" (Čolić 1980a) osjeća se i uticaj *power pop* zvuka sastava Police naročito u tretmanu vokala. Plesnu osnovu novovalnog popa u "Malo pojačaj radio" (Čolić 1981a) dopunjavaju melodijski dominantni sintesajzeri, dok se lagani tempo pjesme "Zbogom Ivana" (Čolić 1981b) oslanja na prijemčivi *reggae* obrazac. Nekoliko članova grupe Rezonansa, predvođeni Branom Likićem, okupivši se u grupi **Baglama bend**, nastojali su novom valu pridodati nadrealistički humor i parodiju. Skriveni iza pseudonima, perika i tamnih naočala u *punk* stilu, u pjesmi "Novac" (Baglama bend 1981b) – koja počinje paradijom narodnjačkog višeglasnog pjevanja u ganga stilu – grubim *punk* vokalima izražavaju odbojnost prema mladom čovjeku nametnutim društvenim očekivanjima, dok muzika asocira na *pub rock* tretman rokenrol obrasca. U numeri "Ljubav" (Baglama bend 1981a) na *post-punk* način koriste *funky* ritam u sviranju gitare i basa u stilu Talking Heads, dok vokal neusklađenog ritma zvuči neartikulirano, raštimano. Pored poigravanja sa seksualnim stereotipom u tekstu numere "Seks bomba" (Ekmečić 1982b), vizuelno prisutnim i na omotu istoimenog albuma, muzika koju izvodi **Alma Ekmečić**

odražava i novovalne uticaje u načinu pjevanja i snažnom ritmu. "Kako prebroditi ovu noć" (Ekmečić 1982a) dodatno ispoljava takve elemente kroz zavijajuće vokalizacije nalik Lene Lovich, praćene energičnim *power pop* gitarama. Konačno, **Hari Varešanović** na svom solo albumu *Zadnja rupa na svirali* više kompozicija, od kojih se kao primjeri izdvajaju "Zlatne kočije" (Varešanović, 1982b) i "Jel' važi? Važi!" (Varešanović, 1982a), izvodi u tipičnom novovalnom ska stilu brzog plesnog ritma.

Sarajevski novi val 1980-1984.

Na ovom mjestu hronološki predstavljam dvije singl ploče, pet albuma i jednu kasetu, za koje smatram da predstavljaju primjere manje ili više autentičnog novog vala "na sarajevski način". Od ovih osam nosača zvuka, šest ih je objavljeno na etiketi sarajevskog Diskotona, a dva su izdali zagrebački Jugoton odnosno Suzy. Hronologija slijedi prvenstveno Dragaševu (CMC TV 2021) periodizaciju, koja se dijelom prepliće i sa vremenskim okvirom drugih autora (Barić 2011; Kostelnik 2004; Mirković 2005; Vesić 2020).

Singl grupe **Opera Lu** "Televizori / Ujutro me sunce budi" (Opera Lu 1980) štampan je u septembru 1980. godine i smatra se da je to bila prva sarajevska *punk* ploča (Križić n.d.). Prednji omot prikazuje izokrenute noge sa "šik" cipelama slično dizajnu albuma *Look Sharp!* Joe Jacksona, dok su na zadnjem omotu članovi sastava u nonšalantnoj pozi mrkih pogleda. Vodeća numera sadrži gitarski *riff* u *punk* stilu i agresivni nepjevački vokal. Pjesma govori o generacijskom odrastanju uz televizore, te da zbog stvorene ovisnosti "ne možemo živjeti bez njih". Druga pjesma je novovalni *reggae* o mladiću koji nezadovoljan svakodnevnicom bježi iz roditeljskog doma. Ploču je u svom sarkastično-duhovitom stilu negativno kritizirao Petar Luković u *Džuboksu* (Luković 1981a). Članovi grupe su bili Borislav Savić, Goran Marić i Nikša Bratoš.

U približno isto vrijeme pojavio se i singl grupe **Sport** "Zeka / Ples" (Sport 1980), koju je predvodila pjevačica Nada Lazić. Omot krasi stilizirana varijanta zeka – zaštitnog znaka magazina *Playboy*, što nagovještava poigravanje sa erotizmom. Pjesme karakteriziraju novovalni zvuk sintesajzera, dopadljivi plesni ritam, recitativni vokal, melodični refreni i gitarski solo koji zvuči raštimano, odražavajući uticaje između *power popa* Blondie i *synthpunk* ekscentričnosti Devo. Luković (1981b) je ovu ploču u *Džuboksu* ironično prikazao citirajući navodnu press-informaciju Diskotona: "Svoju reputaciju beskompromisnog pjesnika mlade generacije najbolje ilustruju riječi njene pjesme: 'Ti si maleni moj zeka...' kojima ona ukazuje na mehanizaciju odnosa između polova i dovodi u pitanje bračnu vezu kao legalni vid spajanja dvije srodne duše suprotnog pola u jednu".

Maja 1981. godine grupa **Radio** objavljuje album *Rampampila* (Radio 1981), koja nalazi mjesto i u diskografiji almanaha "Drugom stranom" (Albahari 1983: 127). Već i sam izgled omota sugerira novovalnu estetiku: minimalizam u dizajnu, bijela podloga, "otkačena" poza pjevačice, izraženi kontrasti boja i sl. U sastavu: Negra Bulbulija (vokal), Neven Đokić (gitara), Damir Misirlić (klavijature), Mirza Hajrić (bas) i Dubravko Smolčić (bubnjevi), Radio izvodi tipičnu novovalnu muziku na razmeđu melodičnog *punka* Buzzcocksa i *power popa* Blondie i Pretendersa, uz naglašeni sopran pjevačice koja ga na momente forsira ka nepjevajućim i "falš" vokalizacijama. Od ritma basa i klavijatura u stilu Stranglersa ("Djelomičan popis lektire"), preko pop refrena ("Scene iz čekaonice", "Rampampila") i interpolacija valcera ("Pred odlazak na plažu"), *reggaea* ("I to je prošlo") i domaćeg folklor

("Suze"), pa do gitarskih i vokalnih rješenja oslonjenih na *punk rock* Sex Pistolsa ("Opširna nedjelja"), ovaj album je žanrovski prilično konzistentan, te se može smatrati prvim sarajevskim novovalnim albumom. Ipak, novovalnu autentičnost umanjuje činjenica da niti jedan član grupe nije autor, već da je sve pjesme komponirao kantautor iz sedamdesetih Narcis Vučina, na tekstove Duška Trifunovića i Ranka Čolakovića. U *Džuboksovoj* negativnoj kritici, Vučini se između ostalog prebacuje i da "je za tili čas provalio (čitaj: degradirao) poruke new wavea i napisao numere za Radio. Uzmi pare dok je moderno" (S.T. 1981).

Još jedan pripadnik starije generacije sarajevske pop škole, bivši član sastava Cod i Ambasadori, Enes Bajramović, odlučio je "uskočiti" u novi val snimivši album pod nazivom svog solo projekta **Digi**. Ploču je objavio Jugoton marta 1982. godine (Digi 1982), a dizajn omota sa "digitalnim" slovima naslova i fotografijom džepnog kalkulatora – "digitrona" – na poleđini ukazuje na porijeklo imena i na tipično novovalnu fascinaciju tada novim digitalnim tehnologijama. No, za razliku od Radija, Bajramović – kome su u realizaciji pomogli muzičari Nebojša Dimitrijević, Nenad Bego i Nikša Bratoš – je autor kompletne muzike na ovoj ploči. *Džuboksov* kritičar je u prikazu albuma naveo: "Verovatno godinama nagomilavana zavist prema mladim grupama i nenormalna količina slušanja grupe Police je naterala Enesa da snimi jedan kompromisni (to je prava reč) album" (Antović 1982: 43). Nekoliko numera s bezizražajnim vokalom svakako ne odmiču dalje od srednjestrujaškog *pop-rock* usmjerenja, no elementi energičnog gitarskog *power popa* u maniru Police, sa efektnim kratkim akordima ("To je od pića", "Čuvam ti snove", "Sipaj do vrha"), te diskretni ritmički ukrasi *reggaea* ("Nauči me, nauči") i *funka* ("Hej ti") ipak smiještaju ovu ploču u žanrovsku kategoriju novog vala, što su prepoznali i autori almanaha "Drugom stranom" uvrstivši ga u svoju diskografiju (Albahari 1983: 125).

Za razliku od spomenutih ostvarenja, sastav **Bonton Baya** činili su autentični predstavnici mlade generacije sarajevskog novog vala – Nenad Štrbac (vokal), Nikša Bratoš (gitara, saksofon), Damir Misirlić (klavijature), Zlatan Cico (bas) i Ademir Volić (bubnjevi) – koji autorski i aranžerski u potpunosti potpisuju kompozicije sa albuma *Elpi* (Bonton Baya 1983). Album je štampan avgusta 1983. godine, no nakon tek nekolicine prodatih primjeraka Diskoton je cijeli tiraž povukao iz prodaje, te je tako *Elpi* ostao uskraćen široj publici. Bonton Baya se pozicionira unutar "artističke" struje novog vala, na što ukazuje i dizajnersko rješenje omota Brace Dimitrijevića sa "mrtvom prirodom" koju narušava par ženskih cipela. U muzičkom smislu, album se oslanja na novovalnu interpretaciju *art-rocka* Davida Bowiea i Roxy Music, posredstvom ranih Simple Minds ili grupe Japan, uz diskretne elemente *new romantic* stila. Dominantan zvuk klavijatura i snažne bas linije podsjećaju i na *post-punk* radove Stranglers i Magazine. Ozbiljnost i dotjeranost muzičke izvedbe prate duhovite interpolacije folk refrena iz "Lele Vranjanke" nakon gitarskog sola potpomognutog efektima u maniru Roberta Frippa ("O vremenu prošlom"), te teme iz Spielbergovog filma "Bliski susreti treće vrste" (1977) u pjesmi "Upoznaj", kao i parodijsko poigravanje nacionalnim stereotipovima o Japanu, kao ekonomskoj imperiji u domenu tehnologije ("Nipon elektronik") i o Italiji, kao zemlji čiji je jezik neraskidivo vezan uz koncept opere ("Forte fortissimo"). Ove persiflaže uključuju još i elemente klasične muzike ("Ljubavna žalopojka"), te *countryja* ("Kraj radne nedelje", "Sarajevo, Texas, Nashville, Tennessee"), dok se u ovoj

potonjoj pjeva o Sarajevu kao gradu koji ima sve što treba, uključujući "sarajevski atentat i olimpijadu". Uz izuzetak opore historijsko-političke teme "Logoraš", album obiluje umjetničkom dovrtljivošću, humorom i dovoljnom količinom pop privlačnosti da je, pod nekim drugim okolnostima, mogao parirati najznačajnijim albumima jugoslavenskog novog vala početkom osamdesetih.

Ako je *punk* između ostalog i negiranje klasike, onda omot prvog albuma grupe **Valentino** odražava nešto od takvog stava. Fotografija glumca Rudolpha Valentina prekrivena je crvenim potezima četke na prednjoj strani, dok su mu na zadnjoj krejonima u raznim bojama naznačena ključna mjesta šminkerske intervencije na licu – kosa, oči i usne. Album *ValentiNo1* objavljen je krajem 1983. godine za zagrebački Suzy (Valentino 1983), a do septembra naredne godine prodat je u tiražu oko 30.000 primjeraka (Rizvanbegović 1984), što je u tadašnjoj Jugoslaviji bila respektabilna cifra za jedan mladi sastav. Ta popularnost može se pripisati kvalitetno produciranom pop zvuku kratkih i melodičnih numera, prilično udaljenom od *punk* nagovještaja sa omota, koji se oslanja na stil *new romantics*. Svu muziku, tekstove i aranžmane potpisuje gitarista Zijo Rizvanbegović, a pored njega grupu su na ovom albumu činili još i basist Emir Čolaković, bubnjar Dubravko Smolčić, klavijaturist Igor Tajemnica, te pjevač Suad Jakirlić. Muzička izvedba kreće se u okvirima spomenutog stila kojeg su zacrtali sastavi poput Spandau Ballet, Duran Duran ili Ultravox, a kojeg karakteriziraju istaknuta uloga bas gitare, izražen plesni ritam, bogati atmosferski pasaži sintesajzera, te emotivno i melodijski naglašeno Jakirlićevo pjevanje u registrima Tonyja Hadleyja ili Midgea Urea. Tematski, Valentino na prilično autentičan način odslikava život urbane "šminke" i njen noćni život po sarajevskim kafićima i klubovima tog doba ("Randevu", "Pazi da ne pokvariš modernu frizuru"). Muziku često prate dopadljivo aranžirani prateći ženski vokali, od kojih se izdvaja solo refren Amile Sulejmanović u hit numeru "Volim te još", dok melanholična tema "Voštane figure", uz solo na saksofonu i sofisticirano uklopljen *reggae* u maniru Grace Jones, zatvara ovaj, za sarajevsku novovalnu scenu, značajan album.

Grupa **Kongres**, nakon dvije godine intenzivnih koncertnih aktivnosti, tokom ljeta 1984. godine snima album *Zarjavele trobente* (Kongres 1984) koji je štampan krajem oktobra. Grupa je tada djelovala kao trio u sastavu: Mahir Purivatra (vokal i gitara), Adam Subašić (bubnjevi) i Aljoša Buha (bas). Purivatra je većim dijelom autor muzike, Subašić tekstova, dok kuriozitet predstavljaju dvije pjesme pjevane na slovenačkom jeziku, "Zabava" i naslovna numera. Muzički stil Kongresa oslanja se na "progresivniju" *post-punk* struju novog vala oličenu u melodičnom ritmu basa, "prostornim" gitarskim akordima i vokalizacijama ranih U2 ("Zabava", "Alisa prodaje zemlju čudesu"), te abrazivnim i povremeno distorziranim *funky* ritmovima na tragu Gang of Four ("Djevojka na snijegu", "Sumrak") i Talking Heads ("Lavabo"). Za razliku od Bonton Baye, Kongresov artizam izbjegava humor i parodiju, držeći se egzistencijalističkih tema svojevrsnog urbanog *weltschmerza* koji obiluje hladnoćom, depresivnošću i beznađem. Bilo da tamnim tonovima u stilu Joy Division pjevaju o samoubistvu ("Paraliza") i samoći ("Zid! Zid! Zid!"), bilo da koriste nadrealističke slike ličnog rastrojstva – "pevat se smije/pjevat se sme/... skidam glavu sa svojih ramena/i vidim rupa, rupa u glavi" ("Optimist") – Kongres jukstapozicionira individualističku zebnju kolektivnom optimizmu postolimpijskog Sarajeva, kreirajući paradoks. Tako, dok slušamo "Proljeće i ostala godišnja doba" uz vedre tonove gitare u

maniru Talking Heads propuštene kroz karipske ritmove, čujemo i da "ljudi u proljeće umiru masovno", a hodajući "od kafane do Kafke/i od Kafke do kafane/... postajemo prepuni svoga jada" ("Sumrak"). Konačno, kao da mračnih tema nije bilo dovoljno, na kraju nas čeka "nostalgičan neki večer" ("Zarjavele trobente") u kojem uz veselu zvižduću melodiju saznajemo za smrt pod cirkuskim trapezom, prizivajući u sjećanje scene iz klasičnog filma "Trapez" Carola Reeda (1956). I opet paradoksalno zvuči da je nakon svega izrečenog, album Kongresa doživio izvjestan komercijalni uspjeh i da su nekoliko numera postale i ostale hitovi, što ga svrstava u niz najoriginalnijih muzičkih djela sarajevskog i jugoslavenkog novog vala.

Diskotonova kasete *Nove snage* (Razni izvođači 1984) predstavlja osam neafirmiranih grupa koje, izuzev mostarske Ande, dolaze iz Sarajeva, i koje većinom, osim *heavy metal* sastava Avan, žanrovski pripadaju novom valu u širem smislu. Omot kasete prikazuje dječaka koji jednom rukom pokazuje "razvijen mišić", dok drugom stišće vrat električne gitare, sugerirajući da su "nove snage" zaista snažne u svom gitarističkom izražaju. No, muzika tek djelomično opravdava taj nagovještaj. Alternativniju *post-punk* struju predstavljaju **SCH** i **Kongres**, što je ujedno i najzanimljiviji dio kasete. SCH je gradio reputaciju beskompromisnog *punk* sastava koji je svoj izraz na klupskim nastupima proširivao elementima *reggaea*, *funka*, *jazza*, i *art-rocka*. Na ovoj kaseti zastupljeni su sa dvije numere koje su značajne jer, zbog neobjavljivanja albuma snimljenog na proljeće 1984. godine, predstavljaju njihova prva zvanična diskografska izdanja. "Šizofrenija" gradi umjereni tempo na neparnom ritmu i vodećoj ulozi bas gitare, uz dodavanje eho efekata koji stvaraju na momente psihodeličnu atmosferu. Nešto bržeg tempa je "Prazan hod" gdje se diskretni bluz potezi solo gitare miješaju sa novovalnim pseudo-*reggae* ritmičkim zahvatima. Kongres je zastupljen sa dvije demo verzije pjesama "Djevojka na snijegu" i "Zabava" koje će se pojaviti u novim verzijama na albumu predavljenom u prethodnom odlomku. **Plavi orkestar** i **Bombaj štampa** zastupljeni su sa po jednom numerom, a oni su u ovom periodu pripadali pokretu novi primitivizam. Zapravo, jedino "Jogging" Bombaj štampe posjeduje karakteristike tog žanra, sa ironijskim tretiranjem kulturnih trendova sa Zapada iz perspektive lokalnog "uličarskog" miljea. "Goodbye Teens" Plavog orkestra, pak, ukazuje na *teen pop* usmjerenje budućih jugoslavenkih zvijezda, gradeći zvuk na revitalizaciji elemenata *beat* muzike šezdesetih. Na tom tragu, "čišču" pop struju novog vala predstavljaju **Dino banana** sa dvije i **Mali princ** sa jednom kompozicijom. "Vedrana" Đina banane je pop balada sporijeg tempa u kojoj zapaženu ulogu imaju sintesajzeri i saksofon, dok "Berači malina" više naginge *new romantics* stilu sa izraženijim basom i plesnim ritmom. "Poderi sličice" Malog princa jednostavna je pop numera dopadljive melodije, o kojoj se nema šta posebno istaći. Tvrditi da ova kaset predstavlja sarajevski odgovor na beogradski "Paket aranžman" bilo bi presmjelo. Ni po kvalitetu izvedbi niti po uticaju na muzičku scenu ona se ne može mjeriti sa navedenom kolekcijom. No, ona predstavlja zanimljiv kuriozitet i prikaz jednog trenutka u razvoju sarajevske scene, tim prije što većina ovih pjesama neće nikada biti zvanično izdata.

Zaključak

Početkom osamdesetih godina, sarajevska muzička scena prije pojave novog primitivizma nije uspjela ponuditi vlastiti odgovor na izazov novog vala koji bi se kvalitetom nametnuo ostatku Jugoslavije. Međutim, analizirajući odabranu diskografiju nekolicine sarajevskih

izvođača pop i rock muzike, može se zaključiti da su žanrovske i stilske karakteristike novog vala bile prisutne u određenoj mjeri. U prikazanim kompozicijama odražavao se sarajevski urbani duh, tretirane su za novi val karakteristične urbane teme od značaja za mlade, a folk motivi, inače često prisutni kod mnogih popularnijih sarajevskih izvođača, uglavnom izostaju ili se ironiziraju povremenim interpolacijama. Pjesme slave urbani noćni život gradskog centra, pjevajući o zabavi, plesu, romantičnim vezama, modnim trendovima, ali i o društvenim nesnalaženjima, ličnim nedoumicama i frustracijama jednoga vremena. Za razliku od supkulture sarajevske mahale, koju su na kreativan način obradili predstavnici novog primitivizma, sarajevski novi val nalazio je uporište za svoju imaginaciju u životu školske i studentske omladine gradskog centra, njegovih haustora i nebodera, kafića i klubova, pozorišta i koncertnih dvorana. Većina analiziranih muzičkih tekstova po svom kvalitetu, originalnosti i autentičnosti izražaja ne može parirati onome što se tih godina sviralo i pjevalo u jugoslavenskim centrima novog vala. Ipak, novog vala bilo je i u Sarajevu, a barem tri od prikazanih izdanja sarajevskih izvođača – albumi Bonton Baye, Valentina i Kongresa – po kriterijima autentičnosti spadaju u vrh jugoslavenske novovalne muzičke produkcije.

Bibliografija:

1. Albahari, D. ur. 1983. *Drugom stranom: Almanah novog talasa u SFRJ*. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
2. Altarac, Ž. 2017. *Antikvarnica snova*. Sarajevo: Dobra knjiga.
3. Antović, Ž. 1982. Digi. *Džuboks*, 4. jun. str. 43-44.
4. Barić, V. 2011. *Hrvatski punk i novi val 1976-1987*. Solin: Autorsko izdanje.
5. Bogdanov, V. et al. eds. 2001. *All Music Guide: The Definitive Guide to Popular Music*. 4th edn. San Francisco: Backbeat Books/All Media Guide.
6. Bortvik, S. i Moj, R. 2010. *Popularni muzički žanrovi*. Prev. A. Čabraja i V. Mikić. Beograd: Clio.
7. Božilović, J. 2013. New Wave in Yugoslavia: Socio-Political Context. *Facta Universitatis* 12 (1): str. 69-83.
8. Cateforis, T. 2011. *Are We Not New Wave?: Modern Pop at the Turn of the 1980s*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
9. Du Noyer, P. ur. 2005. New Wave. Prev. V. Valenčić i V. Pavletić. U *Ilustrirana enciklopedija glazbe*. Zagreb: Veble Commerce: str. 48-49.
10. Fetahagić, S.S. 2020. Pojava autentične popularne muzike u Sarajevu: Diskografija grupe Indexi do 1966. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici* XVIII: str. 111-128.
11. Gall, Z. 2004. *Glazbeni leksikon*. Split: Marjan tisak.
12. Glavan, D. 1983. Na koncertu lekcije iz sociologije. U: D. Albahari ur. *Drugom stranom: Almanah novog talasa u SFRJ*. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: str. 15-19.
13. --. 2008. *PUNK? Potpuno uvredljivo negiranje klasike*. 2. izd. Zagreb: Fortuna.
14. Karajlić, N. 2014. *Fajront u Sarajevu*. Beograd: Laguna.
15. Kostelnik, B. 2004. *Moj život je novi val: razgovori s prvoborcima i dragovoljcima novog vala*. Zaprešić: Fraktura.

16. Krilović, B. 1983. Televizija se može i gledati, ponekad. U: D. Albahari ur. *Drugom stranom: Almanah novog talasa u SFRJ*. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije: str. 95.
17. Križić, D. n.d. Punk na Miljacki. U: D. Pavlov i D. Šunjka ur. *Punk u Jugoslaviji 1980-1990*. IGP Dedalus: str. 58.
18. Luković, P. 1981a. Singlovi. *Džuboks*, 30. januar. str. 59.
19. --. 1981b. Singlovi. *Džuboks*, 27. februar. str. 54.
20. Mirković, I. 2005. *Sretno dijete*. 3. izd. Zaprešić: Fraktura.
21. Mišina, D. 2013. *Shake Rattle and Roll: Yugoslav Rock Music and the Poetics of Social Critique*. Farnham: Ashgate.
22. Moore, A. 2002. Authenticity as Authentication. *Popular Music* 21(2): 209-223. doi:10.1017/S0261143002002131
23. Mujičić, F.N. 1981. Opet puše ispod Trebevića. *Džuboks*, 2. januar. str. 76.
24. Pogačar, M. 2008. Yu-Rock in the 1980s: Between Urban and Rural. *Nationalities Papers* 36 (5): str. 815-832.
25. Rizvanbegović, Z. 1984. Valentino - Bend za narod. Razgovor vodio Z. Ilić, *Džuboks*, septembar. str. 12-13.
26. S.T. 1981. Radio. *Džuboks*, 14. august. str. 51.
27. Savage, J. 2007. *Engleski snovi: Sex Pistols i punk rock*. Prev. L. Furlan Zaborac. Zagreb: V.B.Z.
28. Šavija-Valha, N. 2013. *Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
29. Vesić, D. 2014. *Bijelo dugme: Šta bi dao da si na mom mjestu*. Beograd: Laguna.
30. --. 2020. *Bunt dece socijalizma: priča o novom talasu*. Beograd: Laguna.

Diskografija:

1. Baglama bend. 1981a. "Ljubav", *Baglama No. 1*, [LP], Sarajevo disk.
2. --. 1981b. "Novac", *Baglama No. 1*, [LP], Sarajevo disk.
3. Bijelo dugme. 1979. "Ipak poželim neko pismo", *Bitanga i princeza*, [LP], Jugoton.
4. --. 1980a. "Čudesno jutro u krevetu gđe Petrović", *Doživjeti stotu*, [LP], Jugoton.
5. --. 1980b. "Doživjeti stotu", *Doživjeti stotu*, [LP], Jugoton.
6. --. 1980c. "Ha, ha, ha", *Doživjeti stotu*, [LP], Jugoton.
7. Bonton Baya. 1983. *Elpi*, [LP], Diskoton.
8. Čolić, Z. 1980a. "Pjevaću za svoju dušu", *Zbog tebe*, [LP], Jugoton.
9. --. 1980b. "Srce je čudna zvijerka", *Zbog tebe*, [LP], Jugoton.
10. --. 1981a. "Malo pojačaj radio", *Malo pojačaj radio*, [LP], Jugoton.
11. --. 1981b. "Zbogom Ivana", *Malo pojačaj radio*, [LP], Jugoton.
12. Digi. 1982. *Digi*, [LP], Jugoton.
13. Ekmečić, A. 1982a. "Kako prebroditi ovu noć", *Seks bomba*, [LP], Jugodisk.
14. --. 1982b. "Seks bomba", *Seks bomba*, [LP], Jugodisk.
15. Kongres. 1984. *Zarjavele trobente*, [LP], Diskoton.
16. Opera Lu. 1980. "Televizori" / "Ujutro me sunce budi", [SP], Diskoton.
17. Radio. 1981. *Rampampila*, [LP], Diskoton.
18. Razni izvođači. 1984. *Nove snage*, [MC], Diskoton.

19. Sport. 1980. "Zeka" / "Ples", [SP], Diskoton.
20. Toskić, F. 1979. "O, ho!", *Bilo bi ludo*, [LP], Jugoton.
21. Valentino. 1983. *ValentiNo1*, [LP], Suzy.
22. Varešanović, H. 1982a. "Je l' važi? Važi! (Koloritualno)", *Zadnja rupa na svirali*, [LP], Jugodisk.
23. --. 1982b. "Zlatne kočije", *Zadnja rupa na svirali*, [LP], Jugodisk.
24. Vatreani poljubac. 1978. "Nek se zna", *Oh, što te volim, joj!*, [LP], Sarajevo disk.
25. --. 1980a. "Bez dlake na jeziku", *Bez dlake na jeziku*, [LP], PGP RTB.
26. --. 1980b. "Brat mi fura pank", *Bez dlake na jeziku*, [LP], PGP RTB.
27. --. 1982a. "Poštovani ska ska", *Živio rock'n'roll*, [LP], ZKP RTVL.
28. --. 1982b. "Živio rock'n'roll", *Živio rock'n'roll*, [LP], ZKP RTVL.

Videografija:

1. FTV. 2020a. *Muzika osamdesetih*, (epizoda 18), 1. decembar [online].
<https://www.federalna.ba/muzika-osamdesetih-01122020-o4hyi> Pristup: 21. august 2021.
2. --. 2020b. *Muzika osamdesetih*, (epizoda 19), 8. decembar [online].
<https://www.federalna.ba/muzika-osamdesetih-08122020-ykm2y> Pristup: 21. august 2021.
3. CMC TV. 2021. *Novi val - 40 godina nakon*, (epizoda 1), 27. januar [online].
https://www.youtube.com/watch?v=HlbZbthZ_Jk Pristup: 20. august 2021.
4. TV Beograd. 1980. *Neobavezno 2*, "Punk šta je to?" [online].
<https://www.youtube.com/watch?v=t9g7RZg5RfQ&list=WL&index=36&t=1352s>
Pristup: 24. august 2021.

RECALLING THE PAST: NEW WAVE MUSIC IN SARAJEVO 1978-1984

Abstract

Observing the 40th anniversary of the Yugoslav new wave and the 60th anniversary of the Sarajevo Pop School, a missing link in the music of Sarajevo has been identified. It is a general opinion that, before the emergence of new primitivism movement, Sarajevo did not spawn a new wave scene in the early 1980s comparable to Belgrade, Ljubljana or Zagreb. The paper aimed to analyse the historical context behind new wave, both globally and in Yugoslavia, its social and cultural significance, and to examine the thesis on the absence of new wave in Sarajevo. By taking the concept of authenticity, the paper recognises the Yugoslav new wave as a culturally significant movement that created the original local rock scene and opened the possibilities for young people to express their attitudes often addressing wider social issues. Besides the autobiographical method showing the presence of new wave in the everyday culture of the early 1980s in Sarajevo, the paper uses qualitative contextual analysis of the local musical texts, genres and styles and compares them with the general characteristics of new wave. For this objective, a sample of 20 songs and eight phonographic releases of Sarajevo's artists published 1978-1984 has been selected. In the former case, the marginal influence of new wave has been detected among the artists of the older Sarajevo Pop School generation. In the latter case, several bands of the younger generation showed a more

authentic approach to new wave. Results of this research indicate that Sarajevo's music production in this period was also influenced by new wave. Although in terms of discography Sarajevo's new wave was not on par with its Belgrade, Zagreb or Ljubljana counterparts, three albums by Sarajevoan bands (Bonton Baya, Valentino and Kongres) are recognised as its most qualified representatives.

Key words: *new wave, Sarajevo, discography, authenticity, Yugoslavia*

Vernes Menzilović, MA

**PREZENTIRANJE RADA JU MUZEJ GRADA ZENICE KROZ MEDIJE
/2011-2021/****Sažetak**

Prezentiranje rada ustanova i institucija od kulturnog značaja, ključni je segment za primarnu svrhu same institucije. Bez dobre prezentacije putem medija i upoznavanja publike sa sadržajima i aktivnostima, ne može biti ni zadovoljena primarna funkcija tih institucija. Ovaj rad tretira prezentaciju Javne ustanove "Muzej grada Zenica" kroz medije u proteklih deset godina, te daje smjernice kako i na koji način da se aktivnosti muzeja što bolje približe posjetiocima i publici. Razlog pisanja ovakve jedne teme leži u činjenici da su ustanove kulture u Bosni i Hercegovini u jednom nezavidnom položaju, te je neophodno u vremenima koja su pred nama, modifikovati i prilagoditi prezentiranje u medijskom prostoru, kako bi se došlo do što većeg broja posjetioca, te kako bi same aktivnosti imale odjeka među publikom.

Ključne riječi: *prezentiranje, Muzej grada Zenice, web stranice, društvene mreže, klasični mediji, novine, televizijski program, turistički časopisi.*

Uvod

Problematika poslovanja i rada ustanova kulture u Bosni i Hercegovini zajednička je za sve. Nedostatak finansijskih sredstava, nedovoljna podrška viših nivoa vlasti, te općenito slaba prosvjećenost ka kulturi u našoj zemlji samo su neke od prepreka s kojima se susreću ustanove kulture. Ovaj rad tretira prezentaciju aktivnosti JU Muzej grada Zenice u proteklih deset godina kroz medijski prostor, analize, statistike, prednosti i mane određenih resursa medija i tako dalje. Cilj je bio da se prikaže koji mediji najbolje prezentuju aktivnosti muzeja, na koji način, te kako u budućnosti raditi na tome da se sve aktivnosti predstave publici. Osim toga vrlo je važno da se na marketinški interesantan način dođe do šire publike. U posljednjih nekoliko godina imamo tendenciju rasta prezentovanja putem internet platforme (društvene mreže, youtube kanali i web portali), pa većina Muzeja i Galerija u Bosni i Hercegovini koriste ovaj vid prezentovanja (Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Muzej Republike Srpske, Muzej Kozare, Umjetnička galerija Bosne i Hercegovine itd.) Istraživanje na ovu tematiku možemo nazvati pionirskim, ali vrlo značajan za buduće istraživače i buduća planiranja. Naravno uz određenu i neophodnu literaturu, za izradu ovog rada vrlo važne izvještaje o radu u proteklih deset godina, ustupljeni su nam od menadžmenta Muzeja grada Zenice. Nezaobilazan izvor za ovaj rad predstavljaju i zeničke sedmične novine *Naša riječ*, iz kojih smo crpili dosta podataka. Uz nadu da će u budućnosti biti bolji status svih ustanova kulture na području naše države, ovim istraživanjem dali smo skromni doprinos njihovoj afirmaciji u društvu.

O muzeju grada Zenice

Javna Ustanova Muzej grada Zenica osnovan je Rješenjem Skupštine opštine Zenica br: 01-11142/66 od 30 juna 1966. godine kao *Muzejska zbirka grada Zenice*, a Odlukom Skupštine opštine Zenice br: 01-2505/1 od 22. februara 1968. godine Muzejska zbirka prerasla je u Muzej grada Zenice. Odlukom Općinskog Vijeća Zenica br: 01-023-44/96 od 11. jula 1996. godine, Muzej grada Zenice nastavio je sa radom kao javna ustanova čiji je osnivač Općina Zenica. Djelatnosti muzeja su: Muzejska djelatnost, Rad na historijskim mjestima i lokalitetima za potrebe posjetilaca i Izdavačka djelatnost. Osnovne organizacione jedinice Muzeja grada Zenice su: muzejske zbirke, stručne službe i stručna biblioteka muzeja. Muzejska zbirka čini: Arheološku, Etnološku, Historijsku, Numizmatičku, Likovnu i Zbirku savremenih medija XX stoljeća. Stručne službe se dijele na Pedagošku službu, Službu muzejske dokumentacije i Službu zajedničkih poslova. Stručna biblioteka broji skoro 6000 naslova iz oblasti historije, arheologije, etnografije, muzeologije, arhivistike, književnosti i tako dalje.¹ Muzej svoju djelatnost obavlja u predviđenim prostorima. Prostor Muzeja grada Zenice su centralna muzejska zgrada i muzejski depadansi. Muzejski depadansi su: Srednjovjekovna tvrđava Vranduk, Bosanska kuća u naselju Vranduk i Antički arheološki lokalitet Putovići kod Zenice.² Osim gore nabrojanih, muzejski depadans bila je i Zgrada Sinagoge, koja je nedavno odlukom gradskog vijeća Grada Zenice, vraćena na upravljanje Jevrejskoj opštini.³ U periodu od 2005 do 2007. godine Općina Zenica izdvojila je oko 2,5 miliona maraka za izgradnju nove zgrade Muzeja, čije otvaranje je upriličeno 06. septembra 2007. godine. Od tada Muzej grada Zenice kroz razne fondove i projekte, ali i zahvaljujući finansiranju kroz transfere Zeničko-dobojskog kantona svoje poslovanje obavlja pozitivno. Danas Muzej grada Zenice ima 12 uposlenika od čega 7 sa visokom stručnom spremom.⁴ Prateći trendove u virtuelanoj komunikaciji, Muzej grada Zenice osim zvanične web stranice posjeduje i zvanične facebook stranice, instagram stranicu, te video prezentaciju virtualne šetnje kroz muzej.

Web stranica i društvene mreže kao sredstva prezentacije muzeja

Web stranica Muzeja grada Zenice

Prezentacije aktivnosti Muzeja grada Zenice (u nastavku teksta Muzej) u prošlosti odvijale su se putem TV reportaža i priloga, novina i časopisa, te u manjoj mjeri putem radija. U posljednjih nekoliko godina kao sredstvo prezentacije i informisanja u prvi plan dolaze web stranice i društvene mreže. Takav vid prezentacije i komunikacije omogućava široj publici da vrlo jednostavno i sa bilo kojeg područja ima dostupne informacije o aktivnostima i sadržajima, promotivnim programima i radionicama, kako u Muzeju tako i na vrlo interesantnoj tvrđavi Vranduk i Bosanskoj kući koje se nalaze 15 kilometara sjeverno od grada Zenice.

¹ Pravila muzeja grada Zenice donijeta na 3 sjednici održanoj 30. marta 2018. godine. Br. Protokla: 233/18. Članovi: 2, 7 i 16.

² Isto, član 17.

³ Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 22. februara 2021. godine, zapisnik br. 01-45-6403/21.

⁴ Cogo Ikbal, *Muzej grada Zenice*, Retrospektiva (1966-2013), Element, Zenica 2013, str. 47-61. (Dalje: Cogo, *Muzej grada...*)

Korisnici mogu vizuelno da pogledaju sadržaje, aktivnosti, da se informišu o terminima izložbi, sadržajima i slično. Iz tog razloga već punih deset godina aktivno djeluje i web stranica Muzeja pod domenom www.zemuzej.ba gdje se mogu pronaći svi neophodni podaci kako o aktuelnostima, tako i o muzejskim postavkama, zbirkama, biblioteci i ostalim korisnim informacijama. Ovakav vid interakcije daje mogućnost prezentovanja Muzeja “izvan zidova” što je vrlo značajno, naročito kada su u pitanju turističke posjete i organizovane posjete, kako bi se posjetioci i publika mogli informisati o svemu što je neophodno.

Slika br. 1 *Oficijelna web stranica Muzeja grada Zenice*

Kroz statistiku i analitiku web stranice može se pratiti broj posjeta na mjesečnom i godišnjem nivou, ali i zemlje iz kojih se posjećuje web stranica. Tako smo prema petogodišnjem uzorku utvrdili da web stranicu Muzeja posjećuju prvenstveno iz Europe, ali i zemalja Azije i Sjeverne Amerike, što govori u prilog činjenici da će u budućnosti web prezentacije igrati ključnu ulogu u promoviranju i prezentiranju Muzeja.⁵ Muzej kao neprofitabilna ustanova, kroz marketinški program, prezentira sadržaje za publiku i obavještava širu javnost da posjećuje programe. Muzejski programi se realizuju radi proširenja kulturne svijesti i edukacije, doedukacije i reedukacije najširijih slojeva stanovništva, a time se povećava i turistička ponuda. To i jeste primarni cilj muzejskog marketinga, koji ne smije biti podređen nekim drugim ciljevima. Sekundarni ciljevi marketinga jesu pribavljanje dodatnih materijalnih sredstava za normano funkcionisanje i rad muzejske ustanove.⁶

Kada su u pitanju posjete web stranici Muzeja dnevni prosjek od osnivanja web stranice iznosi negdje oko 25 do 30 posjeta, što je veoma visok broj. Uzmemo li u obzir da u ovaj broj nisu pridodate posjete facebook i instagram mrežama, taj broj

⁵ Podaci i informacije preuzeti sa zvanične web stranice www.zemuzej.ba (posjećeno 07. oktobra 2021. godine)

⁶ Krivošejev Vladimir, *Muzeji, publika, marketing*, Valjevo print, Valjevo 2009, str. 74. (Dalje: Krivošejev, *Muzej, publika...*)

(on line) posjeta je daleko veći. Sveukupna redovna prosječna posjećenost na novou godine za tvrđavu Vranduk i zgradu Muzeja iznosi negdje oko 20tak osoba po danu. Ovi podaci govore u prilog konstataciji da će u budućnosti prezentacija muzeja kao primarni medijski izvor biti internet, web stranica i društvene mreže.

MJESEC	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	UKUPNO
PROSJEČAN BR. POSJETA WEB STRANICI	628	656	711	750	903	969	974	982	798	795	604	694	9464
PROSJEČAN BR. OTVARANJA NA WEB STRANICI	3140	3280	3555	3750	4515	4845	4870	4910	3990	3975	3020	3470	47320

Tabela br. 1 Statistički pregled broja posjeta web stranici Muzeja grada Zenice u 2020. godini

Veoma važan pokazatelj na web stanici, jeste i država iz koje s vršila posjeta, gdje smo prikupili vrlo interesantne podatke. Zbog obimnosti istih, u ovom radu daćemo samo jedan uzorak za mjesec septembar 2021. godine, kako bi prezentovali raznolikost zemalja iz kojih se posjećivala web stranica Muzeja. Tako na primjer imamo prema posjećenosti iz država sljedeće brojeve:

<i>Norveška</i>	<i>1295</i>	<i>Slovenija</i>	<i>12</i>
<i>Bosna i Hercegovina</i>	<i>1016</i>	<i>Švedska</i>	<i>12</i>
<i>Sjedinjene Američke Države</i>	<i>276</i>	<i>Kanada</i>	<i>12</i>
<i>Kina</i>	<i>84</i>	<i>Italija</i>	<i>8</i>
<i>Hrvatska</i>	<i>50</i>	<i>Hong Kong</i>	<i>6</i>
<i>Rusija</i>	<i>50</i>	<i>Iran</i>	<i>6</i>
<i>Njemačka</i>	<i>44</i>	<i>Austrija</i>	<i>4</i>
<i>Srbija</i>	<i>26</i>	<i>Luksemburg</i>	<i>4</i>
<i>Mađarska</i>	<i>24</i>	<i>Holadnija</i>	<i>4</i>
<i>Francuska</i>	<i>24</i>	<i>Danska</i>	<i>4</i>
<i>Australija</i>	<i>16</i>	<i>Grčka</i>	<i>4</i>
<i>Japan</i>	<i>14</i>	<i>Tajland</i>	<i>2</i>
<i>Velika Britanija</i>	<i>12</i>	<i>Švicarska</i>	<i>2</i>

<i>Indija</i>	2	<i>Poljska</i>	2
<i>Crna Gora</i>	2	<i>Češka</i>	2
<i>Ukrajna</i>	2	<i>Slovačka</i>	2

Iz svih gore navedenih podataka možemo zaključiti da je web stranica odigrala vrlo važnu ulogu u protekloj deceniji prezentiranja Muzeja. Web stranica će biti neizostavni medij u prezentiranju Muzeja u budućnosti, odnosno preuzet će ključnu ulogu. Kvalitetna web stranica sa zanimljivim sadržajima, obavijestima, mogućnosti korištenja na svim svjetskim jezicima, te redovnom ažuriranju i informisanju, davat će široj publici iz cijelog svijeta mogućnost da planiraju i organiziraju aktivnosti posjete muzejskim institucijama.⁸ Jedina objektivna “mana” ovakvog vida prezentacije jeste da starije generacije manje koriste internet, a postoje i sada domaćinstva i porodice kojima nije dostupan internet, pa se to može smatrati jednom od mana ovog vida prezentiranja. Samo u toku prošle godine, na web stranicu Muzeja postavljeno je devet virtualnih izložbi i album srednjovjekovne muzike kako bi se ustanova Muzeja prilagodila novonastaloj situaciji uzrokovane pandemijom.

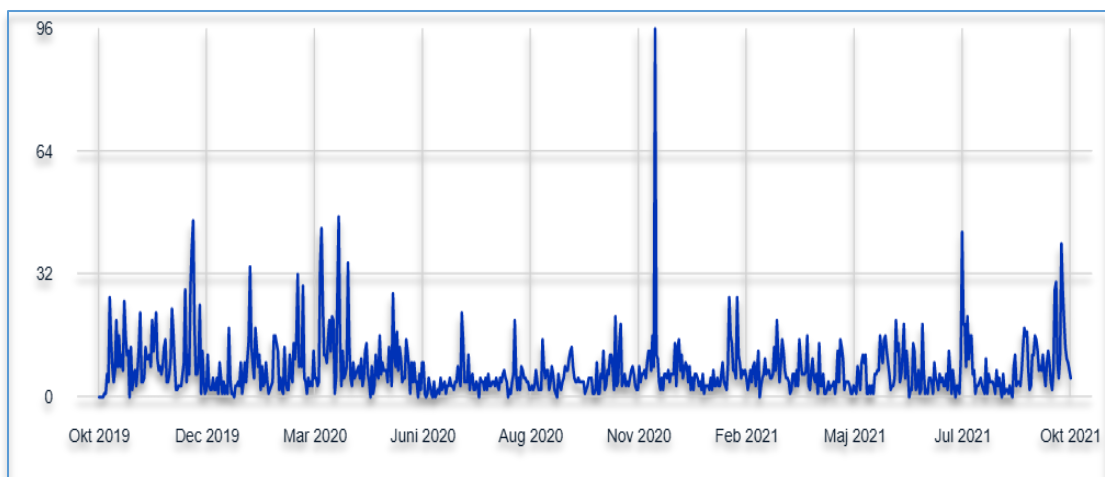
Facebook stranica Muzeja grada Zenice

Facebook stranica Muzeja uspostavljena je u 21. novembra 2017. godine s ciljem što bolje komunikacije između publike/posjetioca i Muzeja.⁹ U svijetu društvenih mreža, ovakav vid prezentacije daje nam podakte o broju pregleda određene objave, te sedmične, mjesečne i godišnje parametre. U protekle dvije godine, dakle od 03. oktobra 2019. do momenta prezentacije ovih podataka u rad, ukupno je ovu stranicu posjetilo 152.000 ljudi iz cijelog svijeta. Osim toga, u protekle dvije godine oko 33.100 osoba podijelilo je neku od objava ove stranice, ostavili svoj dojam-komentar ili reagirali sa klikom na objavu. Mada Muzejski radnici aktivno koriste kako službene tako i privatne mail adrese (aktivno je i šest telefonskih brojeva) ipak u praksi najveći broj kontakata ostvaruje se putem poruka koje se razmjenjuju na oficijelnoj facebook stranici.¹⁰ U prilogu ćemo da predstavimo analitičke tabele i parametre o posjetama i pregledima facebook stranici u protekle dvije godine, broju pregleda objava te spolnoj i dobnoj strukturi posjetioca. Trenutno facebook stranicu prati oko 3300 korisnika, ali se njihov broj iz dana u dan povećava.

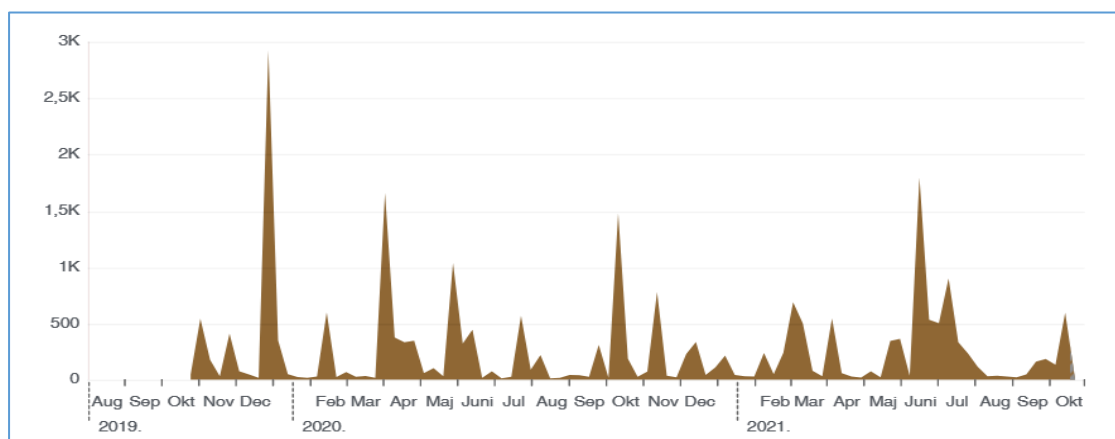
⁸ Podatke o broju posjeta, statistici i područjima (zemljama) iz kojih su vršene posjete na web stranicu Muzeja grada Zenice, dobili smo od urednika web stranice www.zemuzej.ba, muzejskog dokumentariste, gospodina Alena Karamehića u mjesecu oktobru 2021. godine, prema kojima smo i sačinili ovaj izvještaj.

⁹ Podaci o osnivanju <https://www.facebook.com/Muzej-grada-Zenice-Zenica-City-Museum/> (posjećeno 09. oktobra 2021. godine)

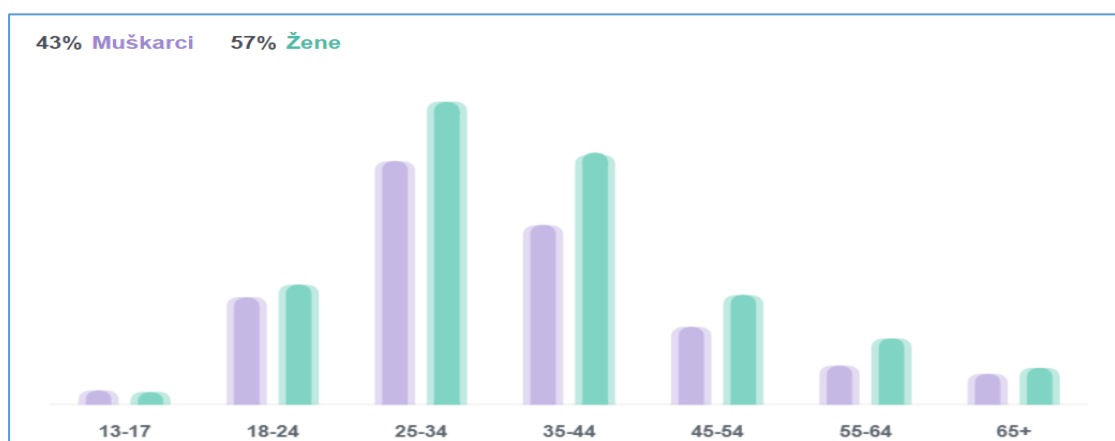
¹⁰ Također, od 2020. godine u funkciji je i facebook stranica *Planet Europa* koja je zamišljena kao stranica za razmjenu sadržaja iz svih zainteresiranih muzeja i galerija u Europi/svijetu. Riječ je o virtualnim izložbama, najavama programa i izvještaja o održanim programima i radionicama. Među najatraktivnije spadaju predstavljanja Van Gogh muzeja i Muzeja Leonardo da Vinci, te Muzeja letjelica, ali, ne manje važno, na ovoj stranici predstavljaju se svi bh i regionalni muzeji i galerije. Stranica bilježi oko 4000 pregleda na godišnjem nivou.

Grafikon br. 1 Broj dnevnih pregleda Facebook stranice u protekle dvije godine

Grafikon br. 2 Broj pregleda objava na Facebook stranici u protekle dvije godine

Grafikon br. 3 Pratioci Facebook stranice prema dobi i spolu

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da najveću strukturu posjetioca čine osobe između 24 i 45 godine života, te da u svakoj životnoj dobi kao

posjetioci dominiraju žene. Kada su u pitanju pratioci Facebook stranice iz gradova Bosne i Hercegovine, ali i europe struktura pratioca je sljedeća:

Bosna i Hercegovina:

<i>Zenica</i>	<i>1686</i>	<i>Tešanj</i>	<i>25</i>	<i>Jajce</i>	<i>14</i>
<i>Sarajevo</i>	<i>301</i>	<i>Mostar</i>	<i>24</i>	<i>Jelah</i>	<i>11</i>
<i>Žepče</i>	<i>47</i>	<i>Vitez</i>	<i>23</i>	<i>Bihać</i>	<i>11</i>
<i>Zavidovići</i>	<i>43</i>	<i>Visoko</i>	<i>23</i>	<i>Donji Vakuf</i>	<i>8</i>
<i>Kakanj</i>	<i>42</i>	<i>Magaj</i>	<i>21</i>	<i>Novi Travnik</i>	<i>8</i>
<i>Travnik</i>	<i>41</i>	<i>Banja Luka</i>	<i>17</i>		
<i>Tuzla</i>	<i>25</i>	<i>Busovača</i>	<i>15</i>		

Inostranstvo:

<i>Beograd</i>	<i>26</i>
<i>Zagreb</i>	<i>23</i>
<i>Beč</i>	<i>20</i>
<i>München</i>	<i>14</i>
<i>Skoplje</i>	<i>12</i>
<i>Sydney</i>	<i>10</i>
<i>Istambul</i>	<i>10</i>
<i>Ljubljana</i>	<i>10</i>
<i>Frankfurt</i>	<i>9</i>
<i>Bitola</i>	<i>8</i>
<i>Maribor</i>	<i>7</i>

Iz svega gore navedenog¹¹ možemo zaključiti da je epoha interneta, web stranice i društvene mreže uveliko doprinijele prezentaciji Muzeja u peroteklim godinama. Istraživanja iz 2018. godine su pokazala da u Bosni i Hercegovini 3/4 domaćinstava ili 75% aktivno koristi internet i ima pristup internet sajtovima.¹² Shodno tome, u budućnosti će praksa prezentiranja Muzeja putem interneta biti primarna varijanta za širu publiku. Podaci i istraživanja koja smo ovdje sporovali, pokazala su da se ljudi iz cijelog svijeta interesiraju za kulturne sadržaje Muzeja, te ih treba adekvatno i stručno predstavljati. Zanimljivo je da u vremenu pandemije covid 19 virusa, dolazi do naglog broja posjeta i pregleda, što je jasan pokazatelj da će “muzej izvan zidova” u budućnosti imati perspektivu kroz prezentovanje putem interneta i dostupnost bilo gdje i bilo kada.

Klasični mediji u prezentiranju Muzeja grada Zenice, novine i televizija

U XXI stoljeću cijeli svijet postaje jedno “globalno selo” gdje su informacije i podaci postali dostupni iz cijelog svijeta. To je uticalo da klasični pristup informacijama putem novina bude potisnut u drugi plan.¹³ Virtuelni način komuniciranja prevazišao je novinske članke i stupce, gdje se nekada tragalo za informacijama. Također i televizija kao medijsko sredstvo nije više atraktivna i aktuelna kao ranije, pa smo i novine i televiziju smjestili u klasična sredstva informisanja i prezentiranja Muzeja. Slično je i sa radio talasima, jer sve je manje slušalaca radija.¹⁴ Perspektiva ovakvih medija u konačnici nije dobra, a globalni tokovi zahtijevaju informacije u svakom trenutku na bilo kojem mjestu. Zato smo u ovom poglavlju obradili prezentaciju Muzeja kroz ovu vrstu medija. U nešto povoljnijem položaju od novina je televizija, odnosno programi i reportaže iz Muzeja, koje imaju svoj medijski prostor najčešće u udarnim dnevnim i večernjim terminima.

Novine

Kada su u pitanju novine kao sredstvo informisanja i prezentacije rada Muzeja u protekloj deceniji, kao prvorazredna novina u gradu Zenici jeste *Naša riječ*, koja u kontinuitetu izlazi od 15. februara 1956. godine, u sedmičnoj štampi.¹⁵ *Naša riječ* je do kraja devedesetih godina prezentovala kako informacije iz grada Zenice, tako i okolnih gradova, a poslije rata najviše sa područja Zeničko-dobojskog kantona. Iako je tiraž prijeratnih izdanja iznosio na desetine hiljada primjeraka, ipak u vremenu nakon rata, tiraž ovih novina naglo opada, a u posljednjoj deceniji *Naša riječ* prelazi i na oglašavanje putem interneta (zvanične web i facebook

¹¹ Podatke o pregledima, posjetima i pratiocima dobili smo iz zvaničnih izvještaja sa stanice (<https://www.facebook.com/Muzej-grada-Zenice-Zenica-City-Museum/>) praćenim od vremena kreiranja iste 21. novembra 2017. godine, s tim da smo ovdje uvrstili podatke u protekle dvije godine, tj. od oktobra 2019. do oktobra 2021. godine.

¹² <https://www.slideshare.net/wearesocial/digital-in-2018-global-overview/> (posjećeno 15. oktobra 2021. godine)

¹³ Delbašić Esad, Hadžikadunić Edin, *Muzej u informatičkom okruženju*, Graforad, Zenica 2002, str. 121-128. (Dalje: Delbašić, Hadžikadunić, *Muzej u informatičkom...*)

¹⁴ Više o tome vidjeti u: Čehajić Raif, *Radio Zenica 50 godina globalnog medija*, Stanić Kreševo, Sarajevo 2020. (Dalje: Čehić, *Radio Zenica...*)

¹⁵ Bjelovitić Miloš, *Zenica i njena okolina*, Ekonomskogeografska studija, ANU BIH, Knj. XXXI, Odjeljenje društvenih nauka knj.18, Sarajevo 1968, str. 168. (Dalje: Bjelovitić, *Zenica...*)

stranice) kao i ostale novisne kuće. Osim Naše riječi, o Muzeju grada Zenice izvještavali su i prezentovali aktivnosti i dnevne novine *Oslobođenje* i *Dnevni Avaz*.

Međutim, kako je tema ovog rada prezentacija Muzeja grada Zenice u proteklih deset godina, možemo konstatovati da je broj priloga u novinama o Muzeju sveden na minimum. Taj minimum je posljedica promjena u kadrovskoj strukturi Naše riječi, koja više nema klasičnu suradnju sa ustanovama kulture i kulturnim zbivanjima, već se poslovna politika okreće ka maksimalnoj komercijali i stabilnijem finansijskom poslovanju. Novine kao sredstvo informisanja gube na značaju, te prelaze na platformu kao web portali, pa nam onda one informacije koje su nekada bile plasirane u štampi na papiru, plasiraju na mobilnim uređajima, računarima i laptopima. Zbog obimnosti materijala, odlučili smo da samo statistički navedemo broj priloga u sedmičnim novinama *Naša riječ* u proteklih deset godina.¹⁶

GODINA	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	UKUPNO
BROJ PRILOGA U NAŠOJ RIJEČI	5	6	5	4	5	6	9	12	15	3	5	75

Tabela br. 2 Broj priloga (prezentovanje Muzeja) u sedmičnim novinama *Naša riječ* u proteklih 10 godina

Slika br. 2 Isječci sa web portala *Oslobođenja*, *Naše riječi* i *Dnevnog avaza* sa prezentacijama o aktivnostima u Muzeju grada Zenice

¹⁶ Veliku pomoć za istraživanje ove teme pružili su i uposlenici Naše riječi koji su bili susretljivi i ustupili mi sva neophodna izdanja Naše riječi, a koju Muzej grada Zenice na žalost nije posjedovao, izdanja od 2011 do 2021. godine.

Postavlja se pitanje kakva će biti i sama perspektiva novina kao štampanih medija u budućnosti. Prateći trendove i tokove u medijskom prostoru, danas se novine potiskaju u drugi plan, tako da će i prezentacija sadržaja muzeja morati da se više bazira na zvaničnim portalima. Osim toga, mlađe generacije svakako nisu zainteresovane za čitanje sadržaja iz štampanih novina, te više koriste elektronske platforme. Na području grada Zenice djeluje desetak srednjih škola (tri gimnazije), Univerzitet, petnaest osnovnih škola i vrlo je važno da učenici i studenti budu u nastavnom procesu uključeni u muzejske prezentacije i programe, makar to bilo i informativno na časovima historije i kulture življenja. Time bi se unaprijedio interes kod mlađih generacija, čime bi i posjećenost bila veća.¹⁷

Televizijski program

U posljednjoj deceniji i televizijski program kao klasični mediji postaje manje gledan, naročito kod mlađih generacija. U televizijskom programu za kulturu, nađe se i po neki prilog (doduše kratkog trajanja) o aktivnostima i sadržajima zeničkog muzeja. Najčešće je to program koji emituje lokalna Radio-televizija Zenica u redovnoj informativnoj emisiji *Zenicainfo* ili na web portalu *Zenicainfo.ba*. Objektivna mana ovakvog izvještavanja jeste kratak medijski prostor od svega dvije minute po prilogu, gdje se mora u skraćenoj formi prikazati reportaža, sadržaj ili neka izjava. Osim lokalne televizije, Muzej su posjećivali i novinari Federalne televizije, BHRT-Radiotelevizija Bosne i Hercegovine, Radio televizija Tuzlanskog kantona, Hayata, Al Jazeera Balkans, O Kanal i tako dalje. Veoma je važno napomenuti da sve gore navedene televizijske kuće imaju i svoje web portale i youtub kanale gdje u elektronskoj formi prezentiraju svoj program i sadržaje, tako da se programi i reportaže iz Muzeja mogu disperzovati na širu publiku. Naročito su važni programski sadržaji televizijskih kanala i programa koji se emituju na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine i šire, kako bi zainteresovana publika mogla biti informirana o svim dešavanjima u Muzeju.

GODINA	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	UKUPNO
BROJ SADRŽAJA EMITOVANIH NA RTV ZENICA	7	8	7	6	8	9	10	10	12	2	5	84

Tabela br. 3 Broj sadržaja (prezentovanje Muzeja) emitovanih na RTV Zenica u proteklih 10 godina¹⁸

¹⁷ Žilber Klod, *Muzeji i publika*, Narodni muzej Beograd, Clio 2005, str. 77-80. (Dalje: Žilber, *Muzeji i publika...*)

¹⁸ Podaci ustupljeni iz JP Radio-televizija Zenica, adresa: Bulevar Kralja Tvrtka I bb, Zenica 27. oktobra 2021. godine.

Slika br. 3 Televizijska emitovanja i snimanja izložbi i programa u Muzeju grada Zenice

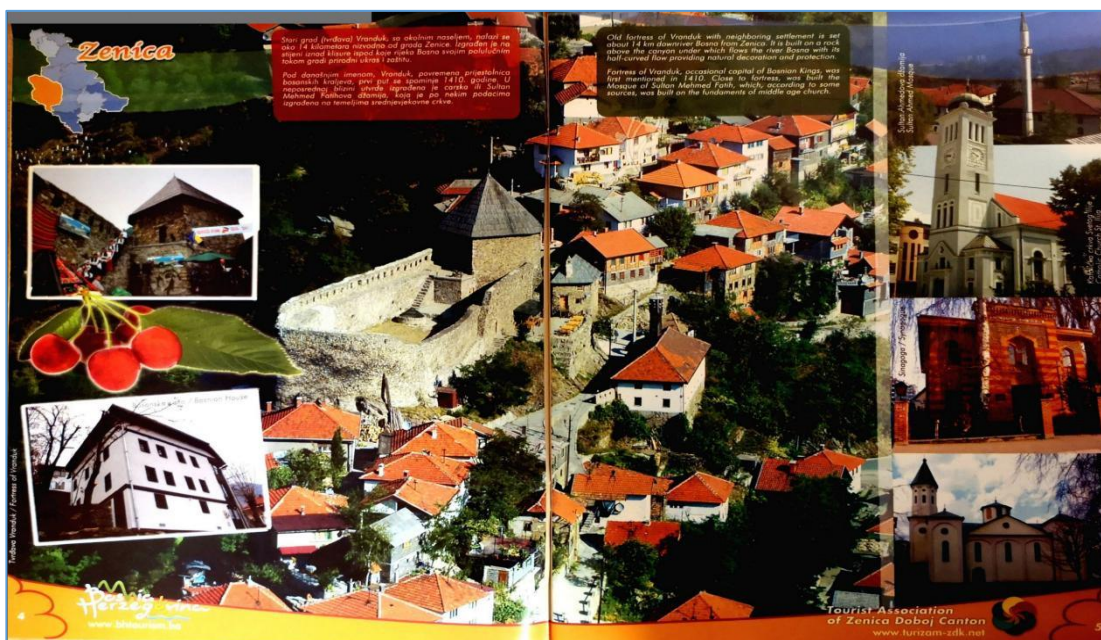
Slika br. 3 Televizijska emitovanja i snimanja izložbi i programa u Muzeju grada Zenice

Drugi vidovi prezentacije i komunikacije

Od ostalih vidova prezentacije rada Muzeja u protekloj deceniji može se izdvojiti još nekoliko vrlo važnih i značajnih sredstava javnog informisanja, gdje se prezentovao rad Muzeja grada Zenice. Tu prvenstveno mislimo na web portale koje smo već gore spominjali. Najvažniji lokalni web portali su: *072info* (www.072info.com); *Zenicablog* (www.zenicablog.com) i *Zenicainfo.ba* (portal Radio-televizije Zenica). Osim web portala i turističke agencije u svojim programskim sadržajima najčešće ubrajaju tvrđavu Vranduk i Muzej grada Zenice kao jedne od atraktivnijih sadržaja koji se trebaju posjetiti. Turistička zajednica Zeničko-dobojskog kantona u

svojim prospektima, časopisima i programskim sadržajima vrlo često prezentuje Muzej kao instituciju kulture koja je interesantna za posjetiti.¹⁹

S nadom da će uskoro završiti pošast virusa koji je pogodio cijeli svijet, te dakako umanjio obim poslovanja i aktivnosti Muzeja, neophodno je napraviti strategiju razvoja i ponovne revitalizacije kako programskog sadržaja tako i njegovog prezentovanja, a ključ razvoja leži u elektronskim medijima i internet platformama za širu publiku i prezentovanje cijelom svijetu.

Slika br. 4 Časopis turističke zajednice Zeničko-dobojskog kantona

Perpsektive prezentovanja muzeja u budućnosti

Prema definiciji International council of Museum (ICOM): “Muzej je neprofitna, trajna ustanova u službi društva i njegovog razvoja, otvorena za javnost, koja stječe, čuva, istražuje, komunicira i izlaže materijalnu i nematerijalnu baštinu čovječanstva i njegovog okoliša u svrhu obrazovanja, učenje i uživanje.”²⁰ Ovdje je vrlo važna klauzula da je muzej otvoren za javnost, a otvorenost prema vanjskom svijetu najbolje se postiže kroz medijsku prezentiranost, posebno misleći na savremene medije: web stranice, portale i društvene mreže. Ogromna prednost društvenih mreža leži u činjenici da sve veći broj stanovništva koristi iste, a i same objave i protok informacija idu brže i jednostavnije. U ovom radu smo kroz retrospektivu desetogodišnjeg djelovanja i rada Muzeja predstavili prednosti i nedostatke određenih vidova

¹⁹ Također osnovne smjernice za razvoj kulture u Zeničko-dobojskom kantonu mogu se pronaći i na web stranici www.zdk.ba/ministarstvo-za-privredu/; te za stanici Turističke agencije Zeničko-dobojskog kantona www.turizam-zdk.net

²⁰ <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/> (posjećeno 20. oktobra 2021. godine)

medijske prezentacije. Činjenica je da se u medijima današnjice ne pridaje mnogo pažnje djelovanju i radu muzeja i institucija kulture. Osim toga, slaba finansijska podrška svih nivoa vlasti, nedostatak kadra (zbog nemogućnosti upošljavanja), samo su neki od osnovnih problema s kojima se susreće muzej i muzejski djelatnici. Neophodno je da se u budućnosti Muzej orijentiše ka digitalizaciji, jer najbolji primjer jesu protekle dvije godine u kojima je bilo prioda kada su bile potpuno obustavljene posjete Muzeju. U tom periodu uposlenici Muzeja grada Zenice su na adekvatan način odgovorili pandemijskom izazovu, te učestvovali u on line programima međunarodnih manifestacija od društvenog značaja. Muzejski djelatnici su instalirali opremu dobijenu kroz IPA REG projekat “Fortress Reinvented” u tvrđavi Vranduk. Tokom minule godine posvetili su se produkciji sadržaja za kompjutere, tablete, televizore, koji će pružati posjetiocu dodatne podatke ali i omogućiti da sve vidi na jednom mjestu.²¹ Uzimajući u obzir činjenicu da je Zenica univerzitetski grad, sa 110.663 stanovnika,²² smješten centralnom dijelu naše države, neophodan je veći angažman kako lokalnih vlasti, tako i turističkih zajednica, ali i obrazovnih institucija kako bi se na adekvatan način doveo Muzej u ono stanje barem prije pojave pandemije, a nakon toga da se na temeljima dobrog marketinga djelovanje rada proširuje. Ovdje ćemo kazati da je menadžment Muzeja grada Zenice na vrijeme prepoznao značaj eksponiranja i prezentiranja na internet platformama, te na neki način amortizovao globalni pandemijski uticaj na publiku. Virtualne izložbe, virtualne prezentacije, zatim QR kodovi koji posjetioce vode do određenih prezentacija, omogućili su publici da prati tokove svih aktuelnih zbivanja u Muzeju i tvrđavi Vranduk. Dakako, da tu leži i perspektiva za budućnost, jer bez dobrog marketinga i sadržaja nema ni dobre konekcije sa publikom. Album srednjovjekovne muzike, Izložba ilustracija posvećena Amy Winehouse, izložbe o bosanskohercegovačkom stripu, samo su neke od virtualnih izložbi koje su imale odličnog odjeka. U budućnosti bi društvene mreže, web stranice i web portali svakako trebali biti primarni izvor informacija za krajnijeg korisnika, a prednost internet epohe biće i prenost ustanova kulture u njihovom prezentovanju. Čak bi i osnivanje posebne facebook stranice za tvrđavu Vranduk, sigurno dalo još više podstreka budućim posjetiocima, jer Vranduk nije samo lokalni pojam, već državni. Značajno bi bilo osnovati i oficijelni youtub kanal na kome bi se mogli postavljati video materijali. Svi ovi zaključci temelje se na gore provedenom istraživanju, a svi parametri pokazuju da je najbolje i najisplativije ulaganje i prezentovanje putem interneta. Odgojno-obrazovne institucije, te institucije kulture, zajedno sa novim generacijama koje žive internet epohu mogu zajedno učestovati u kreiranju što interesantnijih sadržaja, radionica i programa koji se prezentuju u Muzeju. Istine radi, prostorna pokrivenost prezentacije kroz društvene mreže dohvata posjetioce sa svih kontinenata, što ukazuje na kakav se kvalitet ne može dotići putem klasičnih medija, ali isto tako trenutna pozicija reklamiranja ustanove u klasičnim medijima je pozitivna, jer je podrška lokalnog stanovništva (na koje se disperzuju informacije iz klasičnih medija) osnovna po pitanju fizičke posjećenosti programa.

²¹ Izvještaj o radu Muzeja grad Zenice za 2020. godinu, str. 2

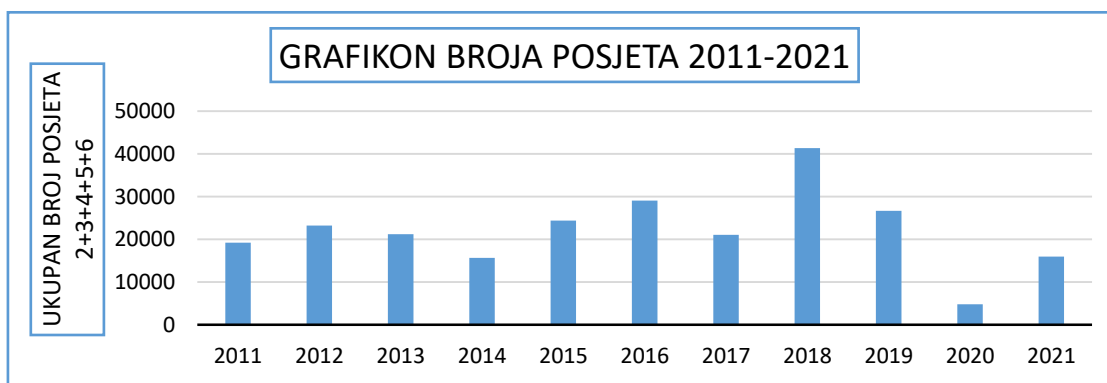
²² <http://www.statistika.ba/?show=12&id=11185> (posjećeno 26. oktobra 2021. godine). U Urbanoj zoni živi oko 70.000 stanovnika, dok u Ruralnoj zoni živi oko 40.000 stanovnika.

Prilozi

Tabela br. 4 *Prikaz posjeta Muzeju grada Zenice i tvrđavi Vranduk u periodu od 2011 do 2021. godine*²³

	GODINA	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021 (prvih 9 mjeseci)
1	Broj promotivnih programa i radionica	59	72	62	37	66	67	149	237	249	93	102
2	Broj redovnih posjeta Muzeju	2512	4087	5070	4139	3251	3168	2795	4202	3343	147	2110
3	Broj posjetioca programa održanih u Muzeju	9762	10187	10218	7615	11645	18175	9981	10717	16339	2833	8456
4	Broj redovnih posjeta tvrđavi Vranduk	4447	6683	4155	2478	7084	2085	5550	5968	2567	1844	4122
5	Broj posjetioca programa održanih u tvrđavi Vranduk	1478	1780	1220	1300	400	4817	1480	19635	1635	0	1021
6	Programi Muzeja u inozemstvu i zemlji	1021	480	560	138	2020	845	1243	834	2788	0	255
7	UKUPAN BROJ POSJETA (2+3+4+5+6)	19220	23217	21223	15670	24400	29090	21049	41356	26672	4824	15964

²³ Za sačinjavanje statističkih analiza posjeta i aktivnosti u JU Muzej grada Zenice, koristili smo izvještaje ove Javne ustanove sačinjenih u proteklih 10 godina. Izvještaji o radu JU Muzej grada Zenice 2011-2020. Za 2021. godinu korišteni su podaci iz prva tri kvartala (januar-septembar 2021. godine).

Grafikon br. 4 *Ukupni broj posjeta u periodu od 2011 do 2021. godine*

Izvori:

1. Izvještaji o radu JU Muzej grada Zenice za period: 2011-2020.
2. Naša riječ: od 2011 do septembra 2021. godine.
3. Pravila muzeja grada Zenice donijeta na 3 sjednici Upravnog odbora održanoj 30. marta 2018. godine; Br. Protokla: 233/18.
4. Zapisnik sa sjednice gradskog vijeća održane 22. februara 2021. godine, zapisnik br. 01-45-6403/21.
5. <https://www.facebook.com/Muzej-grada-Zenice-Zenica-City-Museum/>
6. <http://www.statistika.ba/>
7. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>
8. <https://www.slideshare.net/wearesocial/digital-in-2018-global-overview/>
9. www.zemuzej.ba
10. [www.zdk.ba /ministarstvo-za-privredu/](http://www.zdk.ba/ministarstvo-za-privredu/)
11. www.turizam-zdk.net

Literatura:

1. Cogo Ikbal, Muzej grada Zenice, Retrospektiva (1966-2013), Element, Zenica 2013.
2. Čehajić Raif, Radio Zenica 50 godina globalnog medija, Stanić Kreševo, Sarajevo 2020.
3. Bjelovitić Miloš, Zenica i njena okolina, Ekonomskogeografska studija, ANU BIH, Knj. XXXI, Odjeljenje društvenih nauka knj.18, Sarajevo 1968.
4. Delbašić Esad, Hadžikadunić Edin, Muzej u informatičkom okruženju, Graforad, Zenica 2002.
5. Krivošejev Vladimir, Muzeji, publika, marketing, Valjevo print, Valjevo 2009.
6. Žilber Klod, Muzeji i publika, Narodni muzej Beograd, Clio 2005.

PRESENTING THE ACTIVITIES OF THE PUBLIC INSTITUTION MUSEUM OF THE CITY ZENICA THROUGHOUT THE MEDIA

Abstract

Presenting the work of institutions, which have the cultural significance, is a key segment for the primary purpose of the institution itself. Without a good presentation through the media and informing the audience with the contents and activities, neither the primary function of these institutions can be satisfied. This paper deals with the presentation of the public institution Museum of the City Zenica in the past ten years through the media and it provides guidelines on how and in what way to bring in the museum's activities as close as possible to visitors and the public. The reason for writing such a topic lies in the fact that cultural institutions in Bosnia and Herzegovina are in an unenviable position and it is necessary for the future times to modify and adjust the presentation in the area of media in order to reach as many visitors, and thus the activities themselves would resonate among the audience.

Key Words: *presentation, Museum of the City of Zenica, web-pages, social media, classic media, newspapers, TV programme, turistic journals.*

MATEMATIKA

Dr. sc. Nevzudin Buzadžija

Sanela Mirvić

PROGRAMSKI JEZIK SCRATCH U OSNOVNIM I SREDNJIM ŠKOLAMA ZA EDUKACIJU BUDUĆIH PROGRAMERA

Sažetak

U današnje vrijeme u osnovnim i srednjim školama ne prate se savremeni trendovi u predmetu informatika, posebno je to prisutno kod izučavanja nastavne cjeline programski jezici. Naime, još se zadržao programski jezik Qbasic ili Pascal koji na učenike djeluju demotivirajuće zbog složene sintakse i što učenici ne vide svrhu rješavanja matematskih problema. Zbog toga je potrebno da se uvedu vizuelni programski jezici kao što je Scratch koji je motivirajući za učenike, jer mogu rješavati razne probleme realnog tipa u vizuelnom okruženju bez ulaska u samu suštinu izvornog koda. Primjenom Scratch programskog jezika bi se razvila logika kod učenika u rješavanju realnog problema i stvarala ljubav prema programiranju. Ovo je značajno kad se uzme u obzir potražnja za mladim programerima i što im to može biti budući poziv. U provedenom istraživanju ovog rada će se vidjeti koliko su učenici bolje zainteresovani za programiranje primjenom Scratch programskog jezika u odnosu na dosadašnje programske jezike koji traže poznavanje sintakse istih.

Ključne riječi: programski jezici, nova metodologija, Scratch, igrice, realni problemi, učenici, nastavnici.

Uvod

Kako bi pratili razvoj tehnologije i zahtjeve svjetske ekonomije, mladi ljudi danas moraju vladati funkcionalnim znanjima i sposobnošću povezivanja različitih disciplina u nove kompetencije. STEM (prirodne nauke, informatika, inženjerstvo i matematika) princip će zamijeniti tradicionalni pristup učenju baziran na memorisanju i reprodukciji činjenica, u korist praktične provjere i primjene znanja tokom i nakon školovanja, kako bi mlade generacije pripremio za ekonomiju zasnovanu na znanju i učinio ih konkurentim na tržištu rada u budućnosti. Ovo je princip koji se danas počinje primjenjivati u mnogim obrazovnim sistemima u svijetu, a ulažu se naponi da ovaj koncept bude prihvaćen i kod nas, te da se omogućiti uvođenje STEM kompetencija u sistem obrazovanja u BiH.

Predmet informatika, kao obavezan, se izučava od šestog do devetog razreda primarnog obrazovanja, po jedan čas sedmično. Učenici u sedmom razredu uče o programskim jezicima, najčešće QBasic-u i Pascal-u, te u većini škola više teorijski nego praktični dio. Što se tiče sekundarnog obrazovanja izučavanje predmeta informatika se odvija u zavisnosti od smjera koji učenici odaberu prilikom upisa škole. U mnogim školama smjerovi koji po NPiP uče programiranje biraju programski jezik Pascal. Broj časova namijenjen učenju programiranja je nedovoljan i najveći dio tih časova učenici uče sintaksu programskog jezika. Nastavnici preferiraju da daju zadatke iz oblasti matematike, što učenicima dodatno oteža programiranje i loše djeluje na njihovu motivaciju. Na osnovu saznanja sa područja Zeničko-dobojskog kantona možemo zaključiti da se ne pridaje veliki

značaj učenju programiranja, a sličnu situaciju imamo i u drugim školama na području BiH. Kod velikog broja nastavnika je još uvijek zastupljen tradicionalan pristup u radu, te izbjegavaju upotrebu savremenih sredstava uz pomoć kojih bi učenici na dosta lakši način trajno usvajali znanja iz različitih oblasti. Mali broj nastavnika posvećuje dovoljno pažnje oblasti programiranja, te ukazuju učenicima na značaj programiranja.

Da bi se motivacija učenika za učenje programiranja povećala moramo nastojati kroz redovnu nastavu učenike na što jednostavniji i zanimljiviji način uvesti u ovu oblast i time probuditi njihovu želju da proširuju svoja znanja samostalno ili kroz izvannastavne aktivnosti. Programski jezik Scratch, koji je tema ovog rada, bi mogao biti veoma dobar uvod za učenike u kreativno kodiranje. Ovaj jezik je prilagođen učenicima već od predškolske dobi, a temelji se na grafičkom povezivanju prethodno nacrtanih blokova (kao LEGO kockice). Pomoću njega učenici bi mogli raditi na raznim projektima i učiti širok spektar aktivnosti iz različitih predmeta, te na taj način proširivati svoje znanje.

Programiranje i apstraktno mišljenje

Sposobnost apstraktnog mišljenja se sporo razvija i potrebno je stalno vježbati. Zbog toga je veoma bitno učiti djecu programiranje od najranije dobi. Većina djece nema razvijeno apstraktno mišljenje zbog čega im je programiranje, koje je samo po sebi apstraktno, teško za razumijevanje. Rješenje za ovaj problem daju nam vizuelni programski jezici. Oni omogućavaju učenje programiranja u konkretnom okruženju uklanjajući probleme teške sintakse. Djeci i odraslima je prirodno razmišljati od konkretnog prema apstraktnom. Apstraktni pojmovi poput varijabli, petlji i sl. u vizuelnom okruženju pružaju konkretno iskustvo. Iako vizuelni jezici ne proučavaju sintaksu neophodnu u većini drugih programskih jezika, oni pružaju čvrstu osnovu za shvatanje principa programiranja.

Vizuelni programski jezik kao što je Scratch daje učenicima mogućnost kreiranja interaktivnih priča, igrice, animacija i projekata koristeći se naredbama koje su napravljene u obliku slagalica, tako da je vizuelno jasno koje se naredbe mogu složiti. Prema tome pažnja učenika je fokusirana na rješavanje problema gdje učenici mogu programirati u kontekstu realni/stvarni svijet.

Dosadašnja istraživanja

Naglim razvojem tehnologije porasla je i potreba za stalnim usavršavanjem i usvajanjem novih vještina, stoga je vrlo važno naučiti programirati kako bi pojedinac opstao u digitalnom svijetu (Rees, G. et al., 2017). Učenje programiranja i razvoj računarskog razmišljanja, vještine su koje pridonose procesu učenja kod djece i pomažu im da se suoče sa stvarnim životnim situacijama (Rees, G. et al., 2017). Passey, D. (2017) ističe šest glavnih razloga zbog kojih bi se škole i nastavnici trebali fokusirati na nastavu programiranja unutar obaveznog obrazovanja: promjene u ekonomiji, razvoj organizacijskih vještina, širenje zajednice koja sve više koristi tehnologiju kao sredstvo komunikacije, cjeloživotno učenje, učenje novih vještina i kompetencija koje zahtijeva razvoj tehnologije te interes učenika. Većina zemalja prepoznala je važnost digitalnog opismenjavanja od najranije dobi te u svoje kurikulume implementirala (ili planira) sadržaje za razvoj digitalnih kompetencija, no i dalje smo svjedoci brojnih izazova i prepreka uspješne integracije tih sadržaja u obavezno školovanje (Stefania B. et al., 2016).

Estonija je jedna od zemalja koja veliki značaj pridaje učenju programiranja zbog čega je 2012. godine pokrenula projekat u sklopu kojeg se vršila edukacija nastavnika iz oblasti programiranja, nakon čega su obučeni nastavnici uključili programiranje u svoje kurikulume čak od prvog razreda primarnog obrazovanja.

Finska i Belgija su imale planove za integraciju programiranja u školske kurikulume. Finska je svoje planove ostvarila 2016. godine, te je postala jedna od prvih evropskih zemalja koja je uvela programiranje i algoritamsko razmišljanje kao obaveznu aktivnost kroz sve nastavne predmete od prvog razreda osnovne škole. Slično Finskoj, Švedska 2018. godine uvodi programiranje kroz nastavne predmete poput matematike, tehnologije i društvenih nauka za učenike od prvog do devetog razreda osnovne škole. Učenici se u prvom i drugom razredu upoznaju sa algoritmima i načinom pisanja algoritama, dok u trećem razredu počinju raditi u vizuelnom programskom okruženju.

Također, programiranje je dio i novog nacionalnog kurikuluma za osnovne škole u Turskoj, kojim se predlaže programiranje pomoću blokova, tekstualno programiranje i robotika (Stefania B. et al., 2016).

Kako programiranje nije popularno među učenicima, odabir programskog jezika može biti ključan faktor za motivaciju i stav učenika prema programiranju. Brojna istraživanja su pokazala kako se programiranjem igara povećava motivacija učenika te da se na taj način mogu usvojiti osnovni koncepti programiranja.

Prvo, veće istraživanje na temu upotrebe vizuelno-blokovskog programskog jezika Scratch je provedeno u klubu pokraj Los Angelesa. U njemu su sudjelovali učenici od 8 do 18 godina, a proučavalo se korištenje Scratcha za izradu igara, animacija, videa, itd. Rezultati su pokazali kako su učenici savladali osnovne programske koncepte u Scratchu, kojeg su doživjeli zabavnim za korištenje (Maloney J. H. et al., 2008). Mnoga istraživanja su pokazala da vizuelni jezici mogu utjecati na afektivnu i kognitivnu domenu učenika.

Istraživanje provedeno u Škotskoj, u školskom okruženju, pokazalo je kako su učenici programiranjem u Scratchu kreirali igre korištenjem programskih koncepata (Amanda W., et al., 2013).

Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je proučavanje pristupa učenju programiranja kroz vizuelni programski jezik Scratch u osnovnoj i srednjoj školi. Poučavanje i učenje programiranja je izuzetno zahtjevno, posebno za početnike jer zahtjeva visoku razinu apstrakcije. Način poučavanja programiranja uglavnom se temelji na rješavanju matematičkih problema u tekstualnim programskim jezicima što dodatno smanjuje motivaciju učenika za učenjem programiranja.

Ciljevi i zadaci istraživanja

Ciljevi ovog istraživanja su:

- Organizovati nastavu zasnovanu na korištenju Scratch programa;
- Upoznati učenike sa Scratch razvojnim okruženjem;
- Predstaviti učenicima kroz različite igre primjenu Scratch programa u drugim predmetima, koristeći pri tome aktivni nastavni plan i program;

- Motivisati učenike da samostalno osmisle i kreiraju igricu u Scratch programu;

Na osnovu definisanog problema, predmeta i ciljeva istraživanja proizilaze sljedeći zadaci:

- Ispitati motivisanost učenika, prije i poslije eksperimentalnog programa, o učenju programiranja;
- Ispitati mišljenje učenika o kreiranju aplikacija u Scratch programu;
- Utvrditi da li je učenje Scratch programa pomoglo učenicima da bolje razumiju osnovne koncepte programiranja, te lakše usvoje znanja iz nastavnih predmeta, koja su im izložena kroz različite aplikacije kreirane u Scratch programu;

Hipoteze

Na osnovu istraživačkih pitanja postavljena je sljedeća hipoteza:

H₀: Primjena Scratch platforme u nastavi utiče na motivaciju učenika da se bave razvojem aplikacija i da postižu bolje rezultate učenja korištenjem aplikacija kreiranih u Scratch programu.

Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno u prirodnom, školskom okruženju, što je primjereno za ovu vrstu istraživanja, jer se time eliminiše neprirodno ponašanje učenika.

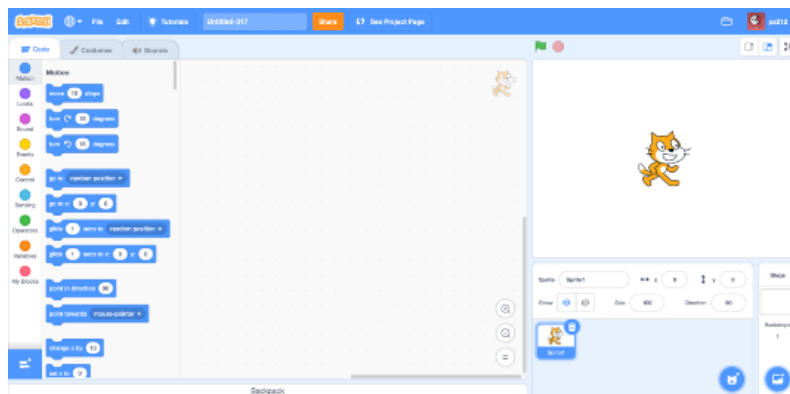
U istraživanju su učestvovali učenici iz dvije škole, jedna srednja i jedna osnovna škola. Iz obe škole učestvovala su po dva odjeljenja. Iz SŠ učestvovalo je ukupno 25 učenika prvog razreda, dok su iz OŠ u istraživanju učestvovala dva odjeljenja devetih razreda sa ukupno 35 učenika.

Programski jezik Scratch

Scratch je programski jezik otvorenog koda razvijen 2003. godine na Tehnološkom institutu države Massachusetts (Massachusetts Institute of Technology – MIT) kao projekt Lifelong Kindergarten grupe. Naredbe su napravljene u obliku slagalica i grupisane tematski sa različitim oblicima i bojama, tako da je vizuelno jasno koje se naredbe mogu složiti zbog čega nije potrebno prethodno znanje iz programiranja.

Osnovni elementi Scratch projekta

Scratch razvojno okruženje nalazi se na jednom prozoru i elementi su fiksni s više pojedinih dijelova. Na lijevoj strani prozora se nalaze pomoćne opcije i paleta blokova, u sredini je prostor za slaganje skripti, a na desnoj strani postoji mjesto gdje se program izvodi ispod čega se nalazi popis svih objekata u programu, njihove osobine i pozicije.

Slika 1. Okruženje Scratch programa

Osnovu projekta u Scratch-u čine objekti, zvani likovi (sprajtovi). Osnovni lik u Scratch projektu je mačka. Izgled lika se može izmijeniti dodajući mu drugi kostim. Lik može izgledati poput osobe, životinje ili bilo čega drugog. Moguće je dodati više likova crtanjem u Paint Editor-u, biranjem lika iznenađenja, učitavanjem sa računara ili metodom uhvati-prevuci-pusti preuzeti sa neke web stranice. Likovima u Scratch-u je moguće davati različite instrukcije poput kretanja, promjene boje, puštanja muzike, reakcije na druge likove ili interakcije sa scenom. Svaki lik ima vlastito ponašanje opisano naredbama (blokovima). Za davanje ovakvih instrukcija potrebno je složiti grafičke blokove u cjeline nazvane skripte. Skripte za više likova mogu se paralelno izvoditi.

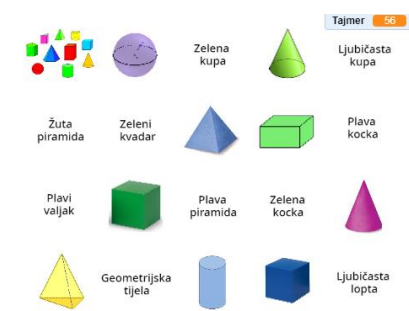
Primjena Scratch-a u osnovnoj i srednjoj školi

Programski jezik Scratch, osim što se smatra idealnim za početke učenja programiranja, nudi priliku korištenja računara u svakodnevnim školskim aktivnostima iz različitih predmeta. Prezentovanje novog gradiva i ponavljanje naučenog uz pomoć priča, animacija i edukativnih igara kreiranih u Scratch-u čini nastavu zanimljivijom i jednostavnijom za učenike i pri tome oni trajno usvajaju nastavno gradivo koje im je prezentovano na ovaj način.

Jedna od igrica koju su osmislili i kreirali učenici 2. razreda srednje škole je „Memory igra“ sa geometrijskim tijelima. Njihova ideja je bila da iskoriste gradivo koje su učili iz predmeta matematika kako bi napravili zanimljivu igricu pomoću koje će ponoviti i utvrditi to gradivo, a koja im služi za razvoj pamćenja i koncentracije.

Igra se sastoji od 10 parova sličica koje je potrebno pronaći. Jedan par čini slika geometrijskog tijela koje su učenici preuzeli sa interneta i naziv tog tijela koji su sami napisali kao lik. Nakon što kliknemo na jednu od karti prikazanih na slici 2. ona nestane sa pozornice, a prikaže se lik koji se nalazi iza nje. Ukoliko druga karta na koju kliknemo nije odgovarajuća, nakon dvije sekunde obje karte se ponovo prikažu na pozornici i prekriju likove koji se nalaze iza njih. Ako je druga karta na koju smo kliknuli par prvoj otkrivenoj karti onda one ostaju otkrivene do kraja igre.

U igri je kreirana i varijabla „Tajmer“ čija se vrijednost na početku igre postavlja na nulu, a tokom igre mjeri vrijeme u sekundama. Nakon što sve parove likova otkrijemo dobijemo izgled pozornice kao na slici 4.

Slika 4. Kraj "Memory igre"

Mogućnost kreiranja projekata u Scratch-u koji im mogu poslužiti za učenje i zabavu su učenike motivisali i zainteresovali za učenje programiranja koje im se prije ovog istraživanja činilo teškim. Učenicima se svidjela i mogućnost što u svakom trenutku mogu pokrenuti kreirane skripte, te ih po potrebi ispravljati ili nadopunjavati određenim blokovima razvijajući svoje algoritamsko mišljenje.

Rezultati istraživanja

Kao što smo već naveli u istraživanju je učestvovalo ukupno 60 učenika, 35 učenika iz devetog razreda osnovne škole i 25 učenika iz srednje škole. Struktura uzorka učenika je prikazana u sljedećoj tabeli.

Istraživanje je bilo podijeljeno u nekoliko faza: pre-test znanja, ispunjavanje ulazne ankete, demonstracija razvoja programa u okruženju programskog jezika Scratch, samostalan rad učenika, provjera usvojenosti osnovnih koncepata (post-test) i izlazna anketa.

Pre-test se sastojao od tri zadatka u kojima su učenici trebali dijagramom toka ili pseudokodom predstaviti rješenje datog problema. U prvom zadatku je bilo potrebno napisati linijsku, u drugom razgranatu, a u trećem cikličnu algoritamsku strukturu. Svi zadaci su nosili po jedan bod, tako da su učenici mogli na pre-testu osvojiti najviše 3 boda, a najmanje 0 bodova.

Tabela 1. Frekvencija tačnih odgovora na pre-testu

Pre-test	Frekvencija odgovora			
	Osnovna škola		Srednja škola	
	Tačno	Netačno	Tačno	Netačno
Zadatak 1	19	16	20	5
Zadatak 2	0	35	4	21
Zadatak 3	0	35	2	23

Iz tabele 1. vidimo da su učenici srednje škole pokazali malo bolje rezultate u odnosu na učenike osnovne škole od kojih nijedan učenik nije tačno uradio drugi i treći zadatak.

Nakon eksperimentalnog programa učenici su radili post-test čiji je cilj bio utvrditi kakvo je znanje učenika iz programskog jezika Scratch kao i nivo algoritamskog mišljenja postignut upotrebom vizuelnog programskog jezika. Post-test se sastojao od 5 zadataka, a svaki od njih je nosio 1 bod kao i na pre-testu. Frekvencija tačnih odgovora na post-testu je prikazana u tabeli 2.

Tabela 1. Frekvencija tačnih odgovora na post-testu

Zadaci (post-test)	Frekvencija odgovora			
	Osnovna škola		Srednja škola	
	Tačno	Netačno	Tačno	Netačno
Prepoznavanje naredbi	35	0	25	0
Predviđanje ishoda izvršavanja programa	27	8	23	2
Predviđanje ishoda izvršavanja programa - ponavljanje	21	14	23	2
Predviđanje ishoda izvršavanja programa - grananje	15	20	13	12
Pisanje algoritma	12	23	10	15

Svi učenici su tačno uradili prvi zadatak čime su pokazali da su uspješno savladali programski jezik Scratch, odnosno da razumiju naredbe napisane na blokovima. U preostala četiri zadatka su učenici srednje škole, koji su osvojili 75,2% od ukupnog broja bodova, pokazali bolje rezultate u odnosu na učenike osnovne škole koji su osvojili 62,86% od ukupnog broja bodova.

Možemo zaključiti da su učenici osnovne škole popravili svoje rezultate u odnosu na učenike srednje škole, te da se razlika u postotku tačno urađenih zadataka smanjila u odnosu na pre-test. Razlika u osvojenim bodovima na post-testu nije statistički značajna potvrdio nam je i T-test koji nam je za isti nivo značaja (0,05) dao rezultate $t = 1,88$, $Sig(2 - tailed) = 0,06 > 0,05$ (Tabela 4.). Prema tome ne možemo da tvrdimo da su učenici srednje škole u odnosu na učenike osnovne škole ostvarili bolje rezultate na post-testu kao što je to slučaj na pre-testu.

Tabela 3. Rezultati T-testa za post-test dobijeni u programu SPSS (Group Statistics)

	Škola u kojoj je rađeno istraživanje	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
Suma rezultata dobijenih na post-testu	SŠ	25	3,76	1,09	0,22
	OŠ	35	3,14	1,35	0,23

Tabela 4. Rezultati T-testa za post-test dobijeni u programu SPSS

		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean	Std. Error	95 % Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Suma rezultata dobijeni h na post- testu	Equal variances assumed	3,00	0,09	1,8 8	58	0,06	0,62	0,33	-0,04	1,27
	Equal variances not assumed			1,9 5	57,08	0,06	0,62	0,32	-0,02	1,25

U tabeli 4. je prikazana frekvencija tačnih odgovora za svih 60 učenika na pre-testu i post-testu. Na pre-testu su učenici od ukupnog broja bodova osvojili samo 25 %, dok su na post-testu osvojili 68 %. Peti zadatak na post-testu je uradilo čak 36,67 % učenika, a na pre-testu algoritam grananja, drugi zadatak, je uradilo samo 6,67 % učenika. Iz toga možemo zaključiti da je upotreba programskog jezika Scratch doprinijela razvoju algoritamskog mišljenja kod učenika.

Tabela 4. Frekvencija tačnih odgovora na pre-testu i post-testu

Zadaci	Frekvencija tačnih odgovora			
	Pre-test		Post-test	
Zadatak 1	39	65%	60	100%
Zadatak 2	4	6,67%	50	83,33%
Zadatak 3	2	3,33%	44	73,33%
Zadatak 4	/	/	28	46,67%
Zadatak 5	/	/	22	36,67%

Upotrijebivši metode deskriptivne statistike na zbirne rezultate dobijene na pre-testu i post-testu (tabela 5) vidimo da se prosječan broj bodova po učeniku na pre-testu iznosio 0,75, dok je na post-testu svaki učenik u prosjeku osvojio 3,4 boda. Na pre-testu je 50 % učenika osvojilo 1 ili 0 bodova, dok je na post-testu 50 % učenika osvojilo 4 ili 5 bodova. Najveći broj učenika je na post-testu osvojio 2 boda, što je također, bolji rezultat u odnosu na pre-test gdje je najviše njih imalo osvojen 1 bod. Iz tabele 5 vidimo i da su svi učenici na post-testu uradili bar jedan zadatak tačno, a na oba testiranja smo imali učenike koji su osvojili maksimalan broj bodova.

Tabela 5. Deskriptivna statistika za zbirne rezultate pre-testa i post-testa

	N	AS	Medijan	Mod	Min	Max
Pre-test	60	0,75	1	1	0	3

Post-test	60	3,4	3,5	2	1	5
-----------	----	-----	-----	---	---	---

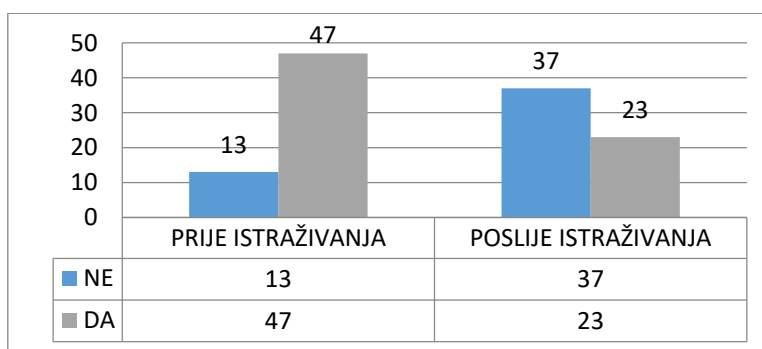
Kako bismo pokazali da su učenici značajno napredovali, odnosno da su ostvarili bolje rezultate na post-testu u odnosu na pre-test koristit ćemo F-test (test varijanse) sa nivou značaja od 0,05.

Tabela 6. Rezultati F-testa dobijeni

F-Test Two-Sample for Variances		
	Variable 1	Variable 2
Mean	3,4	0,75
Variance	1,634	0,462
Observations	60	60
Df	59	59
F	3,538	
p(F<=f) one-tail	1,40E-06	
F Critical one-tail	1,5399	

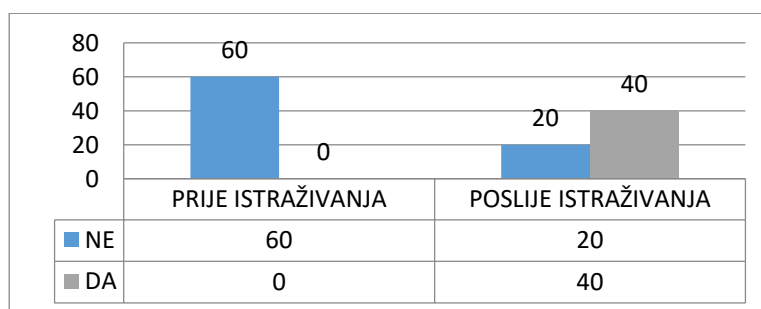
Iz tabele 6. vidimo da je za dobijeno F vrijednost $p < 0,05$ što znači da postoji statistički značajna razlika između varijansi koje su učenici ostvarili na pre-testu i post-testu. Prema tome možemo reći da su učenici upotrebom programskog jezika Scratch postigli bolje rezultate učenja i razvili algoritamski način razmišljanja, te se potvrdila hipoteza H_0 . Učenici su prije i poslije eksperimentalnog programa popunjavali anketu zadovoljstva nastavom informatike i programiranjem.

Na pitanje („Misliš li da je programiranje teško?“) je prije istraživanja 78,33 % učenika odgovorilo sa „DA“, dok je isti odgovor poslije istraživanja dalo 38,33 % učenika. Da se broj učenika koji smatraju da je programiranje teško smanjio nakon eksperimentalnog programa vidimo i na grafikonu 1.

Grafikon 1. Frekvencija odgovora na pitanje „Misliš li da je programiranje teško?“

Hi-kvadrat test ($\chi^2 = 56,563, df = 1, p = 0,000 < 0,05$) za ovo pitanje pokazuje da postoji statistički značajna razlika između rezultata koje smo dobili poslije eksperimentalnog programa i onih koje smo očekivali prema rezultatima prije eksperimentalnog programa. Da niko od učenika nije, prije istraživanja, samostalno kreirao aplikaciju koristeći programske jezike potvrdili smo pitanjem u anketi („Da li si samostalno kreirao aplikaciju koristeći programske jezike?“). Poslije istraživanja je 40 učenika odgovorilo sa „DA“ na ovo pitanje (Grafikon 2), gdje je njih 23 navelo nazive igrica i kvizova koje su kreirali na času ili samostalno.

Grafikon 2. Frekvencija odgovora na pitanje „Da li si samostalno kreirao aplikaciju koristeći programske jezike?“

Wilcoxonov test ($Z = -6,325, p = 0,000 < 0,05$) za ovo pitanje nam potvrđuje da je razlika u odgovorima prije i poslije eksperimentalnog programa statistički značajna, te da se broj učenika koji su samostalno kreirali aplikaciju povećao.

Zaključak

Možemo zaključiti da učenici nakon provedenog eksperimentalnog programa imaju pozitivnije stavove po pitanju učenja programiranja na nastavi informatike, te da su motivisani za kreiranje aplikacija. Učenici su više motivisani za samostalno učenje programiranja i kreiranja vlastitih aplikacija. Istraživanje je potaknulo učenike i da aplikacije koriste na nastavi drugih predmeta što im je pomoglo da lakše usvajaju gradivo koje uče.

Učenje programiranja se mora prilagoditi net generaciji učenika koji preferiraju vizuelno okruženje i stvaranje rješenja za realne probleme kao što su igrice, kvizovi, upravljanje robotima itd. Ovo istraživanje pokazuje da se obrazovni sistem mora prilagoditi posebno u predmetu informatika prema stvaranju informatički pismenih mladih ljudi koji znaju stvarati novu vrijednost i koji će biti korisni članovi društva. Softverska industrija se progresivno razvija i sve su veći zahtjevi za vještinama programiranja koja su primjenjiva za rješavanje raznih problema. Scratch programski jezik bi trebalo uvesti u svim osnovnim i srednjim školama jer istraživanje pokazuje da učenici su motivisani i brže razvijaju logiku za rješavanje problema na računaru.

Literatura:

1. Amanda, W., Thomas, H., Thomas, C. (2013). Using Scratch with Primary School Children: An Evaluation of Games Constructed to Gauge Understanding of Programming Concepts, *International Journal of Game-Based Learning* 3:93-109, DOI: 10.4018/ijgbl.2013010107
2. Europska komisija (2019). Digitalne vještine za sve Europljane; preuzeto sa: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-skills-all-europeans-brochure>
3. Maloney, J., Mitchel, R., Natalie, R., Peppler, K., & Kafai, Y. (2008). Digital Media Designs with Scratch: What Urban Youth Can Learn about Programming in a Computer Clubhouse. In Kanselaar, G., Jonker, V., Kirschner, P. A., & Prins, F. J. (Eds.), *International Perspectives in the Learning Sciences: Creating a learning world. Proceedings of the Eighth International Conference for the Learning Sciences – ICLS 2008, Volumes 3* (pp. 81-82). Utrecht, The Netherlands: International Society of the Learning Sciences.
4. Mark, N., Aidan, M. (2019). *Visual and textual programming languages: a systematic review of the literature*; <https://core.ac.uk/download/pdf/297032078.pdf>
5. Ministarstvo za obrazovanje i istraživanje Estonija; *Nacionalni kurikulumi 2014*; <https://www.hm.ee/en/national-curricula-2014>

6. Passey, D. (2017). Computer Science (CS) in the Compulsory Education Curriculum: Implications for Future Research Education and Information Technologies, v22 n2 p421-443 Mar 2017
7. Patrik, L. (2017.) Programski jezici namijenjeni učenju programiranja; URL: https://bib.irb.hr/datoteka/892580.zavrsni_rad_pl.pdf
8. Rees, G., Tonon, G., Mikkelsen, C., & de la Vega, L. R. (2017). Urban-rural variations in children's lives and subjective well-being: A comparative analysis of four countries. *Children and Youth Services Review*, 80, 41-51.
9. Stefania, B. et. all. (2016). Developing Computational Thinking: Approaches and Orientations in K-12 Education, Conference: EdMedia 2016, Vancouver

SCRATCH PROGRAMMING LANGUAGE IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS FOR THE EDUCATION OF FUTURE PROGRAMMERS

Abstract

Nowadays, modern trends in computer science are not followed by primary and secondary schools, this is especially present in the study of teaching unit programming languages. Namely, the Qbasic or Pascal programming language has been retained, which has a demotivating effect on students because of its complex syntax and the fact that students do not see the purpose of solving mathematical problems. So, it is necessary to introduce visual programming languages such as Scratch, which is motivating for students, because they can solve various real-type problems in the visual environment without going into the very essence of the source code. Applying the Scratch programming language would develop students logic in solving a real problem and it would create a love for programming. This is significant when you take in consideration the demand for young programmers and what their future call may be. This research will show how much better students are interested in programming using the Scratch programming language compared to previous programming languages that require knowledge of their syntax.

Key words: programming languages, new methodology, Scatch, games, real problems, students, teachers.

Dr. sc. Safet Penjić
Dr. sc. Hermina Alajbegović
Dr. sc. Almir Huskanović

NEKE OSOBINE PARAMETARA CDRG-GRAFOVA ¹²³

Sažetak

CDRG-grafove smo uveli kao novu klasu grafova u radu „Konstrukcije dvostruko regularnih grafova“ koji je objavljen u Zborniku radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici 2019. godine. U tom radu je pokazano da posmatrana klasa grafova nije prazna. Ovdje dajemo, po uzoru na kvazi jako regularne grafove ([1]), neke potrebne uslove koje nenegativni cijeli brojevi $n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p$ moraju zadovoljavati ukoliko su oni parametri nekog CDRG-grafa.

Ključne riječi: graf, dvostruko regularni graf, matrica susjedstva

Uvod

Prisjetimo se definicija dvostruko regularnih i CDRG-grafova koje smo uveli u [3] i [4].

Definicija 1.1: Za k -regularan graf G sa n vrhova kažemo da je CDRG-graf s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p)$ ako ima sljedeće dvije osobine:

- bilo koja dva nesusjedna vrha imaju tačno μ ($\mu \in \mathbb{N}_0$) zajedničkih susjeda i
- bilo koja dva susjedna vrha imaju λ_r zajedničkih susjeda za neki r ($1 \leq r \leq p$), pri čemu još vrijedi $\lambda_1 > \lambda_2 > \dots > \lambda_p$.

Primijetimo da za parametre $\mu, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p$ vrijedi $0 \leq \mu, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_p \leq k$.

Ako je $p = 1$, graf G je jako regularan. Za graf G reći ćemo da je *strogi CDRG-graf* ako on nije jako regularan, tj. ako je $p > 1$. U nastavku ovog rada podrazumijevat ćemo da je G strogi CDRG-graf.

Definicija 1.2: Razred CDRG-grafa G je broj indeksa $1 \leq i \leq p$ za koje postoje dva susjedna vrha u G sa λ_i zajedničkih susjeda. CDRG-graf razreda 2 nazvat ćemo *dvostruko regularnim grafom* s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \lambda_2)$.

Neka je G graf sa skupom vrhova $V = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$. U glavnim rezultatima koristit ćemo sljedeće oznake:

- $A = [a_{ij}]_{n \times n}$ – matrica susjedstva grafa G ,

$$a_{ij} = \begin{cases} 1, & \text{ako je vrh } x_i \text{ susjedan sa vrhom } x_j \\ 0, & \text{inače} \end{cases}, \quad 1 \leq i, j \leq n.$$
- I – jedinična matrica formata $n \times n$;
- J – matrica formata $n \times n$ čiji su svi elementi jedinice;
- $M_1, M_2, \dots, M_p$ – matrice formata $n \times n$ zadane na sljedeći način:

¹²³ Ovaj rad je realizacija zajedničkog naučnoistraživačkog projekta koji je odobren po Konkursu za sufinansiranje naučne i tehnološke saradnje između Bosne i Hercegovine (Univerzitet u Zenici) i Republike Slovenije (Univerzitet u Kopru) za period 2021. – 2023.

U matrici M_r na poziciji (i, j) stoji 1 ako su vrhovi x_i i x_j susjedni i ako oni imaju λ_r zajedničkih susjeda, a 0 u suprotnom, za sve $r = 1, 2, \dots, p$.

Ako je elemenat na presjeku i -tog reda i j -te kolone u matrici A jednak nuli, na tom istom mjestu je nula i u svim matricama $M_1, M_2, \dots, M_p$, a ako je na nekom mjestu u matrici A jedinica, onda postoji tačno jedna matrica među matricama $M_1, M_2, \dots, M_p$ koja na tom mjestu ima jedinicu, dok sve ostale matrice na tom mjestu imaju nulu i zato je očigledno da vrijedi jednakost:

$$A = M_1 + M_2 + \dots + M_p.$$

U matrici $B = J - I - A$ na poziciji (i, j) stoji 0 ako je vrh x_i susjedan sa vrhom x_j i 1 u suprotnom. Primijetimo da je B matrica susjedstva komplementarnog grafa $\bar{G}$. Ako graf G ima dijametar 2, tada takođe vrijedi i $J - I - A = A_2$, gdje su elementi matrice A_2 definisani na sljedeći način: na poziciji (i, j) stoji 1 ako su vrhovi x_i i x_j na udaljenosti 2, a 0 inače.

Skup svih susjednih vrhova vrha x_i ($x_i \in V, i \in \{1, 2, \dots, n\}$) označavat ćemo oznakom $\Gamma_1(x_i)$. Za proizvoljni neprazni skup $S \subset W$, pri čemu je W vektorski prostor nad poljem K , oznaka $\text{span}(S)$ označava najmanji vektorski potprostor prostora W koji sadrži skup S .

Za dokaz Propozicije 2.1 i Propozicije 2.8 trebat ćemo sljedeće poznate rezultate:

Teorema 1.1 [5]: Broj šetnji dužine $l \geq 0$ između vrhova x_i i x_j je jednak elementu $a_{ij}^{(l)}$ matrice A^l .

Teorema 1.2 [2]: Povezan graf $G = (V, E)$ sa svojstvenim vrijednostima $\lambda_0 > \lambda_1 > \dots > \lambda_d$ je regularan graf ako i samo ako postoji polinom $h \in \mathbb{R}_d[x]$ takav da je $h(A) = J$. Ovaj polinom je jedinstven i naziva se Hoffmanovim polinomom. Svojstvene vrijednosti $\lambda_i, i \neq 0$ su nule polinoma i $h[\lambda_0] = n$ ($:= |V|$). Dakle, $h(x) = \frac{n}{\pi_0} \prod_{i=1}^d (x - \lambda_i)$, gdje je $\pi_0 := \prod_{i=1}^d (\lambda_0 - \lambda_i)$.

Glavni rezultati

Propozicija 2.1: Neka je G strogi CDRG-graf s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p)$ i neka su definisani brojevi α_r^i za svaki vrh x_i ($i \in \{1, 2, \dots, n\}$) na sljedeći način: $\alpha_r^i = |\{x_j \in G \mid |\Gamma_1(x_i) \cap \Gamma_1(x_j)| = \lambda_r\}|$, ($r = 1, 2, \dots, p$), tada vrijede jednakosti:

$$\sum_{r=1}^p \alpha_r^i = k \text{ i } \sum_{r=1}^p \alpha_r^i \lambda_r = k(k-1) - \mu(n-k-1), i \in \{1, 2, \dots, n\}.$$

Dokaz: Jednakost $\sum_{r=1}^p \alpha_r^i = k$ važi očigledno s obzirom da je G k -regularan graf, pa svaki vrh x_i ima tačno k susjeda, a s druge strane broj susjeda vrha x_i je upravo $\sum_{r=1}^p \alpha_r^i$.

Prema Teoremi 1.1 za svaka dva vrha x_i i x_j grafa G broj šetnji dužine 2 između ta dva vrha jednak je broju koji se nalazi na poziciji (i, j) u matrice A^2 . Iz definicije množenja matrica imamo: $a_{ij}^{(2)} = \sum_{t=1}^n a_{it} a_{tj}$. Dakle, na mjestu (i, j) u matrice A^2 pisat će broj uspješnih prolazaka od vrha x_i do vrha x_j preko nekog trećeg vrha x_t . Prolazak će biti uspješan ako je x_t zajednički susjed vrhova x_i i x_j . Elementi matrice A^2 mogu biti i cijeli brojevi veći od 0 ili 1 i zavisno o tome da li su x_i i x_j susjedni ili nesusjedni vrhovi, elemenat $a_{ij}^{(2)}$ može biti jednak λ_1 ili λ_2 ili $\dots$ λ_p ili μ . Dakle, $a_{ij}^{(2)}$ ($i \neq j$) je jednak broju zajedničkih susjeda vrhova x_i i x_j , a za $x_i = x_j$ ($i = j$), $a_{ii}^{(2)}$ je jednak stepenu vrha x_i , tj. jednak je k budući da je G k -regularan graf.

Otuda vrijedi jednakost:

$$A^2 = kI + \lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \cdots + \lambda_p M_p + \mu(J - I - A).$$

Odnosno,

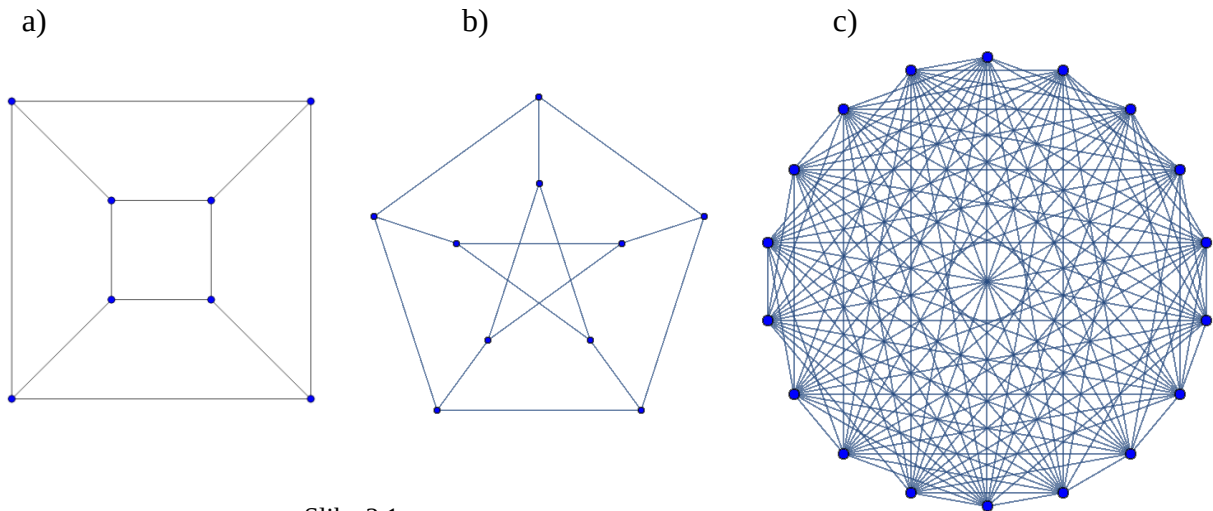
$$A^2 - (k - \mu)I + \mu A - \mu J = \lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \cdots + \lambda_p M_p.$$

Zatim, uzmimo da je $\mathbf{j}$ vektor kolona čiji su svi elementi jedinice (ona je formata $n \times 1$). Tada je $A\mathbf{j} = k\mathbf{j}$ (zbog k -regularnosti grafa) i $J\mathbf{j} = n\mathbf{j}$. To dalje povlači da je

$$\begin{aligned} (\lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \cdots + \lambda_p M_p)\mathbf{j} &= \lambda_1 M_1 \mathbf{j} + \lambda_2 M_2 \mathbf{j} + \cdots + \lambda_p M_p \mathbf{j} = (A^2 - (k - \mu)I + \mu A - \mu J)\mathbf{j} \\ A^2 \mathbf{j} - (k - \mu)\mathbf{j} + \mu A \mathbf{j} - \mu J \mathbf{j} &= A(A\mathbf{j}) - (k - \mu)\mathbf{j} + \mu k \mathbf{j} - \mu n \mathbf{j} = kA\mathbf{j} + (\mu k - \mu n + \mu - k)\mathbf{j} = \\ &= (k^2 + \mu k - \mu n + \mu - k)\mathbf{j} = (k(k - 1) - \mu(n - k - 1))\mathbf{j}. \end{aligned}$$

Jednakosti koje smo željeli dokazati se dobiju izjednačavanjem odgovarajućih elemenata matrica $\lambda_1 M_1 \mathbf{j} + \lambda_2 M_2 \mathbf{j} + \cdots + \lambda_p M_p \mathbf{j}$ i $(k(k - 1) - \mu(n - k - 1))\mathbf{j}$. ■

Primjer 2.3: Neka G_1 označava kubni graf (graf određen vrhovima i bridovima kocke). G_1 je udaljeno-regularan graf s presječnim nizom $\{3, 2, 1; 1, 2, 3\}$. Neka G_2 označava Petersenov graf. Petersenov graf je jako regularan graf sa parametrima $(10, 3, 0, 1)$. Takođe, on je i udaljeno-regularan graf sa presječnim nizom $\{3, 2; 1, 1\}$. Posmatrajmo komplementarni graf disjunktne unije ova dva grafa. Ako disjunktne uniju ova dva grafa označimo sa G onda prema Propoziciji 2 u [3] $\bar{G}$ je CDRG-graf s parametrima $(18, 14, 12; 12, 11, 10)$. Brojevi α_r^i , ($r = 1, 2, 3$) prema Propoziciji 2.1 zavise od izbora vrha x_i ($i \in \{1, 2, \dots, 18\}$). U ovom slučaju se skup svih vrhova grafa $\bar{G}$ može napisati kao disjunktne unija skupova V_1 i V_2 . I za svaki vrh iz V_1 imamo: $\alpha_1 = 3$, $\alpha_2 = 0$ i $\alpha_3 = 11$, a za svaki vrh iz V_2 je $\alpha_1 = 0$, $\alpha_2 = 6$ i $\alpha_3 = 8$. Skup V_1 se poklapa sa vrhovima kubnog grafa, a V_2 sa vrhovima Petersenovog grafa. Na sljedećim slikama su dati grafički prikazi kubnog grafa, Petersenovog grafa i komplementarnog grafa njihove disjunktne unije.

Slika 2.1

Posljedica 2.4: Ako je G strogi CDRG-graf s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p)$, tada vrijede nejednakosti:

- i) $(\lambda_p - \mu)k + (n - 1)\mu < k(k - 1) < (\lambda_1 - \mu)k + (n - 1)\mu$
- ii) $\mu < k$.

Dokaz: Imamo da je $p \geq 2$. Oduzimanjem lijevih i desnih strana jednakosti:

$$\begin{aligned} A^2 - kI - \mu(J - I - A) &= \lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \cdots + \lambda_p M_p \text{ i} \\ \lambda_p A &= \lambda_p (M_1 + M_2 + \cdots + M_p) \end{aligned}$$

te množenjem s desna matricom $\mathbf{j}$ dobijamo:

$$\left(\sum_{r=1}^{p-1} (\lambda_r - \lambda_p) M_r \right) \mathbf{j} = (A^2 - kI - \mu(J - I - A) - \lambda_p A) \mathbf{j}.$$

Kao ranije iz $A\mathbf{j} = k\mathbf{j}$ i $J\mathbf{j} = n\mathbf{j}$ slijedi da je

$$(A^2 - kI - \mu(J - I - A) - \lambda_p A) \mathbf{j} = (k(k-1) - \mu(n-k-1)) \mathbf{j},$$

a otuda

$$(\sum_{r=1}^{p-1} (\lambda_r - \lambda_p) M_r) \mathbf{j} = (k(k-1) - (n-1)\mu - (\lambda_p - \mu)k) \mathbf{j}. \quad (2.1)$$

Analogno se dokaže da je

$$(\sum_{r=2}^p (\lambda_1 - \lambda_r) M_r) \mathbf{j} = ((n-1)\mu + (\lambda_1 - \mu)k - k(k-1)) \mathbf{j}. \quad (2.2)$$

Po definiciji CDRG-grafa je $\lambda_1 > \lambda_2 > \dots > \lambda_p$ pa su elementi matrica na lijevoj strani jednakosti (2.1) i (2.2) pozitivni, otuda su pozitivni i elementi odgovarajućih matrica na desnoj strani jednakosti, tj.

$$\begin{aligned} k(k-1) - (n-1)\mu - (\lambda_p - \mu)k &> 0 \quad \text{i} \\ (n-1)\mu + (\lambda_1 - \mu)k - k(k-1) &> 0. \end{aligned} \quad (2.3)$$

Odavde sada slijedi nejednakost koju smo htjeli dokazati:

$$(\lambda_p - \mu)k + (n-1)\mu < k(k-1) < (\lambda_1 - \mu)k + (n-1)\mu.$$

- ii) Budući da je graf G k -regularan, to je $\mu \leq k$. Treba dokazati da ne vrijedi jednakost $\mu = k$. Pretpostavimo suprotno, tj. da je $\mu = k$. Iz nejednakost (2.3) dijeljenjem sa

$k = \mu$ dobijamo:

$$\lambda_p - k + n < k \Rightarrow \lambda_p + n < 2k. \quad (2.4)$$

Ako su x_i i x_j vrhovi grafa G takvi da je $|\Gamma_1(x_i) \cap \Gamma_1(x_j)| = \lambda_p$, tada je

$$n \geq |\Gamma_1(x) \cup \Gamma_1(y)| = |\Gamma_1(x)| + |\Gamma_1(y)| - |\Gamma_1(x) \cap \Gamma_1(y)| = k + k - \lambda_p = 2k - \lambda_p,$$

što znači da je $\lambda_p + n \geq 2k$ i to je u suprotnosti sa (2.4). Do kontradikcije nas je dovela pretpostavka da je $\mu = k$. ■

Posljedica 2.5: Neka je G jaki dvostruko regularni graf s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \lambda_2)$, i neka su definisani brojevi α_r^i za svaki vrh x_i ($i \in \{1, 2, \dots, n\}$) na sljedeći način: $\alpha_r^i = |\{x_j \in G \mid |\Gamma_1(x_i) \cap \Gamma_1(x_j)| = \lambda_r\}|$, ($r = 1, 2$), tada α_r^i ($r = 1, 2$) ne zavise od izbora vrha x_i i ako α_1^i i α_2^i označimo sa α i β respektivno vrijedi:

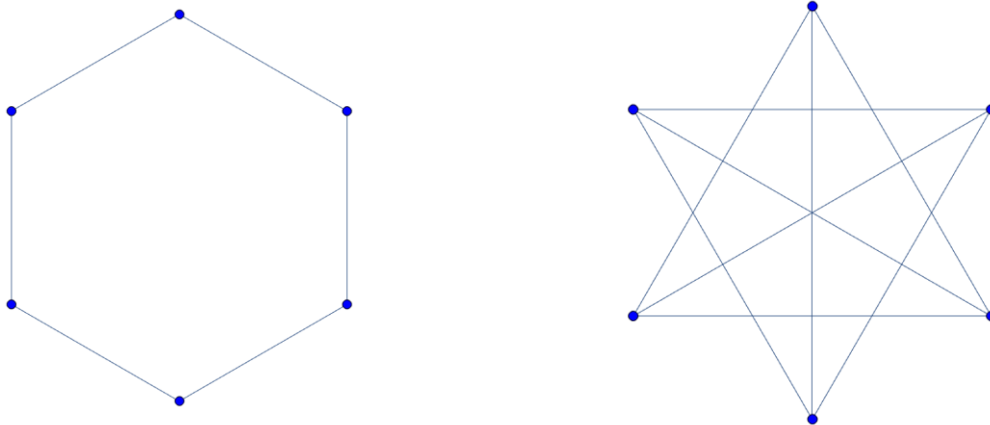
$$\begin{aligned} \alpha &= \frac{k(k-1) - \mu(n-1) + (\mu - \lambda_2)k}{\lambda_1 - \lambda_2} \\ \beta &= \frac{(\lambda_1 - \mu)k + \mu(n-1) - k(k-1)}{\lambda_1 - \lambda_2}. \end{aligned}$$

Dokaz: Neposredno iz Propozicije 2.1.

Primjer 2.6: Na slici 2.2. se nalaze grafički prikazi cikličkog grafa reda 6 i njegovog komplementarnog grafa. Njegov komplementarni graf je prema Propoziciji 1 u ([4]) dvostruko regularni graf s parametrima $(6, 3, 2; 1, 0)$. Prema formuli datoj u Posljedici 2.5 za ovaj graf je $\alpha = 2$ i $\beta = 1$.

a)

b)

Slika 2.2.

Primjer 2.7: Jasno je da α i β moraju biti pozitivni cijeli brojevi između 1 i k . Dobili smo uslov izvodljivosti na potencijalnom skupu parametara $(n, k, \mu; \lambda_1, \lambda_2)$. Ne postoji strogi dvostruko regularni graf s parametrima $(35, 20, 17; 6, 3)$, jer bi tada imali prema Posljedici 2.5 da je $\alpha = \frac{82}{3}$, što je apsurd.

Propozicija 2.8: Ako je G strogi CDRG-graf s parametrima $(n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p)$ tada vrijede tvrdnje:

- i) Ako graf G ima tačno $d + 1$ svojstvenih vrijednosti $\{k, \theta_1, \theta_2, \dots, \theta_d\}$, tada matrica $\lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \dots + \lambda_p M_p \in \text{span}\{I, A, A^2, \dots, A^d\}$.
- ii) Ako je d namanji prirodni broj takav da $\lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \dots + \lambda_p M_p \in \text{span}\{I, A, A^2, \dots, A^d\}$, tada graf G ima tačno $d + 1$ različitih svojstvenih vrijednosti.

Dokaz: i) Graf G je povezan k -regularni graf sa n vrhova i $d + 1$ različitih svojstvenih vrijednosti $\{k, \theta_1, \theta_2, \dots, \theta_d\}$ pa prema Teoremi 1.2 postoji polinom sa koeficijentima iz skupa realnih brojeva stepena d takav da je $h(A) = J$. Iz te teoreme takođe dobijamo jednakost:

$$(A - \theta_1 I)(A - \theta_2 I) \dots (A - \theta_d I) = \frac{1}{n}(k - \theta_1)(k - \theta_2) \dots (k - \theta_d)J.$$

Ranije smo dokazali da je

$$A^2 = (k - \mu)I + \lambda_1 M_1 + \lambda_2 M_2 + \dots + \lambda_p M_p - \mu A + \mu J.$$

Sada iz ove dvije jednakosti slijedi tvrdnja teoreme.

- iii) Dokazuje se analogno.

Zaključak

Proučavajući definicije regularnih, jako regularnih i kvazi-jako regularnih grafova prirodno se nameće i definicija CDRG-grafova što je opisano u radovima [3] i [4]. U istim radovima smo pokazali da ta nova klasa ima beskonačno mnogo članova te smo posebno istakli jednu njenu potklasu koju smo nazvali dvostruko regularnim grafovima. Na osnovu ovog rada vidimo da je CDRG-grafove moguće sistematski proučavati baš kao i regularne, jako regularne i kvazi-jako regularne grafove. Posljedica 2.5 u ovom radu daje potrebne uslove koje skup parametara $(n, k, \mu; \lambda_1, \lambda_2)$ mora zadovoljavati ukoliko se radi o strogom dvostruko regularnom grafu i ona je analogna Teoremi 2.1 u [1] za kvazi-jako regularne grafove.

Reference:

- [1] F. Goldberg, On quasi-strongly regular graphs. *Linear and Multilinear Algebra* **54** (2006), no. 6, 437 – 451.
- [2] A. J. Hoffman, On the polynomial of a graph. *Amer. Math. Monthly* **70** (1963), no. 1, 30-36.
- [3] S. Penjić, A. Huskanović, H. Alajbegović, Konstrukcije dvostruko regularnih grafova drugi dio. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici* (2020), no. 18, 230-235, ISSN2637-2088
- [4] S. Penjić, Dž. Zečić, H. Alajbegović, Konstrukcije dvostruko regularnih grafova. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici* (2019), no. 17, 268 – 276, ISSN2637-2088
- [5] D. Stevanović, M.Ćirić, S. Simić, V. Baltić, *Diskretna matematika: osnove kombinatorike i teorije grafova*, Društvo matematičara Srbije, Beograd, 2008.

SOME PROPERTIES OF PARAMETERS OF CDRG-GRAPHS

Summary

We introduced CDRG-graphs as a new class of graphs in the paper "Constructions of double-regular graphs", which was published in the Proceedings of the Faculty of Philosophy in 2019. In that paper, it is shown that the observed class of graphs is not empty. Here we give, following the example of quasi strongly regular graphs ([1]), some necessary conditions which nonnegative integers $n, k, \mu; \lambda_1, \dots, \lambda_p$ must satisfy if they are parameters of a CDRG graph.

Key words: graph, doubly regular graph, adjacency matrix

Mediha Piljug-Zahirović, MA

Dr.sc. Naida Bikić

Vehid Kurtić, MA

Dr.sc. Burgić Dževad

POVEZANOST MOTIVACIJE I USPJEŠNOSTI STUDENATA NAKON PRIMJENE OBRAZOVNOG SOFTVERA KOD OBRADE IZOMETRIJA U RAVNI

Sažetak

Cilj rada je prikazati mogućnosti aplikativnog softvera GeoGebra kao digitalnog alata sa akcentom na kreiranju i korištenju GeoGebra grupe koja igra ulogu virtuelnog razreda u obradi izometrijskih preslikavanja u ravni. U svrhu istraživanja kreirana je GeoGebrina grupa pod nazivom "Izometrijska preslikavanja u ravni" koja je dostupna na web stranici <http://www.GeoGebra.org/group/stream/id/VDagqJxz6>, a kojoj se pristupa preko generiranog koda GPTM6 i vlastite e-mail adrese. U sklopu eksperimenta prikazan je pristup obradi osne simetrije, centralne simetrije, rotacije i translacije na uzorku studenata (n=15) Filozofskog fakulteta u Zenici, na odsjeku Razredna nastava u okviru silabusa predmeta Osnovi matematike II. Cilj istraživanja je bio ispitati stavove studenata o primjeni računara u nastavi, te uticaj obrazovnog softvera GeoGebra na efikasnost nastave kod učenja izometrijskih preslikavanja u ravni. Rezultati dobiveni rješavanjem zadataka u online okruženju vode do zaključka da je primjena obrazovnog softvera GeoGebra u nastavi geometrije, konkretno u obradi izometrijskih preslikavanja u ravni, odličan način za usvajanje novih znanja, čime se nastavni proces može učiniti interesantnijim od klasičnog pristupa podučavanju.

Ključne riječi: GeoGebra, GeoGebra grupa, izometrije, osnasimetrija, centralna simetrija, rotacija, translacija

UVOD

U vremenu u kojem živimo, a koje je prožeto sve većim napretkom informaciono-komunikacionih tehnologija, u obrazovnom procesu se pred nastavnike i učenike-studente postavljaju zahtjevi usmjereni ka njihovom osposobljavanju za korištenje savremene tehnologije u nastavi. Novo digitalno doba zahtjeva moderne nastavnike pripremljene da koriste savremene tehnologije i sposobne da ih primjene u nastavnom procesu u cilju efikasnijeg podučavanja (Kim, 2002; Ruthven, 2009).

Budući da je matematika, jedan od težih nastavnih predmeta, poželjno je primjenjivati što je moguće više interaktivnih sadržaja i metoda prilikom učenja i podučavanja.

Nastava matematike, pogotovo nastava geometrije, pogodna je za upotrebu digitalnih alata, koje bi koristili i nastavnici i učenici kako bi interaktivno, istražili i vizualizirali geometrijske koncepte, te konstruisali geometrijske i znanstvene modele.

Interaktivnost sadržaja postiže se dodavanjem dinamičkih elemenata, kao što su razne animacije, zvuk, kao i računarski alati koji učenicima ili studentima dopuštaju aktivnu ulogu intervencije u sam sadržaj. U slučaju geometrijske matematike izradu interaktivnih sadržaja i Java apleta nude digitalni alati poput PowerPointa, Flasha te tzv. programi dinamične geometrije poput GeoGebre, Cinderelle, Cabri Géometre, Sketchpada, Euklidesa i drugih (Vrdoljak, Banjanin, Pikula, 2009).

Savremeno proučavanje geometrije nezamislivo je bez primjene preslikavanja ravni. Ta preslikavanja, po definiciji, svakoj tački ravni pridružuju tačno jednu tačku te iste ravni. Prema propisu po kojem se vrši to preslikavanje, razlikujemo tri vrste elementarnih geometrijskih preslikavanja i to:

- Simetrija:
 - Simetrija s obzirom na tačku (centralna simetrija).
 - Simetrija s obzirom na pravu ili pravac (osna simetrija).
- Translacija.
- Rotacija.

U ovom istraživanju, akcenat je bio na primjeni obrazovnog softvera GeoGebra u obradi izometrijskih preslikavanja u ravni, ispitivanju stavova studenata o primjeni računara u nastavi geometrije. Također, cilj je bio ispitati da li postoji povezanost stavova motivacije studenata i njihove uspješnosti na posttestu nakon primjene obrazovnog softvera kod obrade izometrijskih preslikavanja u ravni. U svrhu istraživanja kreirana je GeoGebra grupa, koja pored obrade izometrijskih preslikavanja omogućava: praćenje, provjeru i vrednovanje postignuća studenta, komunikaciju sa voditeljem nastavnog procesa, upotrebu interaktivnih multimedijalnih sadržaja, kreiranje i distribuciju digitalnih materijala, kao i samostalno učenje.

Prethodna istraživanja

Upotreba softvera u nastavi matematike je preporučljiva još kod podučavanja učenika nižih razreda osnovnih škola. Klemmer i Rapoport (2020) su osmislili eksperiment sa 88 učenika drugih razreda osnovnih škola kroz aktivnosti u Origametriji i GeoGebri o konceptima: trougla, četverougla, kvadrata, pravougaonika, pravog ugla i simetrije. Rezultati u testiranjima su pokazali značajan napredak učenika eksperimentalne grupe u svim oblastima a posebno u poznavanju pojmova trougao i kvadrat ($p < 0.001$). U istraživanju koje predstavlja Daher (2021) se navodi kako upotreba GeoGebra alata u nastavi pozitivno utiče na učenje učenika završnih razreda osnovnih škola, uključujući i motivaciju. U navedenom radu je uključeno istraživanje učenika, konkretno, zadatak je bio da se na internetu pronađe slika mitološke ptice Ruh te koristeći GeoGebru, matematičke parametre i funkcije izračuna dužina njenog krila. Rad u grupama se ovdje pokazao kao ključan, učenici su mogli diskutirati o tome kako doći do rješenja te zajednički doći do zadanog cilja. Na uzorku od 53 učenika IX razreda osnovnih Malezijskih škola Shadaan i Leong (2013) se pokazalo da su stavovi učenika po pitanju upotrebe softvera u nastavi izrazito pozitivni. Njih čak 93% smatra da su pomoću GeoGebre mnogo naučili te da se uspostavila znatno kvalitetnija interakcija na relaciji nastavnik-učenik, dok je stav čak 75% učenika da su poslije eksperimenta sposobniji za kreativno izražavanje i donošenje kritičkog mišljenja. Učenici su potvrdili da su ovim načinom učenja više uzbuđeni zbog onoga što uče, osjećaju da im raste samopouzdanje, permanentno su uključeni u proces i bolje vizualiziraju rješenja datih problema (Shadaan i Leong, 2013).

Da između učenika kontrolne i eksperimentalne grupe postoji statistički značajna razlika ($p < 0.05$) u razumijevanju i rješavanju geometrijskih problema (dužina puta pravougaonog oblika, površina ravanskih figura, površina kartonske kutije, itd.) se moglo vidjeti u istraživanju autora Chalaune i Subedi (2020). Oko 96.15% učenika ovog istraživanja govori da im se svidio način rada pomoću GeoGebre, a svih 100% učenika tvrdi da im softver pomaže da jasnije razumiju matematičke pojmove. Generacije učenika koje dolaze će znati da se prilagode i koriste tehnologije, zadatak škole je da te iste tehnologije koristi kako bi se održao dostojan nivo motivacije za traženjem znanja. U istočnom dijelu Indije je proveden program sa 50 učenika

javnih osnovnih škola, autori Bhagat i Chang (2015) su u svom radu pokušali ukazati na koji način primjena GeoGebra softvera kao alata u učenju utiče u podučavanju geometrije u predmetnoj nastavi osnovnih škola. Korišten je test gdje su rezultati eksperimentalne grupe bili značajno iznad rezultata kontrolne grupe, dokazivajući pretpostavku da učenje pomoću softvera dovodi do kvalitetnije nastave, učenja i razumijevanja. Isti autori ističu GeoGebra kao jedno od sigurnijih rješenja u ovoj oblasti, iz razloga što se upotreba ne ograničava na korisnike usluga interneta već postoji i “desktop” verzija. Bhagat i Chang (2015) daju i preporuke za integraciju GeoGebra platforme u nastavne planove i programe matematike u Indiji. Vodeći se istim principima mogli bismo reći da se primjena softvera u osnovni kurikulum matematike čini kao obaveza danas, međutim na tome se nije dovoljno radilo. Možemo reći da je krajnje vrijeme da se uradi revizija kurikuluma, te uradi dopuna primjene modernih tehnologija u nastavi matematike. Uloga nastavnika je u ovom procesu ključna, stoga je važno studente (buduće nastavnike) kvalitetno pripremiti.

U našem obrazovnom sistemu, matematika je ključni i težak predmet i u nastavi i u učenju. Uloga nastavnika je najvažnija za realizaciju nastavnog plana i programa matematike. Dok se njegova efikasnost obično mjeri kroz matematička postignuća učenika, uglavnom se smatraju odgovornim za poboljšanje ovog ključnog indikatora. Autor Bu sa sar. (2013) je u periodu od 2009-2012 godine proveo istraživanje na uzorku od 45 nastavnika matematike osnovnih škola. U navedenom se radu iznose zanimljivi stavovi o upotrebi GeoGebre u nastavi: oko 60% ispitanika smatra da je teško koristiti program u “online” okruženju, ali nakon intenzivnih radionica preovladava stav da GeoGebra može biti značajno instruktivno sredstvo (89%) i skoro svi nastavnici (98%) bi podijelili iskustva i preporučili kolegama i lokalnoj zajednici upotrebu ovog alata. Kod mnogih istraživača se pojavljuju poruke optimizma, učenici uživaju u časovima u kojima se koriste tehnologije dok nastavnici imaju više prilika za usavršavanje. Nastavnicima je potrebna obuka, oni koji su imali neki tip treninga ili obučavanja o upotrebi GeoGebre u nastavi će istu i koristiti. Autori Mwingirwa i Miheso-O'Connor (2016) su došli do rezultata da je samo 42% onih koji su prošli edukacije o tehnologijama u nastavi pa nastavili istu koristiti u svojoj nastavi. Zabrinjavajuće je i to da nastavnici ne prihvataju nove tehnologije, najviše iz razloga što ni sami nisu dovoljno pripremljeni. GeoGebra nije ograničena na jedan ili dva nivoa, ovaj softver se jednostavno može prilagoditi u raspon od predškolske nastave do univerzitetskog nivoa. Tečno znanje učenika u korištenju tehnologije je prilika za obrazovne institucije da uvedu tehnološke integrirane lekcije u praksu. Do sada se pokazalo da je GeoGebra ključni alat u nastavi/učenju matematike u srednjem i višem obrazovanju. Inteligentan izbor GeoGebrinih poboljšanih lekcija i dizajna aktivnosti ima prednosti da inspiriše učenike na učenje, a time i da poboljšaju svoja akademska postignuća (Wassie & Zergaw, 2019).

Bez ozbira na ranija iskustva, GeoGebra se može direktno primijeniti u nastavi matematike srednje škole.

U periodu od 6 sedmica i 22 časa koliko je trajalo istraživanje organizovano od strane Khalil i sar. (2017) ispitivano je na koji način dinamičke karakteristike GeoGebre utiču na uspjehnost razvoja učenika u oblasti analitičke geometrije. Pokazalo se da je tretman značajno uticao na rezultate matematičkih postignuća eksperimentalne grupe, a pri tome t-test otkriva da su učesnici ekperimentalne grupe ($M=70$, $SD=13.5$) postigli bolje rezultate od onih koji su bili dio kontrolne grupe ($M=56.95$, $SD=17.5$) (Khalil et. al, 2017).

Teorijski okvir istraživanja i hipoteze

Podučavanje geometrije je pravi izazov za nastavnike jer uključuje znanje i prepoznavanje geometrijskih problema i teorema. Otežavajuća okolnost je ta što geometrija nije uvijek dobro podržana u udžbenicima. Također, činjenica je da je matematika jedan od težih nastavnih predmeta, a šta kod učenika izaziva osjećaj psihološkog pritiska prilikom usvajanja novih znanja. Sve su to razlozi zbog kojih bi nastavu geometrije trebalo organizirati na način da su zastupljene interaktivne metode učenja kao i interaktivni sadržaji, što se postiže između ostalog upotrebom računara i to korištenjem softvera dinamičke geometrije.

Korištenjem programa dinamične geometrije, kao što je GeoGebra, korisniku se stvara mogućnost konstrukcije geometrijskih objekata kao što su tačke, duži, prave, kružnice i uglovi. Nad tako konstruisanim objektima moguće je virtualnim linijarom i šestarom konstruisati nove geometrijske objekte kao što su: središte duži, simetrale duži i uglova, normale, paralele, mnogouglovi i drugi, koji zavise od osnovnih. Konstruisani objekti, mogu se preslikati osnom simetrijom, rotirati ili rastezati. Pomicanjem objekata po zaslonu računara može doći do promjena nekih veličina konstruisanog objekta, ali svojstva na osnovu kojih je taj objekt definisan ostaju sačuvana.

Cilj istraživanja jeste ispitati stavove i mišljenja studenata o primjeni računara u nastavi, kao i to da li primjena obrazovnog softvera dinamičke geometrije GeoGebra pozitivno utiče na efikasnost nastave i online učenja na obrazovna postignuća studenata iz izometrijskih preslikavanja ravni.

Očekivani ishodi učenja i pedagoške implikacije

Očekivani ishodi istraživanja su da će studenti korištenjem obrazovnog softvera GeoGebra postići bolje rezultate na posttestu u odnosu na pre-test. Također je za očekivati da će studenti imati pozitivne stavove o primjeni obrazovnog softvera u nastavi prije i poslije eksperimentalnog rada. Kao što je poznato zadatak škole nije samo sticanje znanja, nego i podsticanje znatiželje, razvijanje želje za stalnim učenjem. Zbog toga pristup obradi izometrijskih preslikavanja u ravni primjenom obrazovnog softvera GeoGebra, učenici, odnosno studenti, mogu procijeniti svoje afinitete, otkriti svoje talente koje će razvijati tokom i nakon školovanja.

Ovakav pristup obradi geometrijskih sadržaja može pomoći nastavnicima u načinu podučavanja, omogućiti veću aktivnost kod učenika, a što im može olakšati praćenje nastave. Budući da su izometrijska preslikavanja u ravni u Nastavnim planovima i programima za prve razrede gimnazije i prve razrede tehničkih škola, ovaj eksperiment je primjenljiv i u srednjim školama.

Metodologija istraživanja

Istraživanjem su obuhvaćeni studenti druge godine ($n=15$) Filozofskog fakulteta u Zenici, na Odsjeku razredna nastava u okviru silabusa predmeta Osnovi matematike II, a koji se školuju za zvanje profesora razredne nastave. Od ukupnog broja ispitanika u istraživanju njih 13,33% ($n=2$) čine muški, a 86,67% ($n=13$) čine ženski ispitanici.

Za potrebe istraživanja kreirana su dva anketna upitnika za studente, prvi anketni upitnik se odnosio na ispitivanje stavova studenata o korištenju računara u nastavi geometrije, dok se drugi anketni upitnik odnosio na ispitivanje stavova studenata nakon eksperimentalnog rada. Pored anketnih upitnika, studenti su radili pre-test čiji rezultati su se poredili sa rezultatima posttesta rađenim nakon eksperimenta. Bitno je naglasiti da su i pre-test i posttest bodovani sa

po 25 bodova. Zadaci na pre-testu su različitog tipa, te obuhvataju gradivo koje su studenti trebali usvojiti o izometrijskim preslikavanjima u ravni do fakultetskog obrazovanja.

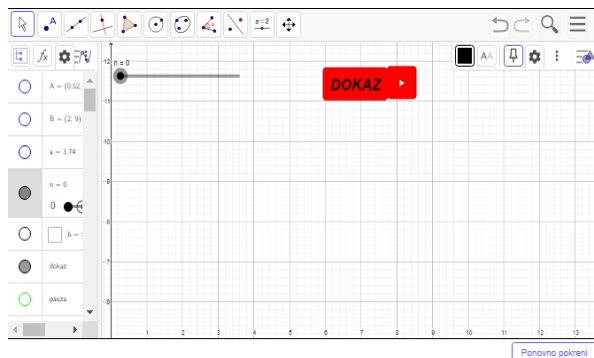
U svrhu istraživanja, a zahvaljujući mogućnosti organiziranja korisnika u GeoGebra grupe, odnosno virtualne razrede kreirana je grupa pod nazivom *Izometrijska preslikavanja u ravni* u koje je prikazan pristup obradi osne simetrije, centralne simetrije, translacije i rotacije. Navedenoj GeoGebra grupi se pristupa pomoću generiranog koda *GPTM6* i vlastite e-mail adrese. Ulaskom na grupu prikazuje se GeoGebrino sučelje preko kojeg studenti pristupaju izradi postavljenih materijala.

Digitalni materijali na portalu GeoGebra se mogu pregledno organizirati u takozvane elektronske udžbenike ili knjige. Jedna knjiga može sadržavati više poglavlja u kojoj se osim vlastitih radova, mogu dodavati i radovi drugih autora, organizirati vama omiljene radove po razredima, cjelinama i slično unutar jedne ili više knjiga.

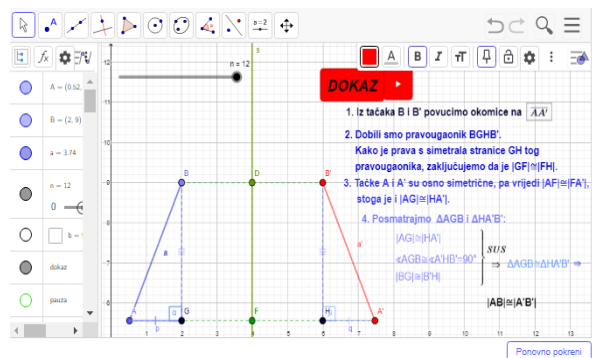

Slika1. Izvod sadržaja iz elektronske knjige *Izometrijska preslikavanja u ravni*

Cjelokupni eksperimentalni rad se odvijao kroz niz aktivnosti. Prva aktivnost je namjenjena za usvajanje osnovnih pojmova i teorema izometrijskih preslikavanja u ravni. Da bi studenti što lakše i uspješnije usvojili osnovne pojmove te razumjeli neophodne teoreme za svaku izometriju pored definicija, uputa, opisanih koraka konstrukcije, postavljen je i interaktivni sadržaj, gdje se od studenta zahtjeva da pokrene interakciju i samostalno upravlja procesom praćenja sadržaja. Ovakav pristup obradi novog gradiva studentima pruža mogućnost da rade svojim tempom, da pokreću animaciju više puta, da uoče promjene i prate dokaze teorema korak po korak.

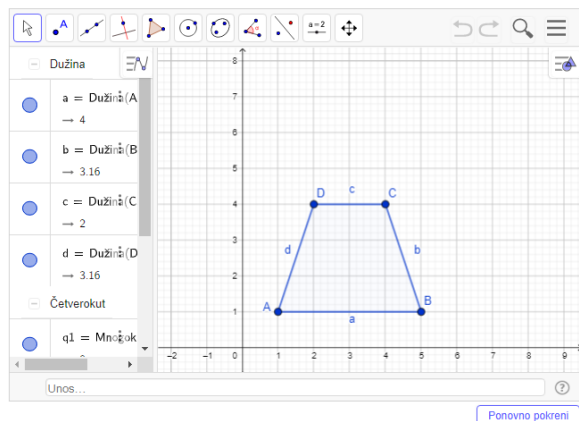
Slika 2. Izgled ekrana prije pokretanja interakcije

Slika 3. Izgled ekrana poslije pokretanja interakcije

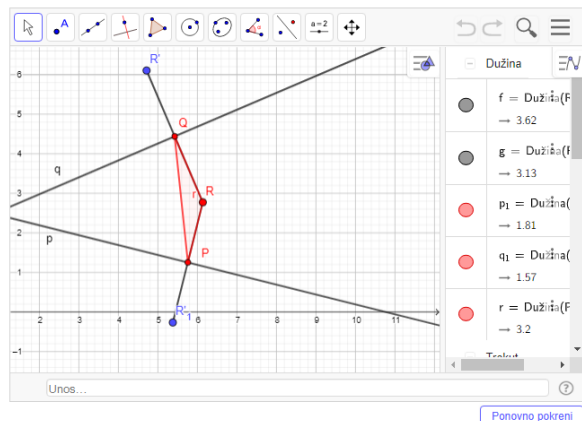
U sklopu druge aktivnosti studenti su rješavali primjere u unaprijed kreiranim apletima, dostupnim u elektronskoj knjizi, u svrhu analiziranja alata u GeoGebri neophodnih za osnovne konstrukcije, te bolje razumijevanje izometrijskih preslikavanja. Pored tih osnovnih konstrukcija nakon obrađene svake od izometrija urađen je po jedan primjer primjene. U slučaju da student pogriješi odabirom dugmeta *Ponovo pokreni* vratit će se na prvobitni aplet. Klikom na znak > pokrenute aktivnosti prelazimo na narednu aktivnost, a klikom na znak < prelazimo na prethodnu aktivnost.

Poluprave kojima pripadaju kraci datog trapeza ABCD sijeku se u tački S. Konstruisati trapez $A'B'C'D' = S_0(ABCD)$ gdje je centar simetrije $O = S$.

Slika 4. Izgled apleta jedne konstrukcije centralnom simetrijom

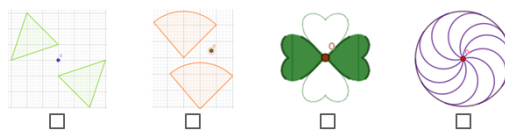
Dat je oštri ugao $\angle pQq$, i u unutrašnjosti tog ugla tačka R. Konstruisati tačke P i Q, gdje $P \in p$ i $Q \in q$ tako da trougao RPQ ima najmanji obim.

Slika 5. Izgled apleta primjene osne simetrije

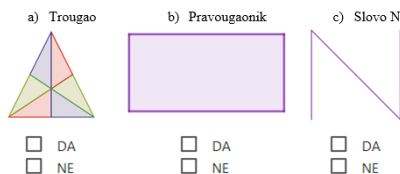
U sklopu treće aktivnosti, studenti rješavaju zadatke samostalnim radom u raznim formama. Za rješavanje zadataka studenti imaju određen vremenski rok. Da bi se provjerilo da li studenti mogu prepoznati o kojem izometrijskom preslikavanju je riječ, prvi tip zadataka je prepoznavanje.

1. Odaberi slike na kojima su likovi centralno simetrični u odnosu na centar simetrije O (Slika 6.a.).

Slika 6.a.

2. Da li su nacrtani likovi centralno simetrični (Slika 6.b.)?

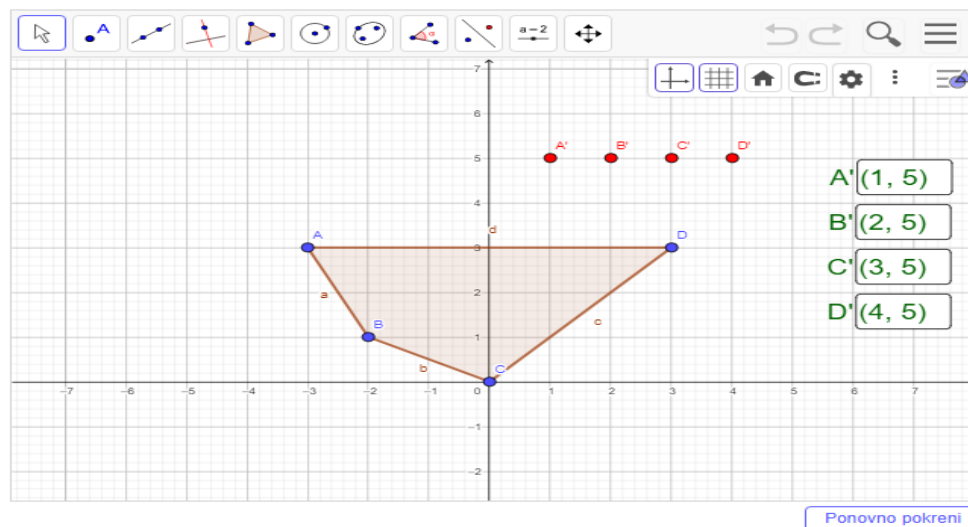

Slika 6.b

Slika 6. Primjer zadataka tipa prepoznavanja

Prilikom pripremanja sadržaja za jedan nastavni čas ili istraživanje od velike važnosti je predvidjeti i uvrstiti u isti zadatak povezivanja novog gradiva sa već urađenim gradivom. U svrhu povezivanja gradiva prilikom obrade svakog od izometrijskih preslikavanja u ravni studenti su iskoristili svoja već stečena znanja o pravouglom koordinatnom sistemu za rješavanje određenih zadataka.

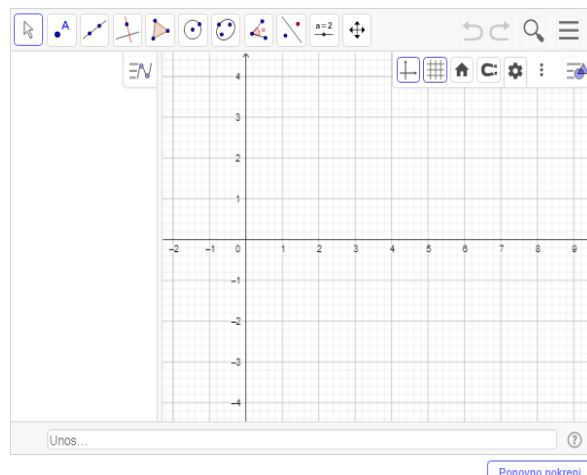
Dat je četverougao ABCD, kao i tačke A' , B' , C' , D' . Pozicioniraj tačke A' , B' , C' , i D' tako da one predstavljaju vrhove četverougla $A'B'C'D'$ dobijenog translacijom četverougla ABCD za dvije jedinice desno i jednu jedinicu gore

Slika 7. Pravougli koordinatni sistem i translacija

Nakon urađenih, predviđenih izometrijskih preslikavanja: osne i centralne simetrije, rotacije i translacije studenti su rješavali kompozicije navedenih preslikavanja. Pored toga što su konstruisali na ponuđenom apletu tražene konstrukcije studenti su odgovarali na postavljena pitanja, birali tačan odgovor od niza ponuđenih. Za zadatke tipa izaberi ponuđeni odgovor je moguće provjeriti tačnost rješenja.

U pravouglom koordinatnom sistemu predstavi tačke A(1,3), B(4,1), C(5,4).
 1. Nacrtaj trougao čiji su vrhovi A, B, C.
 2. Nacrtaj $A''B''C'' = T_{\vec{u}}(ABC)$, gdje je početna tačka vektora translacije $\vec{u}$ sa koordinatama D(-1,3) i E(0,1).
 3. Nacrtaj $A''B''C'' = R_{A', -90^\circ}(A'B'C')$.

1. Koordinate tačaka A', B', C' su:

A
fx

Upišite svoj odgovor ovdje ...

2. Za tačku A'' vrijedi:

☐ $A'' = R_{A', -90^\circ}(A') \cdot A'' \equiv A'$

☐ $A'' = R_{A', -90^\circ}(A') \cdot A'' \neq A'$

3. Za trougao A''B''C'' vrijedi:

☐ $A''B''C'' = T_{\vec{u}}(R_{A', -90^\circ}(ABC))$

☐ $A''B''C'' = R_{A', -90^\circ}(T_{\vec{u}}(ABC))$

✓ Proveri odgovor

Slika 8. Primjer kompozicija preslikavanja

Jedna od mogućnosti GeoGebra grupe jeste ta što je voditelju nastavnog procesa pružena mogućnost praćenja rada učenika, odnosno studenata, dinamiku odgovora, tempo rada, te ponašanje sudionika nastavnog procesa. Za svakog studenta u odgovarajućoj ćeliji je prikazana ikona koja označava: nije započeto, u toku, izrađeno i završeno na osnovu čega voditelj nastavnog procesa prati njihov rad. Ukoliko student pošalje nastavniku poruku ona se ističe bojom tako da nastavnik može odmah reagirati odgovorom.

GeoGebra												
Izometrijska preslikavanja u r..												
Posts Members Resources Feedback												
Filters:	Izometrijska preslikavanja			Rotacija_zadaca			Centralna simetrija_zadaca			Osna simetrija_zadaca		
	Izometrijska p...	Izometrijska p...	Izometrijska p...	Rotacija_Zada...	Rotacija_Zada...	Rotacija_Zada...	CS_Zadatak1	CS_Zadatak2	CS_Zadatak3	OS_Zadatak1	OS_Zadatak2	OS_Zadatak3
Aida Grabus	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			
Ajdina			✓		✓	✓	✓	✓	✓			✓
Aldina	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	✓			✓
Badnjar Ajla	✓		✓	✓	✓	✓				✓	✓	✓
Belmin Ahmić	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
cidreminele			✓	✓	✓	✓			✓		✓	✓

Slika 9. Prikaz pristupa vrednovanju studentovim zadacima

Kao što se može uočiti, u toku eksperimentalnog programa, zadaci za izradu su različitog tipa: prepoznavanje, konstruktivni zadaci, dopuni, izaberi ponuđeni odgovor. Na ovaj način studenti individualno, svojim tempom u skladu sa svojim mogućnostima usvajaju nova znanja, rješavaju postavljene zadatke, a ovakav način rada im omogućava da bolje razumiju koncepte izometrijskih preslikavanja. Eksperiment se realizovao u zimskom semestru akademske 2018/2019., sa ukupnim trajanjem od 9 školskih časova.

Rezultati istraživanja i diskusija

Za ispitivanje i obradu podataka koristili su se osnovni deskriptivni parametri i to: minimalne i maksimalne vrijednosti rezultata, standardna devijacija i aritmetička sredina. Analize podataka su rađene u statističkom program SPSS.

Prije i nakon provedenog eksperimentalnog programa studenti su anketirani s ciljem utvrđivanja stavova o upotrebi računara u nastavi geometrije po istoj skali od ukupno pet pitanja.

U svrhu ispitivanja rezultata stavova studenata o upotrebi računara u nastavi geometrije prije i poslije eksperimentalnog programa korišten je Wilcoxon-ov test ranga.

Test (Tabela 1) je otkrio da nema statistički značajne razlike prije i poslije učestvovanja u eksperimentalnom programu, $Z = -1,824$, $p = 0,068 > 0,05$.

Tabela 1. Statistička značajnosti kod stavova studenata o upotrebi računara u nastavi prije i poslije eksperimentalnog program

Ranks		N	Mean Rank	Sum of Ranks
Anketa_poslije Anketa_prije	Negative Ranks	5 ^a	5.60	28.00
	Positive Ranks	10 ^b	9.20	92.00
	Ties	0 ^c		
	Total	15		

a. Anketa_poslije < Anketa_prije

b. Anketa_poslije > Anketa_prije

c. Anketa_poslije = Anketa_prije

Test Statistics ^a	
	anketa_poslije - anketa_prije
Z	-1.824 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	.068
a. Wilcoxon Signed Ranks Test	
b. Based on negative ranks.	

Iako nema statistički značajne razlike kod stavova studenata prije i nakon eksperimentalnog programa, vrijednost nivoa značajnosti je jako blizu graničnoj. Daljom analizom utvrdilo se koji su to stavovi u kojima je došlo do statistički značajne promjene, ukoliko ih ima.

Nakon ponovo primijenjenog Wilcoxon -og testa utvrđeno je da se kod item-a „Softver na računaru mi ne može objasniti geometriju, nastavnik mi mora objasniti koncepte iz geometrije“ rezultat promijenio statistički značajno $Z = -2,124$, $p = 0,034 < 0,05$, u smislu da su se studenti slagali sa ovim stavom prije ankete, da bi nakon provedenog eksperimenta više bili usmjereni ka odgovoru ne slažem se. Za ostale stavke iz skale nije utvrđena statistički značajna razlika, odnosno studenti su afirmativno odgovarali na ostale stavke, te nakon provedenog eksperimentalnog programa nisu značajno promijenili stavove.

Prije provjere rezultata povezanosti stavova motivacije studenata i njihove uspješnosti na posttestu nakon primjene obrazovnog softvera GeoGebra kod obrade izometrijskih preslikavanja ravni provjereno je kako su ti rezultati distribuirani. Na osnovu Kolmogorov-Smirnov i Shapiro-Wilk testa (Tabela 2) vidimo da pojedinačne čestice skale statistički značajno $p < 0,05$ odstupaju od normalne distribucije, dok ukupne vrijednosti motivacije i uspješnosti, dobijene zbirom pojedinih čestica iz skale, ne odstupaju od normalne distribucije rezultata.

Tabela 2. Kolmogorov-Smirnov i Shapiro-Wilk

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	P	Statistic	df	p
Korištenje Geogebre na časovima geometrije mi se dopalo.	.403	15	.000	.667	15	.00
Više volim raditi geometriju korištenjem pribora i sveske nego korištenjem kompjutera.	.233	15	.027	.862	15	.02
Učenje pomoću Geogebre mi je pomoglo da bolje razumijem geometrijske koncepte koje smo učili.	.295	15	.001	.761	15	.00
Način na koji smo koristili GeoGebu motiviše me da istražujem i druge teme u matematici na isti način.	.202	15	.100	.880	15	.04
Volio/ljela bih da smo i druge teme iz geometrije učili pomoću GeoGebre.	.300	15	.001	.806	15	.00
Osjećao/la sam se zabrinuto kada je rečeno da ćemo izometrijska preslikavanja ravni istraživati i učiti pomoću obrazovnog softvera.	.332	15	.000	.827	15	.00
Bilo je korisno vidjeti kako se u GeoGebri različiti geometrijski oblici rotiraju, traslatiraju i simetrično preslikavaju.	.372	15	.000	.616	15	.00
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da bolje razumijem osnovne koncepte i osobine izometrijskih preslikavanja ravni.	.352	15	.000	.708	15	.00
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da razumijem pojam "izometrije".	.300	15	.001	.785	15	.00
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da razumijem kompoziciju preslikavanja.	.300	15	.001	.785	15	.00
Apleti koji smo koristili nisu mi pomogli da bolje razumijem podučavano gradivo.	.275	15	.003	.790	15	.00
Primjeri koji smo u GeoGebri radili tokom časa bili su teški.	.234	15	.027	.840	15	.01
Zadaci koje smo u GeoGebri morali raditi samostalno bili su teški.	.234	15	.027	.891	15	.07
Nije bilo teško naučiti koristiti alate u Geogebri.	.385	15	.000	.630	15	.00
Motivacija	.199	15	.112	.928	15	.25
Uspješnost	.155	15	.200	.934	15	.31

Podaci dobiveni Kolmogorov-Smirnov i Shapiro-Wilk testa pogodni su za parametrijsku statistiku za izračun korelacije, obzirom da ukupna motivacija i uspješnost, na kojima se vrši analiza korelacije ne odstupaju statistički značajno od normalne distribucije.

U Tabeli 3 su prikazane deskriptivne vrijednosti skale za motivaciju, tj. pojedinačnih pitanja i ukupne vrijednosti. Ispitanici su na skali Likertovog tipa od 1 do 5, gdje je odgovor 1 predstavljao u potpunosti se slažem, a odgovor 5 u potpunosti se ne slažem, ocjenjivali u kojoj mjeri se slažu sa navedenim tvrdnjama, a ukupna motivacija prikazana je zbirom svih 7 čestica. Dakle, na osnovu tih podataka niže vrijednosti aritmetičkih sredina ukazuju na veći nivo slaganja, odnosno na veći stepen motivacije.

Tabela 3. Deskriptivne vrijednosti skale za motivaciju

	M	SD	Min	Max
Korištenje GeoGebre na časovima geometrije mi se dopalo.	1.4	.6	1	3
Više volim raditi geometriju korištenjem pribora i sveske nego korištenjem komputera.	4.0	.9	2	5
Učenje pomoću GeoGebre mi je pomoglo da bolje razumijem geometrijske koncepte koje smo učili.	1.6	.6	1	3
Način na koji smo koristili GeoGebru motiviše me da istražujem i druge teme u matematici na isti način.	2.2	.9	1	4
Volio/ljela bih da smo i druge teme iz geometrije učili pomoću GeoGebre.	2.0	1.0	1	4
Osjećao/la sam se zabrinuto kada je rečeno da ćemo izometrijska preslikavanja ravni istraživati i učiti pomoću obrazovnog softvera.	2.6	1.4	1	5
Bilo je korisno vidjeti kako se u GeoGebri različiti geometrijski oblici rotiraju, traslatiraju i simetrično preslikavaju.	1.7	1.2	1	5
Motivacija	15.5	3.5	10	24

Uspješnost je također mjerena skalom Likertovog tipa od 1 do 5 sa 7 čestica, s tim da je skala uspješnosti imala 5 negativnih čestica koje su rekodirane. U Tabeli 4 su prikazane deskriptivne vrijednosti pojedinačnih čestica kao i ukupan nivo uspješnosti koji smo dobili zbirom vrijednosti na 7 čestica.

Tabela 4. Deksriptivne vrijednosti skale za uspješnosti

	M	SD	Min	Max
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da bolje razumijem osnovne koncepte i osobine izometrijskih preslikavanja ravni.	3.8	1.5	1	5
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da razumijem pojam "izometrije".	2.0	1.2	1	5
Učenje pomoću GeoGebre mi nije pomoglo da razumijem kompoziciju preslikavanja.	2.0	1.2	1	5
Apleti koji smo koristili nisu mi pomogli da bolje razumijem podučavano gradivo.	1.8	.9	1	4
Primjeri koji smo u GeoGebri radili tokom časa bili su teški.	2.1	1.1	1	4
Zadaci koje smo u GeoGebri morali raditi samostalno bili su teški.	2.3	1.0	1	4
Nije bilo teško naučiti koristiti alate u GeoGebri.	1.4	.5	1	2
Uspješnost	15,4	4,2	0,9	24

Nadalje su provjerena valjanost skale za motivaciju i skale uspješnosti pomoću Alpha Cronbachov-og koeficijenta (Tabela 5.a), gdje se vidi da Alpha nije zadovoljavajuća za skalu motivacije i iznosi 0,513.

S druge strane ako pogledamo rezultate Alpha Cronbachovog koeficijenta za uspješnost (Tabela 5.b), vidimo da iznosi 0,617 što ukazuje da valjanost skale nije adekvatna.

Tabela 5.a. Alpha Cronbachov koeficijent za motivaciju

Cronbach's Alpha	N of Items
.513	7

Tabela 5.b. Alpha Cronbachov koeficijent za uspješnost

Cronbach's Alpha	N of Items
.617	7

Budući da rezultati ne odstupaju statistički značajno od normalne distribucije, koristili smo Pearsonov koeficijent za izračun korelacije. Rezultati su pokazali da ne postoji statistički značajna korelacija ili povezanost između motivacije i uspješnosti (Tabela 6).

Tabela 6. Pearsonov koeficijent korelacije

	Motivacija	Uspješnost
Motivacija	1	0.073
Uspješnost		1

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

U tabeli 7 su prikazani rezultati regresijske analize, gdje smo regresijski model provjerili sa zavisnom varijablom ukupni nivo motivacije i 7 komponenata motivacije kao nezavisnim varijablama. Na osnovu prikazanih rezultata vidimo da je 82,9% modela objašnjeno. Dakle, motivacija ispitanika mjerene kroz 7 komponenti objašnjava 82,9% varijance motivacije ispitanika.

Tabela 7. Regresijska analiza

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	.911	.829	.659	2.458	1.080

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	P
1	Regression	205.324	7	29.332	4.857	.027
	Residual	42.276	7	6.039		
	Total	247.600	14			

Rezultati ANOVA-e potvrđuju da je model statistički značajan, gdje je $p < 0,05$. Iako nije dobivena statistički značajna korelacija između ukupnog nivoa motivacije i uspješnosti, posmatrajući regresijski model sa pojedinim komponentama motivacije i njihovog utjecaja na uspješnost zaključujemo da su statistički značajni.

U Tabeli 8 su prikazani pojedini koeficijenti svakog pitanja kojem smo mjerili motivaciju i njihov utjecaj na uspješnost. Tako vidimo da je najveći koeficijent kod item-a "Više volim raditi geometriju korištenjem pribora i sveske nego korištenjem kompjutera", dok je najmanji koeficijent dobiven kod item-a „Način na koji smo koristili GeoGebru motivirao me da istražujem i druge teme u matematici na isti način“.

Tabela 8. Koeficijenti pitanja kojem se mjerila motivacija i njihov utjecaj na uspješnost

Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95.0% Confidence Interval for B	
	B	Std. Error				Lower Bound	Upper Bound
(Constant)	25.382	8.387		3.026	.019	5.550	45.213
Korištenje GeoGebre na časovima geometrije mi se dopalo.	1.841	1.574	.277	1.170	.280	-1.881	5.563
Više volim raditi geometriju korištenjem pribora i sveske nego korištenjem kompjutera.	-2.941	1.358	-.648	-2.167	.067	-6.152	-.269
Učenje pomoću GeoGebre mi je pomoglo da bolje razumijem geometrijske koncepte koje smo učili.	.849	1.753	.128	.485	.643	-3.295	4.994
Način na koji smo koristili GeoGebre motivirao me da istražujem i druge teme u matematici na isti način.	-.006	1.199	-.001	-.005	.996	-2.841	2.828
Volio/ljela bih da smo i druge teme izgeometrije učili pomoću GeoGebre.	-1.214	1.592	-.289	-.762	.471	-4.979	2.551
Osjećao/la sam se zabrinuto kada je rečeno da ćemo izometrijska preslikavanja ravni istraživati i učiti pomoću obrazovnog softvera.	-.936	.628	-.312	-1.489	.180	-2.421	-.550
Bilo je korisno vidjeti kako se u GeoGebri različiti geometrijski oblici rotiraju, traslatiraju i simetrično preslikavaju.	1.633	1.101	.479	1.483	.182	-.970	4.236

Za utvrđivanje statistički značajne razlike u rezultatima dobivenih na pre-testu i posttestu korišten je Wilcoxon-ov Signed Ranks Test. Ovaj test pokazao je da postoji statistički značajna razlika u rezultatima postignutim prije i poslije eksperimentalnog programa, te da je eksperimentalni program imao pozitivne efekte na postignuće studenata $Z = -2,726$, $p = 0,006 < 0,05$.

Tabela 9. Statistička značajnost u rezultatima postignuta na pre-testu i posttestu

		Ranks		
		N	Mean Rank	Sum of Ranks
Pretest-Post test	Negative Ranks	1 ^a	12.00	12.00
	Positive Ranks	14 ^b	7.71	108.00
	Ties	0 ^c		
	Total	15		

a. Post test < Pretest

b. Post test > Pretest

c. Post test = Pretest

Test Statistics^a

	Post test - Pretest
Z	-2.726 ^b
Asymp. Sig. (2-tailed)	.006

a. Wilcoxon Signed Ranks Test

b. Based on negative ranks.

Pored Wilcoxon-ovog testa analizirane su i srednje vrijednosti postignute rješavanjem pre-testa i posttesta. Srednje vrijednosti su pokazale da su studenti ostvarili bolje rezultate na posttestu $M=19,800$, dok je srednja vrijednost na pre-testu bila $M=14,233$.

Tabela 10. Rezultati pre-testa i post testa **Descriptive Statistics**

	N	Mean	Std. Deviation	Minimum	Maximum
Pre-test	15	14.233	4.8948	2.5	20.5
Post test	15	19.800	4.3169	7.5	25.0

Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da je primjena obrazovnog softvera GeoGebra imala pozitivne efekte kod obrade izometrijskih preslikavanja u ravni. Također, rezultati su pokazali da su studenti imali pozitivne stavove o upotrebi računara u nastavi geometrije prije eksperimentalnog programa te da nije došlo do značajne razlike u stavovima poslije eksperimentalnog programa. Prije eksperimentalnog programa pretpostavilo se da će biti statistički značajne razlike u rezultatima prije i poslije eksperimentalnog programa što su rezultati i pokazali.

Zaključak

Glavni cilj ovog istraživanja je bio da se otkrije uticajni efekat GeoGebrinih aktivnosti uz pomoć instrukcija eksperimentalne grupe prije i poslije eksperimenta. Rezultati studije zasnovane na pre-testu i post-testu pokazuju da su GeoGebra uputstva značajno uticala na matematičko postignuće eksperimentalne grupe. Srednja razlika između rezultata prije i poslije bila je statistički značajna na nivou od $p < 0.05$.

Brzi razvoj tehnologija zahtijeva da se obrazovanje uvijek prilagođava kako bi se poboljšao kvalitet obrazovanja. Ovi zahtjevi utiču na oblast obrazovanja, uključuje inovativnost i kreativnost nastavnika u implementaciji učenja kroz razvoj sistema učenja zasnovanog na tehnologiji, orijentisanog na učenike, i olakšavanje potreba učenika.

Kroz istraživanje se došlo do značajnih rezultata u ispitivanjima mišljenja i stavova studenata, tako su naveli da im se podučavanje pomoću GeoGebre svidjelo, da su dublje razumjeli pojmove preslikavanja u ravni, da su vizualno bolje odredili i shvatili rješenja zadataka, da su potaknuti da istražuju druge teme u matematici na sličan način itd.

Konačno, ova studija je pokazala da softver GeoGebra ima pozitivan uticaj na postignuća učenika u oblasti *Izometrijskih preslikavanja u ravni*. Učenici imaju pozitivne percepcije o softveru GeoGebra u smislu entuzijazma, samopouzdanja i motivacije. Ovaj softver trebaju upoznati nastavnici matematike kako bi učenici mogli da istraže svijet matematike u širem smislu i omogućili učenicima da razmišljaju kritički i kreativno. Preporuka za buduće istraživače bi bila da se za uzorak odabere veći broj učenika, na taj način bi se dobili i pouzdaniji rezultati.

Literatura:

1. Atkinson, R. (2005.). Multimedia Learning of Mathematics in *The Cambridge handbook of Multimedia Learning*, Mayer, R. pp. 393-408., Cambridge University Press, ISBN 0-521-54751-2, United States of America
2. Bikić, N., Maričić, S. M., & Pikula, M. (2016). The effects of differentiation of content in problem-solving in learning geometry in secondary school. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 12(11). <https://doi.org/10.12973/eurasia.2016.02304a>
3. Bhagat, K. K., & Chang, C.-Y.(2015).Incorporating GeoGebra into Geometry Learning-A lesson from India.*Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*,11(1),77-86. <https://doi.org/10.12973/eurasia.2015.1307a>
4. Bu, L., Frackson, M., Henson, H., Wright, M. (2013). GeoGebra in Professional Development: *The Experience of Rural Inservice Elementary*

- School (K-8) Teachers (Invited Article). Mevlana International Journal of Education*. 3. 64-76. 10.13054/mije.si.2013.07.
5. Butler JB, Mautz Jr. DR (1996). Multimedia presentations and learning: a laboratory experiment. *Issues in Accounting Educ.*, 11, 259-281.
 6. Beerman KA (1996). Multimedia presentation-based multimedia: new directions in teaching and learning. *J Math. Educ.*, 28, 15-18.
 7. Chalaune, B.B. and Subedi, A. (2020). Effectiveness of GeoGebra in teaching school mathematics. *Contemporary Research: An Interdisciplinary Academic Journal*, vol. 4(1)
 8. Choppin, J., Carson, C., Borys, Z., Cerosaletti, C., & Gillis, R. (2014). A typology for analyzing digital curricula in mathematics education. *International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology*, 2(1), 11-25.
 9. Clark-Wilson, A. (2010). Emergent pedagogies an the changing role of the teacher in the TI-Nspire Navigator-networked mathematics classroom. *ZDM—The International Journal on Mathematics Education*, 42(7), 747-761.
 10. Daher, W. (2021). Middle School Students' Motivation in Solving Modelling Activities With Technology. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 17(9), em1999. <https://doi.org/10.29333/ejmste/11127>
 11. David H. Jonassen (1995). Computers as Cognitive Tools: Larning with Technology, Not from Technology. *Journal of Computing in Higher Education*, Vol. 6 (2), 40-73
 12. Hadjerrouit, S., (2011). Using the interactive learning environment Aplusix for teaching and learning school algebra: a research experiment in a middle school. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*. Volume 10 Issue 4, 384-389.
 13. Herceg, D., & Herceg, Đ., (2009). The definite integral and computer. *The teaching of mathematics*, Vol. XII,1, pp.33-44.
 14. Hrnjičić, A., Bikić, N., (2018). Korištenje multimedije u podučavanju matematike. *IMO – Istraživanja matematičkog obrazovanja*, Vol. X, broj 19, pp.17-30.
 15. J. Wishart (2000). Students' and teachers' perceptions of motivation and learning through the use in schools of multimedia encyclopaedias on CD-ROM. *J. Educ. Multimedia Hypermedia* 9(4), pp. 331-345.
 16. Johnson, L., Levine, A., & Smith, R. (2009). The 2009 Horizon Report. *Austin, Texas: The New Media Consortium*.
 17. Johnson, L., Levine, A., Smith, R., & Stone, S. (2010). The 2010 Horizon Report. *Austin, Texas: The New Media Consortium*.
 18. Khalil, M., Farooq, R. A., Çakıroğlu, E., Khalil, U., & Khan, D. M. (2018). The Development of Mathematical Achievement in Analytic Geometry of Grade-12 Students through GeoGebra Activities. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(4), 1453-1463. <https://doi.org/10.29333/ejmste/83681>
 19. Klemer, A., & Rapoport, S. (2020). Origami and GeoGebra Activities Contribute to Geometric Thinking in Second Graders. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 16(11), em1894. <https://doi.org/10.29333/ejmste/8537>
 20. Mayer E. Richard (2002). Multimedia learning. *The psychology of learning and motivation*, vol. 41, ElSevier Science (USA)

21. Mayer E. Richard (2005). The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. *Cambridge University Press, Chapter 25 /Robert K. Atkinson, Arizona State University*, 393-408.
22. Milovanović M., Takači Đ., Milajić A (2011). Multimedia approach in teaching mathematics – example of lesson about the definite integral application for determining an area. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, Vol. 42, No. 2, 175–187
23. Milovanović M., Obradović J., Milajić A. (2013). Application of interactive multimedia tools in teaching mathematics – examples of lessons from geometry. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, volume 12. Issue 1., 19-31.
24. Mwingirwa, I.M. & Miheso-O'Connor, M.K. (2016). Status of teachers' technology uptake and use of GeoGebra in teaching secondary school mathematics in Kenya. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 2(2), 286-294.
25. Ogochukwu N. V. (2010). Enhancing students interest in mathematics via multimedia presentation. *African Journal of Mathematics and Computer Science Research Vol. 3*(7), 107-113.
26. Pepin B., Choppin J., Ruthven K., Sinclair N. (2017). Digital curriculum resources in mathematics education: foundations for change. *ZDM Mathematics Education* 49: 645-661
27. Popović, R., Cvetković, D., Marković, D., (2010): Multimedija, Beograd
28. Ruthven, K. (2017). Instructional activity and student interaction with digital resources. *Proceedings of 13th International Congress on Mathematics Education, Hamburg, July 2016*.
29. Ruthven, K., Deaney, R., & Hennessy, S. (2009). Using graphing software to teach about algebraic forms: A study of technology-supported practice in secondary-school mathematics. *Educational Studies in Mathematics*, 71(3), 279–297.
30. Shadaan, P., & Leong, K.E. (2013). Effectiveness of Using GeoGebra on Students' Understanding in Learning Circles. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*, 1, 1-11.
31. Stern, B.S. (2004). A comparison of online and face-to-face instruction in an undergraduate foundations of American education course. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 4(2), 196-213.
32. Szeto, E. (2014). A comparison of online/face-to-face students' and instructor's experiences: Examining blended synchronous learning effects. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116 (2014) 4250 – 4254.
33. Takači, Dj, Stojković, R., Radovanovic, J., (2008). The influence of computer on examining trigonometric functions. *Teaching Mathematics and Computer Science*, 6/1, 111-123, Debrecen, Hungary.
34. Takači, Đ., Herceg D., Stojković, R., (2006). Possibilities and limitations of Scientific Workplace in studying trigonometric functions. *The Teaching of Mathematics*, VIII_2 / 2006, 61-72, Belgrade.
35. Takači, Dj., Pešić, D., (2004). The Continuity of Functions in Mathematical Education-Visualization method. *Nastava matematike (The Teaching of Mathematics)*, 49, 3-4, Beograd.

36. Takači, Dj., Pešić, D., Tatar, J., (2003). An introduction to the Continuity of functions using Scientific Workplace. *The Teaching of Mathematics*, Vol. VI, 2, Belgrade, 105-112.
37. Wassie, Y. A., & Zergaw, G. A. (2019). Some of the Potential Affordances, Challenges and Limitations of Using GeoGebra in Mathematics Education. *Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 15(8), em1734. <https://doi.org/10.29333/ejmste/108436>
38. Wang, H.(2015). Open Educational Resource in Online Mathematics Learning. *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 1501-1503.

CORRELATION BETWEEN STUDENT MOTIVATION AND SUCCESS AFTER THE APPLICATION OF EDUCATIONAL SOFTWARE IN TEACHING PLANE ISOMETRY

Abstract

The goal of this paper is to present the possibilities of the GeoGebra software as a digital tool with the accent on creating and using GeoGebra group which plays the role of a virtual classroom in the processing of isometric transformation at the plain. A GeoGebra group called „Isometric transformation at the plain“ was created for research purposes, which is available on the website <http://www.GeoGebra.org/group/stream/id/VDagqJxz6>, and which is accessed via the generated GPTM6 code and its own e-mail address. As part of the experiment the approach to the processing of the axial symmetry, central symmetry, rotation and translation has been shown on the student sample (n=15) of Class Teaching Department of Faculty of Philosophy as a part of Maths Basics II syllabus. The goal of the research was to examine the attitudes of students towards the application of computers in teaching, and the impact of educational software GeoGebra on the effectiveness of teaching in learning isometric transformation at the plain. The results obtained by solving tasks in the online environment lead to the conclusion that the application of educational software GeoGebra in teaching geometry, specifically in the processing of isometric transformation at the plain, is a great way to acquire new knowledge, which makes the teaching process more interesting than the classical approach to teaching.

Keywords: *GeoGebra, GeoGebra group, isometrics, axial symmetry, central symmetry, rotation, translation*